श्रीमट्टीकाकृत्पादाचार्य(जयतीर्थयति)विरचिता

श्रीमन्न्यायसुधा

सनाभिः

१) श्रीमद्विद्याधीशतीर्थयतिकृता — — वाक्यार्थचन्द्रिका
२) श्रीमत्सत्यव्रततीर्थयतिकृता — — सुधाविवृतिः
३) श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृतः — — परिमळः
४) श्रीमद्यदुपत्याचार्यकृता — — सुधाटिप्पणी
५) श्रीमच्छ्रीनिवासतीर्थकृतम् — टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणम्
६) श्रीमन्मन्नारीकृष्णाचार्यकृतः — — चषकः

इति षड्टिप्पणीभिः समलङ्कृता

तस्याश्चायम्

षष्ठो विभागः

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानश्रीमदुत्तरादिमठाधीशैः

श्री १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थश्रीमच्चरणैः

नैकविद्वद्भिः संशोध्य

श्रीमन्मध्वसिद्धान्ताभिवृद्धिकारिणीसभातः

प्रकाशिता ।

शा. श. १९०५ ई. स. १९८३

उत्तरादिमठ, बसवनगुडी

बेङ्गळूर ५६०००४

प्रथममुद्रणम् शा. श. [illegible] [illegible]

संशोधकविद्वद्वृन्दः

श्री. पं. पू. रामाचार्य कट्टी

(श्री. श्री. सत्याभिज्ञतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)

श्री. पं. पू. रंगाचार्य गुत्तल

(श्री. श्री. सत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)

श्री. पं. पू. हयग्रीवाचार्य गुत्तल

श्री. पं. रंगाचार्य कल्लापूर

श्री. पं. गोपालाचार्य माहुली

श्री. पं. नरसिंहाचार्य बालकोंडा

श्री. पं. कृष्णमूर्ति नंदगुडि

श्री. पं. केशवाचार्य कट्टी

श्री. पं. मध्वाचार्य चिंतामणि

श्री. पं. माधवाचार्य कट्टी

श्री. पं. रंगनाथाचार्य हेब्बणी

श्री. पं. भीमसेनाचार्य वरखेडकर

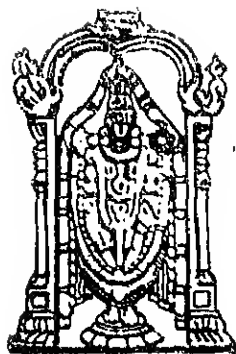
मुद्रकः

वरखेडकरोपाह्वबाळाचार्यतनूजो धनंजयः

सुधामुद्रणमन्दिरम्

उत्तरादिमठीयावारः, बसवनगुडी

बेङ्गळूर ५६०००४

This book is Published
with the financial assistance of
Tirumala Tirupati Devasthanams
Under their scheme
aid to publish religious books

॥ नेति ॥ विशिष्टज्ञापकाभाव: अतीतादावसिद्ध इत्याह ॥ न हीति ॥ व्यर्थविशेषणमिति ॥ कृति-साध्यत्वरूपमित्यर्थ: । ननु कार्यत्वे इष्टसाधनत्वस्य हेतुत्वस्य लोकसिद्धत्वात् कथं तयोरभेद इति गूढाभिसन्धि: शङ्कते ॥ गम्यगमकयोरिति ॥ तथैव परिहरति ॥ तद्भावस्येति ॥ पूर्ववादी स्वाशय-मुद्घाटयति ॥ तथा सतीति ॥ तथैव सिद्धान्त्यप्याह ॥ नेति ॥ वर्तमानेऽप्यर्थेऽयमर्थ इष्टसाधन-मित्यादिज्ञानम् । न त्वर्थे कश्चिदतिशय इत्याह ॥ किं चेति ॥ साधनेच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तिप्रयोजको यागादाविष्टसाधनत्वातिरिक्तकृत्युद्देश्यत्वरूपो धर्मो नास्त्येव फलस्यैवोद्देश्यत्वेन तत्साधने स्वत एवोद्देश्य-ताया अभावात् । तदुद्देश्यताया उद्देश्यसाधनतापर्यवसायित्वात् यागादाविष्टसाधनत्वेन कृत्युद्देश्यत्वानुमानं न संभवति साध्यहेत्वोरभेदेन सन्दिग्धासिद्धेरिति भाव: । एतदेवाभिप्रेत्य कर्मनिर्णयटीकायां केवल-मिच्छाप्रयत्नोपाधी भिद्येते न त्वर्थे कश्चिदतिशयोऽनुभूयत इत्युक्तम् ॥

प० — व्यर्थं विशेषणमिति ॥ कृतिसाध्यत्वावच्छिन्नत्वविशेषणमित्यर्थ: । विवृतमेतत्सर्वं निपुणतरं कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वभङ्गे तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदे ॥

या० — मतान्तरमाशङ्कते ॥ न तत्रेष्टसाधनतामात्रेति ॥ व्यर्थमिति ॥ आवश्यकेनेदानी-मिति विशेषणेनैव भूतादावतिप्रसङ्गभङ्गे सति तन्निवृत्त्यर्थं कृतिसाध्यताविशेषणं व्यर्थमित्यर्थ: । न तु प्रवर्तकज्ञानेऽपीदं विशेषणं व्यर्थमित्यर्थ: । इदानीमिष्टसाधने चन्द्रमण्डलादावतिप्रसङ्गभङ्गाय कृति-साध्यत्वविशेषणस्यापि प्रवृत्त्यर्थमावश्यकताया अन्यत्रोक्तत्वात् । अत एवास्य वाक्यस्य कृतिसाध्यतैकार्थ-समवेतेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरिति कर्मनिर्णयटीकया कृतिसाध्येष्टसाधनताया: कार्यतापर्याय-त्वादिति विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकया च न विरोध: । अत्रापि प्रवर्तकज्ञाने कृतिसाध्यत्वविशेषणस्य चन्द्र-मण्डलादावनतिप्रसङ्गायावश्यकत्वस्याभिप्रेतत्वात् । वैयर्थ्योक्तेश्च भूताद्यतिप्रसङ्गवारणमात्राभिप्रायक-त्वात् । अन्ये तु निर्णयटीकयो: प्रवर्तकज्ञाने कृतिसाध्यत्वविशेषणमावश्यकमित्यभिप्राय: । सुधायास्तु कृतिसाध्यत्वस्य लिङाद्यर्थतायामेव वैयर्थ्यं न प्रवर्तकज्ञानेऽपीत्यभिप्राय: । अत एव लिङाद्यर्थस्त्विष्ट-साधनत्वमेवेति कर्मनिर्णये भगवत्पादीयवचनमित्याहु: । यद्वा इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं न कृति-साध्यत्वमपि प्रवर्तकज्ञाने विवक्षितं व्यर्थत्वात् । न चैवं तक्षकचूडामण्याहरणादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग: । तत्कृ-तिसाध्यताज्ञानदशायां प्रवृत्त्यापादने इष्टापत्ते: । तदसाध्यत्वज्ञानदशायां त्वावश्यकया: कृत्या फलं साधयिष्यामीति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकाया: फलेच्छाया अभावादेवाप्रवृत्ते: । न हि साधने कृत्यसाध्य-त्वेन ज्ञाते फले कृतिसाध्यत्वं ज्ञातुं शक्यम् । न च फलस्य कृतिसाध्यत्वाज्ञाने फले तत्प्रकारिकेच्छा-

युक्ता । न च कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाङ्गीकारेणैव सामञ्जस्ये नोक्तफलेच्छाया आवश्यकत्वमिति वाच्यम् । उक्तविशिष्टज्ञाने सत्यप्युक्तफलेच्छारहितस्य चेतनस्याप्रवृत्तेः । दृश्यते हि फलं दैवादन्यकृतितो वा मम सिध्यत्वितीच्छायामुक्तविशिष्टज्ञाने सत्यप्युक्तफलेच्छाभावेन प्रवृत्त्यभावः । एवं च यागादेः कृतिसाध्यताज्ञानं फलं कृत्वा साधयिष्यामीति कृतिसाध्यत्वप्रकारिका या आवश्यकी फलेच्छा तदुत्पादनोपक्षीणं न तु प्रवर्तकम् । तथा च कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य साक्षात्प्रवृत्त्युपयोगनिषेधकोयं ग्रन्थः । निर्णयटीके तु परम्परया तदुपयोगपरे इति न विरोधः । नन्वेवमपि क्रियायाः कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रवृत्त्यमर्थमावश्यकम् । अन्यथोक्तफलेच्छाया एवासंभवादिति चेत् । सत्यम् । न तु द्विविधप्रत्ययजन्यम् । क्रियायाः कृतिसाध्यत्वस्य कृत्यन्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन तत्र लिङादिशक्तेरकल्पनात् । न हि यजेतेत्यादिशब्दः स्वर्गादिकामस्य यागादिः कृतिसाध्य इत्याह । किं त्विष्टसाधनमित्येव । नत्र शक्तः प्रवर्ततेऽशक्तस्तु नेत्येवानुभवसिद्धम् । किञ्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं न लिङाद्यर्थः । साध्यत्वसाधनत्वयोः प्रतियोगिभेदेन कालभेदेन चाविरोधेऽपि सकृत्प्रयुक्तेन लिङादिना वृत्तिं विनोपस्थित्यसंभवात् । नन्वेवमपि सविषान्नभोजनादौ निषिद्धेऽगम्यागमनादौ च प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमगम्यागमनादिजन्ये सुखादावौत्कट्येन तज्जन्ये दुःखे यस्य द्वेषो नास्ति तस्य प्रवृत्तिरापाद्यते, यस्य तज्जन्ये दुःखे द्वेषौत्कट्येन तज्जन्ये सुखे नेच्छा तस्य वा । नाद्यः रागान्धस्य प्रवृत्तिदर्शनेनेष्टत्वात् । न द्वितीयः तत्रेष्टसाधनत्वस्यैवाभावात् । इष्टसाधनत्वं हीच्छाविषयसाधनत्वम् । तत्कथं तज्जन्ये सुख इच्छाविरहे भवेत् । न चैवमिच्छाज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वापत्तिः । न हि इच्छाविषयसाधनमेतदिति ज्ञानं प्रवर्तकं येनोक्तदोषः । किंनाम स्वरूपसती यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानमेव । इदं चाचार्याभिप्रेतमेव । कथमन्यथा 'कार्यं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः' इत्यादिना क्रियाव्याप्यत्वादेर्निषिद्धसाम्येन कार्यताल्क्षणत्वं निराकृत्य 'तदिदं साधनं तथा कार्यमि'तीष्टसाधनत्वयोः कार्यतालक्षणत्वमुक्तमुपपन्नं स्यात् । एतेनेष्टसाधनताज्ञानं न प्रवर्तकम् । परेष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । नापि स्वेष्टसाधनमिति ज्ञानम् । इष्टसामान्यत्वज्ञानेनेष्टविशेषस्वर्गादिसाधनयागादावप्रवृत्तेः । किन्तु स्वर्गो मेऽस्त्वित्यादीच्छाप्रकारीभूतस्वर्गादिविशिष्टं प्रति साधनत्वेन ज्ञानम् । एवं च प्रवर्तकज्ञानानामननुगम इति निरस्तम् । स्वरूपसदिच्छाविषयसाधनत्वज्ञानत्वेन तेषामनुगमात् । एतेन निषिद्धादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गपरिहाराय चिन्तामणिकारेणोक्तं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन वेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वेन वेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वेन वा विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं विधिप्रत्ययगम्यं प्रवर्तकम् । अत्र यद्यप्याद्ये बलवत्त्वमनुगतमेकं नास्तीति द्वितीयेऽप्यल्पक्लेशरूपे रामस्मरणादौ तत्साध्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकं दुःखमप्रसिद्धमिति शङ्का । तथाऽपि तृतीये न काऽपि शङ्केति । तदपि तुच्छम् । उक्तरीत्या प्रवृत्त्या-

ववश्यापेक्षिताया: फलेच्छाया एव तत्राभावेन स्वरूपसदिच्छाविषयसाधनत्वज्ञानस्यैवाभावेनाप्रवृत्त्युपपत्तौ उक्तविशेषणत्रयस्यानपेक्षितत्वात् । तस्माल्लिङादिना यागादाविष्टसाधनतयाऽवगते यागादिर्मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिं विनाऽसत्त्वादिति मानान्तरेणात्र कृतिसाध्यतावगमे स्वर्गादिफलं कृत्या साधयिष्यामीति फलेच्छायां च सत्यां यागादौ प्रवृत्तिर्भवतीत्यनुभवादनन्यलभ्यमिष्टसाधनत्वमेव विधिप्रत्ययबोध्यं साक्षादेव प्रवर्तकम् । कृतिसाध्यत्वं तु मानान्तरगम्यं तस्य न साक्षात्प्रवर्तकत्वं किं तूक्तफलेच्छाजनकतयान्यथासिद्धमिति साधूक्तं कृतिसाध्यताविशेषणस्य व्यर्थत्वादिति ॥ केचित्तु तक्षकचूडामण्याहरणादौ कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रतिबन्धकनिरासोपक्षीणमतो न तत्साक्षात्प्रवृत्तिजनकं किं त्विष्टसाधनत्वज्ञानमेवेत्यस्य वाक्यस्य भावमाहु: । तच्चिन्त्यम् । इष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानमपि प्रतिबन्धकनिरासोपक्षीणमिति वक्तुं शक्यत्वात् ।

श्री० ---अतिप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते ॥ **न तत्रेति** ॥ गमकं कार्यत्वानुमापकम् । येनातीतादावपि तेन कार्यतावगमापत्तिरित्यर्थ: ॥ **भूतादीति** ॥ अतीतादीत्यर्थ: । कृतिसाध्यत्वविशेषणमपि तत्रास्तीत्याह ॥ **न हीति** ॥ ततो जातं कृतितो जातम् ॥ **व्यर्थमिति** ॥ इदानीमिति विशेषणेनैव भूताद्यतिप्रसङ्गपरिहारस्य जातत्वात्कृतिसाध्यत्वविशेषणं व्यर्थमित्यर्थ: । अस्मन्मते इष्टसाधनत्वस्यैव कार्यत्वे चन्द्रमण्डलादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति न वाच्यम् । प्रवर्तकाभावात् । कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वरूपकार्यताया: प्रवर्तकत्वाङ्गीकारात् । तस्याश्च तत्राभावात् । तथा च लिङ्वाच्यं कार्यत्वमिष्टसाधनत्वं प्रवर्तककार्यत्वाद्भिन्नम् । प्रवर्तककार्यत्वं च ततो भिन्नमित्येवं कार्यद्वयमङ्गीकृतमिति न कश्चिद्दोष: । कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विनेत्येतद्युक्तमिति शङ्कते ॥ **गम्यगमकयोरिति** ॥ कार्यत्वं गम्यम् । इष्टसाधनत्वं गमकम् । तथा च कथं तयोरैक्यमित्यर्थ: ॥ **तद्भावस्यैवेति** ॥ गम्यगमकभावस्यैवेत्यर्थ: । व्याख्याने बीजमाह ॥ **द्विविधमिति** ॥ योऽतिशय: कार्यताख्य: ॥ **अभिमतसाधनतयेति** ॥ इष्टसाधनत्वेन हेतुनाऽनुमीयेतेत्यर्थ: ।

च० --- **व्यर्थं विशेषणमिति** ॥ आवश्यकेनेदानीमिति विशेषणेनैव भूताद्यतिप्रसङ्गवारणात्तत्फलककृतिसाध्यत्वविशेषणमनर्थकमिति भाव: । प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानं तु कृतिसाध्यत्वावच्छिन्नेष्टसाधनताविषयकमेव । कर्मनिर्णयटीकायां तत्त्वनिर्णयटीकायां च तथैव समर्थितत्वात् । कृतिसाध्यत्वस्य लिङाद्यर्थतायामेव वैयर्थ्यमिति व्याकर्तृणामेकग्रन्था: । अन्यस्तु वैयर्थ्योक्तेश्च भूताद्यतिप्रसङ्गवारणमात्राभिप्रायकत्वादिति ॥

अनु० — साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ॥
मुख्येष्टं वा सुमनसाम्

सु० — अस्तु वा वाक्यपर्यवसानस्य कारणं कार्यमिष्टमिष्टसाधनं वा; ततः किमित्यत आह ॥ साधनमिति ॥ मीमांसाविषयस्य ब्रह्मणो वक्तव्यत्वे किमुच्यते भगवानिति । तत्रोक्तम् ॥ इष्टदेवतेति ॥ मीमांसाविषयत्वेनेष्टदेवता ब्रह्मैव भगवानित्यर्थः ।

इष्टसाधनमपीष्टं भवति अतो मुख्येत्युक्तम् । निरुपाधिकमित्यर्थः ॥ नन्विष्टस्य सुखादेः साधनं भवतु भगवान्निरुपाधिकेष्टस्तु कथमित्यत आह ॥ सुमनसामिति ॥ पुरुषार्थान्तराभिलाषाऽकलुषितमनसामित्यर्थः ॥ यथाप्रकृतमिष्टसाधनमिष्टं चानूद्य भगवानिति विधानान्न लिङ्गव्यत्यासदोषः । यथा यदिदं दृष्टं स स्थाणुरिति ॥ एवं यदिष्टमिष्टसाधनं वा वाक्यपर्यवसानकारणं स भगवानिति ।

वा० — फलवत्साधनेऽपीच्छाया जातत्वेन तद्विषयत्वस्योभयत्र साम्यान्मुख्यग्रहणेन कथं तद्व्यावृत्तिरित्यतोऽभिप्रेतार्थमाह ॥ निरुपाधिकमित्यर्थ इति ॥ सुखदुःखाभावेतरस्य भगवतो निरुपाधिकेष्टत्वमयुक्तमित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ सुखाद्यभिलाषिणां सुखादेर्निरुपाधिकेष्टत्वेऽपि तदभिलाषदोषशून्यानां भगवदभिलाषिणां भगवतो निरुपाधिकेष्टत्वं युक्तमित्याह ॥ पुरुषार्थेति ॥ नन्वत्र भगवतो विशेष्यत्वाद्विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वाद्भगवानिष्टसाधनो मुख्येष्टश्चेति वक्तव्ये साधनमिति मुख्येष्टमिति चानुपपन्नमित्यत इष्टेष्टसाधनयोरनुवाद्यत्वेन भगवत्त्वस्य विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्वाभावान्न लिङ्गव्यत्यासदोष इत्याशयेनाह ॥ यथाप्रकृतमिति ॥ इष्टेष्टसाधनयोरनुवाद्यत्वेऽपीष्ट इष्टसाधन इत्येवानुवादसंभवे किमित्यन्यथाऽनुवादो विशेष्यान्तराभावेन भगवत एव विशेष्यत्वेनोक्तदोषपरिहारादित्यतो वाक्यपर्यवसानकारणं यत्कार्यं प्रकृतं तद्विशेषणत्वेन भगवद्विशेषणत्वाभावात्प्रकृतानुसारेण चानुवादायुक्तो नपुंसकेनानुवाद इत्याशयेन यथाप्रकृतमिति विशेषणं तदाशयमजानानं प्रति दृष्टान्तपूर्वमाशयं स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ अत एव वाक्यपर्यवसानकरणं कार्यमिष्टमिष्टसाधनं वेत्यवतारिकादशायामुक्तमत्रापि दार्ष्टान्तिके वाक्यपर्यवसानकारणमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

म० — न लिङ्गव्यत्यासदोष इति ॥ अन्यथाऽनियतलिङ्गस्य विधेयस्योद्देश्यसमानलिङ्गत्वेन भगवानिष्ट इति पुल्लिङ्गं स्यादिति भावः ॥

या० —ननु भगवानित्यनूद्येष्टेष्टसाधनत्वयोर्विधेयत्वे नपुंसकलिङ्गानुपपत्तिः । अनियतलिङ्गस्य विधेयस्योद्देश्यसमानलिङ्गत्वनियमादित्यत आह ॥ **इष्टमिष्टसाधनं वाऽनूद्येति** ॥ भगवच्छब्दस्य च नियतलिङ्गत्वान्नोद्देश्यसमानलिङ्गत्वमिति भावः । यद्यपि यौगिकस्य तस्याप्यनियतलिङ्गत्वमेव । भगवान्कुबेरो भगवती राजमहिषी भगवद्राजकुलमित्यादिप्रयोगदर्शनात् । तथाऽपि हरौ रूढस्य तस्य नियतलिङ्गत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमित्यवधेयम् । नन्विष्टेष्टसाधनशब्दयोरनियतलिङ्गत्वादिष्टेष्टसाधन इत्येव कस्मान्नोक्तमित्यत उक्तम् ॥ **यथाप्रकृतमिति** ॥ पूर्वं कार्यविशेषणतया नपुंसकलिङ्गेनैव तयोः प्रकृतत्वात्तथैवानुवाद इति भावः । नियतलिङ्गस्य विधेयस्य नोद्देश्यसमानलिङ्गत्वनियम इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **यदिदमिति** ॥

श्री० — मूले कोन्वपरः प्रिय इत्यत्र प्रिय इष्ट इत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

च० — भगवच्छब्दस्योद्देश्योपस्थापकतायां विधेयवाचकपदयोः क्लीबतानुपपत्तिः प्रसज्यते । अनियतलिङ्गविधेयपदस्योद्देश्यपदसमानलिङ्गकतानियमादिष्टेष्टसाधनपदयोरुद्देश्यपरत्वोपगमे तु परमात्मवाचकभगवच्छब्दस्य नियतलिङ्गत्वादर्थान्तरे पुलिङ्गत्रयसाधारण्येऽपि क्षत्यभावेन विधेयवाचकता पुंसो भगवच्छब्दस्य सङ्गच्छत इत्याह ॥ **न लिङ्गव्यत्यासदोष इति** ॥ नियतलिङ्गस्य विधेयपदस्य नोद्देश्यपदसमानलिङ्गकतानियम इत्यत्र निदर्शनमाह ॥ **यदिदमिति** ॥

अनु० — प्रेयस्तदिति च श्रुतिः ।
प्राणबुद्धिमनःखात्मदेहापत्यधनादयः ॥
यत्संपर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रियः ।
इत्यादिवाक्यैः

सु० — मुख्येष्टत्वं भगवतोऽस्तीत्यत्र संभावनैवोक्ता कुतः प्रमाणात्तन्निश्चय इत्यत आह ॥ **प्रेय इति** ॥ न केवलं संभावना, श्रुतिश्चात्रास्तीति चशब्दः । प्रेयोऽतिशयेन प्रियम् । अतिशयश्च निरुपाधिकत्वम् । 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मे'त्युदाहृतश्रुतावात्मनो जीवस्य प्रियतमत्वमुच्यत इति प्रतिभाति; ततो विस्पष्टैः पुराणादिवाक्यैर्भगवतो मुख्येष्टत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याह ॥ **प्राणेति** ॥ प्राणः शारीरो वायुः । बुद्धिर्मनश्चान्तःकरणवृत्ती । खानीतरेन्द्रियाणि । आत्मा जीवः ।

या० — सुमनसामित्यनेनैव प्रमाणोक्तेः प्रेयस्तदित्यादेर्वैयर्थ्यमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ **मुख्येष्टत्वमिति** ॥ निरुपाधिकप्रियत्वं श्रुत्यारूढं कर्तुं प्रेयःशब्दं तदनुगुणतया तावद्व्याख्याति ॥ **प्रेय इति**॥ यद्वा प्रियशब्दाद्द्विभज्योपपदे ईयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रादेशे प्रेय इति सम्पद्यत इत्याशयेन तदर्थकथनपूर्वकं श्रुतिं प्रकृते सङ्गमयति ॥ **प्रेय इत्यादिना** ॥ [द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । येन पदेन द्वावर्थावुच्येते तद् द्विवचनं तत्कथं करणे ल्युट् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । विभक्तव्यं विभज्यम् । द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः । तस्योपपदेन कर्मधारयः । तेन द्व्यर्थवाचके विभजनीयवाचके चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । नच विग्रहवाक्य एव युज्यते । वृत्तौ गतार्थत्वान्नावश्यकम् । एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । द्विवचनोपपदोदाहरणमयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरो लघीयान् । विभज्योपपदोदाहरणमुदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटीयांस इति । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रपद्राघिवृन्दाः । प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिष्वित्यर्थः ।] प्राणब्रशब्दयोर्मुख्यवाय्वाकाशपरत्वे प्रिया आसन्नित्यस्यानुपपत्तेरिच्छादिपरित्यागेन ज्ञानस्यैव विशिष्य ग्रहणानुपपत्त्या बुद्धिशब्देन मनोग्रहणे पुनरुक्तेरात्मशब्देन च देहमनोग्रहणस्य च तत एवासंभवादीश्वरग्रहणे च यत्सम्पर्कादित्यस्यानुपपत्तेः प्राणादिशब्दान्व्याख्याति ॥ **प्राण इत्यादिना** ॥

स० — **संभावनैवोक्तेति** ॥ सुमनसामित्यनेनेत्यर्थः । पुरुषार्थान्तराभिलाषाऽकलुषितमनसां भगवान्निरुपाधिकेष्टो भवितुमर्हतीत्युक्तत्वादित्यर्थः ।

प० — **संभावनैवेति** ॥ सुमनसामित्यनेनेति भावः ॥ **श्रुताविति** ॥ वाजसनेयश्रुतौ । मूले इत्यादिवाक्यैरित्यस्य 'मुख्येष्टं च'त्यनेनान्वयः ।

या० —**संभावनैवेति** ॥ सुमनसामित्यनेनेत्यर्थः । तेन पुरुषार्थान्तराभिलाषाऽकलुषितमनसां भगवान्निरुपाधिकेष्टो भवितुमर्हतीत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **अतिशयेन प्रियमिति** ॥ प्रियशब्दाद् द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनावित्यतिशयार्थे पुत्रादित्यादिरूपे विभज्ये उपपदे ईयसुन्प्रत्यये प्रियस्थिरेत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रादेशे च सति प्रेय इति रूपमिति भावः ।

च० — **संभावनैवेति** ॥ सुमनसामित्यनेनेत्यादिः । औत्कट्यानौत्कट्याङ्कितकोटिद्वयावगाहिनी संभावनेत्यर्थः ॥ **अतिशयेन प्रियमिति** ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनावित्यतिशयार्थे पञ्चम्यन्ते पुत्रपदादिरूपविभज्ये उपपदे प्रियशब्दप्रकृतिकेयसुनि प्रियस्थिरेति प्रियशब्दस्य प्रादेशे प्रेय इति रूपं निष्पद्यत इति भावः ॥

अनु० — आकाङ्क्षासन्निधियोग्यता यतः ॥
तस्मिन्नेव समस्तस्येति

सु० — किमतो यद्येवमीश्वर इष्ट इष्टसाधनीभूतश्चेत्यत आह ॥ आकाङ्क्षेति ॥ इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । स एव सर्ववेदार्थ इत्यनेन संबन्धः ॥ यत्खलु येन जिज्ञासितं यच्च संनिहितं यच्च प्रतीतान्वययोग्यं तत्तं प्रति प्रतिपादनीयं शब्देन । अजिज्ञासितत्वाद्धि नापिपासुं प्रति जलाशयोपदेशः क्रियते । सत्यामपि जिज्ञासायां दाक्षिणात्यस्य पिपासोरसन्निहितत्वादस्ति गीर्वाणतरङ्गिण्यां शीतलं जलमिति नोपदिश्यते । सतोरपि जिज्ञासासन्निधानयोरयोग्यत्वान्नाकाशपानं विधीयते ॥ तथा च परमेश्वरस्येष्टेष्टसाधनत्वात्समस्तस्यापि वेदाधिकारिणोऽस्ति तस्मिन्नाकाङ्क्षा जिज्ञासा । अस्ति च सन्निधिः सर्वगतत्वात् । योग्यता च बाधकप्रमाणाभावात् । यत एवं तत्स्मात्स एव सर्ववेदार्थो भवितुं युक्तः ॥ कार्ये जिज्ञासाधभावं दर्शयितुमेवशब्दः । तच्चोपपादयिष्यते । तेन स एव सर्ववेदार्थ इत्यवधारणमुपपद्यते ।

वा० — उक्तं प्रति फलप्रतिपादकत्वमस्य वाक्यस्य दर्शयितुमितिशब्दं व्याख्याय तत्सम्बन्धं च दर्शयति ॥ इतिशब्द इति ॥ आकाङ्क्षितत्वादेः सर्ववेदार्थत्वेन व्यप्तेर्विशिष्य दर्शयितुमशक्यतया सामान्यमुखेन तामाह ॥ यत्खल्विति ॥ अत्र पदप्रयोज्यजिज्ञासाविषयत्वयोग्यज्ञानजनकतावच्छेदकरूपवत्स्वरूपपूर्वपदजनिताकाङ्क्षापूरकत्वरूपाकाङ्क्षायाः पदोपस्थित्यनुकूलवक्तृव्यापारे निष्फलान्वयबोधविरोधिव्यवधानाभावरूपाविलम्बितोच्चारितत्वरूपासत्तेश्च कार्येऽपि परेण कथञ्चिदुपपादनीयत्वात्तस्मिन्नेवेति मूलोक्तावधारणानुपपत्तेस्तदुपपत्तये जिज्ञासितार्थप्रतिपादकत्वरूपाकाङ्क्षायाः सन्निहितार्थप्रतिपादकत्वरूपासत्तेश्चात्र विवक्षितत्वाद्विरक्तं प्रति वाणिज्योपदेशादिव्यावर्तकतया तयोरपि वाक्यप्रामाण्योपयोगितया तयोश्च विष्णावेव भावान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तादृशाकाङ्क्षादेः सामान्यतः प्रमाणवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन व्याप्तिमुपपादयति ॥ अजिज्ञासितत्वादित्यादिना ॥ एवमाकाङ्क्षितत्वादेर्व्याप्तिमुपपाद्योक्तेष्टसाधनत्वस्याकाङ्क्षितत्वमत्र हेतुत्वमासत्तियोग्यताहेत्वोः प्रसिद्धत्वाद्व्याप्येऽकथनमित्यभिप्रेत्य स्वयं तद्धेतुप्रदर्शनपूर्वं हेतुहेतुमद्भावं प्रदर्शयति ॥ तथा चेति ॥ कार्ये जिज्ञासाभावे गामानयेत्यादौ लिङादिव्युत्पत्तिर्न स्यादित्यतोऽस्मदभिमतकार्ये तस्याः पश्चाद्भावित्वस्य सिद्धेः व्युत्पत्त्यनुसारित्वेन गौणतायाः परोक्तकार्ये व्युत्पत्त्यभावस्य च दृष्ट्या ज्ञातपदार्थस्येत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात्प्राथमिकजिज्ञासायाः कार्येऽसंभवाभिप्रायेण वा परोक्तकार्ये सर्वथा जिज्ञासाभावेन चैवकारोपपत्तेर्न विरोध इत्याशयेनाह ॥ उपपादयिष्यते चेति ॥ अवधारणफलमाह ॥ तेनेति ॥

स०— **तच्चोपपादयिष्यत इति** ॥ 'वर्तमानमतीतं च भविष्यदिति च क्रमात्। आकाङ्क्षादियुतं यमादि'त्यत्र 'कार्यकालत्रयासंबद्धत्वस्य परेणाभ्युपगतत्वात् न तत्र जिज्ञासे'त्यादिनोपपादयिष्याम इत्यर्थः।

प०— **तस्मादित्यर्थ इति** ॥ इतिशब्दस्य हैत्वर्थत्वात्। पूर्वत्र यत इति श्रवणात्तस्मादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ **इत्यनेन संबन्ध इति** ॥ सोऽयं पुरुष इत्यपि। स एव सर्ववेदार्थ इति पूर्वेण संबन्ध इत्यर्थः। तस्यैवाक्षेपसमाध्योरिह प्रस्तुतत्वादिति भावः। आकाङ्क्षादिमत्त्वमात्रेण कथं सर्ववेदार्थत्वमित्यतो व्यनक्ति ॥ **यत्खल्विति** ॥ विशेषणत्रयस्य क्रमेण कृत्यमाह ॥ **अजिज्ञासितत्वाद्धीत्यादिना** ॥ **इष्टेष्टसाधनत्वादिति** ॥ इष्टत्वादिष्टसाधनत्वाच्चेत्यर्थः। अधिकारिभेदेनेति भावः। आकाङ्क्षेत्यनुवादः। जिज्ञासेति व्याख्या ॥ **उपपादयिष्यत इति** ॥ 'वर्तमानमतीतं चे'त्यादाविति भावः।

या०— ननु वचनमात्रेण कथं जिज्ञासाद्यभावदर्शनमित्यत आह ॥ **तच्चोपपादयिष्यत इति** ॥ जिज्ञासाद्यभावदर्शनमित्यर्थः। वर्तमानमतीतं चेत्यनुपदमेवेति शेषः ॥

च० — **तच्चोपपादयिष्यत इति** ॥ कार्ये जिज्ञासाद्यभावदर्शनमित्यर्थः ॥

अनु०— इष्टे व्युत्पत्तिरिष्यते ॥

सु०— ननु तथाऽपि नेश्वरे वेदस्य प्रामाण्यं संभवति। केवलसिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभावात्। कार्य एव लोके व्युत्पत्तिदर्शनात्। लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात्। कार्यान्वितत्वेन व्युत्पत्त्यङ्गीकारे चेश्वरस्याप्राधान्यप्रसङ्गेन स एवेत्यवधारणानुपपत्तेः। यद्यपीष्टत्वमिष्टसाधनत्वं च कार्यत्वम्। तच्चास्तीश्वरस्येत्युपपादितम्। तथाऽपि नैतावता व्युत्पत्तिसंभवः। वृद्धचेष्टैकलिङ्गत्वाद्व्युत्पत्तेः। वृद्धचेष्टायाश्च कृतिसाध्यार्थे नियतत्वात्। न हि चन्द्रादावकृतिसाध्येष्टसाधने प्रवृत्तिरस्ति। न चेश्वरस्य कृतिसाध्यताऽस्ति येन तत्र प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पद्येतेत्यत आह ॥ **इष्ट इति** ॥ केवलसिद्धमात्रे व्युत्पत्त्यभावेऽपीष्टे सिद्धविशेषे व्युत्पत्तिरिष्यत एव। प्रामाणिकैरिति शेषः।

वा०— ननूत्तरवाक्ये सिद्धे व्युत्पत्त्युपपादनमनुपपन्नम्। उक्तरीत्या वेदस्य सिद्धार्थपरत्वव्युत्पादने तत्र व्युत्पत्तेरपि सिद्धत्वात्। न च लोके कार्य एव व्युत्पत्तेर्वेदेऽपि तथात्वमिति वाच्यम्। लोक-

वेदयोः सत्यपि वर्णभेदे केनचित्स्वरच्छान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्ययानध्यायादिधर्मभेदेन जराराजपत्नयोरिव क्रमभेदेन व्यपदेशभेदात्स्पष्टभेदस्तुग्यूपादिशब्दमाह चर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्य-त्वादुत्ताना वै देवगवा वहन्तीति दर्शनाच्चार्थान्यत्वमिति लोके कार्ये व्युत्पत्तावपि वेदस्य सिद्धे व्युत्पत्तिसंभवात्कार्य एव व्युत्पत्तावपि कार्यान्वितनया सिद्धे प्रामाण्यसंभवाच्च। इष्टेष्टसाधनतातिरिक्त-कार्याभावस्याधुनैव व्युत्पादितत्वाच्च। तस्मान्नोत्तरभाष्यं सङ्गतमित्यनस्तत्सङ्गमयति ॥ **नन्विति** ॥ यत्रार्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदो यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थत्वमन्तोदात्तत्वे स्वार्थवृत्तित्वं स्मृतितो ब्रह्मब्राह्मणादिषु न्यूनातिरिक्तवशाज्जराराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वावसायः तत्र पदभेदोऽभ्युपगम्यत एव। नैवं लोकवेदयोरर्थौपयिकधर्मभेदोऽस्ति। अनियतस्वराणां नियतस्वराणां चार्थान्यत्वस्य स्मृतितो लोकतो वाऽनवगमात्। एवं देवासः त्मनेत्यादिषु लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि तद्रूपस्यार्थान्तरानवगमात्किञ्चिद्रूपभेदेऽपि लौकिकप्रत्यभिज्ञानात्सत्यपि कपाच्छिद्रदे सर्वेषां भेदस्याप्रामाणि-कत्वात्पदैक्ये च तदर्थावगमादुत्तानादिवचनस्य देवगवीस्तनूद्योत्तानवहनादिविधानपरत्वाल्लोकवेदयोः पद-पदार्थानामैक्यस्य प्रयोगवचनाभावादर्थैकत्वमविभागादित्यधिकरणे सिद्धत्वाल्लोके कार्यपरत्वे वेदेऽपि तत्परत्वमपरिहार्यमित्याशयेन तत्सूत्रवार्तिकमुदाहरति ॥ **लोकेति** ॥ सिद्धे व्युत्पत्त्यभावे चोदिते किमसङ्गतमुच्यते इष्ट इतीत्यतः सिद्धविशेषाभिप्रायेणोपाचेष्टपदतात्पर्यमाह ॥ **केवलेति** ॥

ग॰— **केवलसिद्धार्थ इति** ॥ अकृतिसाध्येष्टसाधन इत्यर्थः ॥ **कार्य एवेति** ॥ कृतिसाध्येष्ट-साधन एवेत्यर्थः। कार्य एव व्युत्पत्तिदर्शनादित्यस्य पराभिप्रेतमर्थमज्ञात्वोक्तरीत्येष्टसाधनत्वरूपकार्यत्वस्य सत्त्वेन तत्र व्युत्पत्तिरिति भावेन शङ्कते ॥ **यद्यपीति** ॥ **तथापीति** ॥ तथा च न तावन्मात्रं कार्यत्व-मित्यर्थः ॥

प॰—द्वितीयमपि बाधकमाशङ्क्य निराह ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **लोके व्युत्पत्तिदर्शनादिति** ॥ तत्प्रकारश्च कार्यताचेत्येतदवतारिकायामेव प्रपञ्चित इति भावः ॥ **चेष्टेति** ॥ देहस्पन्दादिरूप-प्रवृत्तिः ॥

या॰— **लोकावगतसामर्थ्य इति** ॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्। वैदिकौ पद-पदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ उत नेति संशयेऽन्यावेव। कुतः रूपभेदात्। पदे तावद्रूप-भेदो दृश्यते। आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः वेदे तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते। प्रयतन्तु

वेति । ब्राह्मणा इति लोके वेदे त्वन्यथा पठ्यते ब्राह्मणासः पितर इति । अर्थभेदोऽपि स्फुटः ।
। वै देवगवा वहन्तीति श्रूयते । मनुष्यगावस्त्ववश्वो वहन्ति । वेदे वनस्पतिर्हिरण्यवर्णः ।
व श्रूयते देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यवर्णः प्रति वस्तेऽर्थमिति । तस्मा लोकवेदयोः पदपदार्थ-
वेति पूर्वपक्षे च सति सिद्धान्तितम् । य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः । तथा हि ।
ावन्नित्यास्तेषां यथा प्रयोक्तृपुरुषभेदेऽप्येकैकपुरुषस्य बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि त एवामी वर्णा इति
भिज्ञानादैक्यं तथा यानि लोके गवाश्वादिपदानि तान्येव वेदेऽधीयमानानीत्यबाधितप्रत्यभिज्ञया
क्यमभ्युपेयम् । त्मना देवास इत्यादिपदभेदस्तु कादाचित्कः । नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञागतं पदैक्यम-
नक्यम् । अन्यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापेयेत ।
न चार्थैक्यमवश्यंभावि । अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावेनाबोधकत्वं प्रसज्येत । यूपावहनादि-
नां तदर्थानां वाऽलौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् व्युत्पत्तिः सिध्यति । उत्तानवहनादिकं
दः । अस्तु वा तथा वहनम् । तथाऽप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव । तस्माद्य एव
काः पदपदार्थास्त एव वैदिका इति । एतदभिप्रायकं वार्तिकम् । 'लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो
बोधकः' इति । अत एवाह ॥ नियमादिति ॥ एतदधिकरणन्यायादित्यर्थः । सिद्धमात्र इत्यत्र
ब्दः कात्स्न्यार्थः ।

श्री०—सामर्थ्यम् वाचकत्वम् । ननु केवलसिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावेऽपि कार्यान्विते व्युत्पत्तिरङ्गी-
इति चेत्तत्राह ॥ कार्यान्वितत्वेनेति ॥ प्रधानं यत्तदन्वितव्युत्पत्तिरित्यङ्गीकार्या । तथा च कार्या-
व्युत्पत्तिरित्यङ्गीकारे कार्यस्यैव प्राधान्यं प्राप्तं नेश्वरस्येत्यर्थः ॥

च० — लोकावगतसामर्थ्य इति ॥ प्रमाणलक्षणे स्मृतिचरणे । प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमिति
देति दशमाधिकरणे । वाचकप्रसङ्गाद्वाच्यविशेषोऽत्र चिन्त्यत इति प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ।
कम्यः शब्देभ्योऽर्थेभ्यश्च वैदिकाः शब्दा अर्थाश्च भिन्ना उत त एवेति सन्देहे एते लौकिका
वैदिका इति व्यपदेशभेदात् ब्राह्मणा सः पितरः सोम्यास इति ब्राह्मणाः सौम्या इति लौकि-
रूपभेदादुत्तानावैदेवगवा वहन्तीति देवगवानामुत्तानवाहित्वोक्त्याऽयोग्यत्वालौकिकत्वलौकिकेभ्यो
कत्वस्य स्फुटत्वादन्य एवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते वर्णानामैक्यप्रत्यभिज्ञानात्तदात्मकपदानामप्यैक्येनैव लोक-
पदैक्यादेव चार्थैक्यम् । व्यपदेशभेदस्त्वप्रयोजकः अर्थभेदोपाधिकभेदस्यैव शब्दभेदकल्पकत्वेनात्र
भात् । कादाचित्कव्यपदेशादिभेदमात्रेण बहुस्थलेषु प्रत्यभिज्ञावगतशब्दैक्यस्य बाधायोगात् । उत्तान

इत्यादेस्तु यज्ञद्रव्यार्थत्वेन देवसंबन्धिनो ये मनुष्याणां गावस्तत्स्तुत्यर्थत्वेन नार्थभेदोऽपीति सिद्धान्तितम् । सूत्रार्थस्तु व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिप्रयोगचोदनानां भावात्तासां च शब्दार्थैक्यपक्ष एवार्थप्रत्यायकतोपपत्तेरर्थैकत्वमिति शब्दैकत्वस्याप्युपलक्षणमेतदिति । एतत्सूत्रीयमेव लोकावगतेति वार्तिकमुदाजहारेत्यवसेयम् । सिद्धमात्रे सिद्धसामान्ये ॥

अनु०— अत्त्यपूपांस्तव भ्रातेत्यादावावापतोऽपि च ॥
उद्धापाद्वर्तमानत्वादाकाङ्क्षादिबलादपि ॥
बालो व्युत्पत्तिमप्येति

सु०— तत्कथमित्यत आह ॥ अत्तीति ॥ इत्यादौ वाक्ये प्रयुक्ते सति व्युत्पत्तिमेतीति संबन्धः । अपिशब्दचशब्दावावापोद्धापयोरितरेतरयोगे वर्तेते । आदिग्रहणेनाङ्गुलिप्रसारणभ्रूविक्षेपच्छोटिकावादनादिकमुच्यते । अयमर्थः । छोटिकावादनादिनाऽव्युत्पन्नमभिमुखीकृत्यापूपानदन्तं तद्भ्रातरमङ्गुलीप्रसारणादिना प्रदर्श्य देवदत्त तव भ्राताऽयमपूपानत्तीति वाक्ये प्रयुक्तेऽपूपादिपदार्थानां वर्तमानत्वेन प्रतिसंबन्धिनां प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । इष्टत्वेनाकांक्षाया जिज्ञासायाः संभवात् । पदसमुदायस्यार्थसमुदाये तावत्सामान्यतः शक्तिमवधार्य पुनस्तव भ्राता पयः पिबतीति प्रयोगान्तरे यदर्थप्रक्षेपे यच्छब्दप्रक्षेपो यदर्थोद्धारे च यच्छब्दोद्धारः स तस्य वाचक इति विशेषतोऽप्यवधारयतीति किमनुपपन्नम् । तथेयं तव माताऽयं तव पितेत्यादिवाक्ये प्रयुक्तेऽपि पूर्ववद्व्युत्पत्तिः संभवति ।

किञ्च देवदत्त पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणसमनन्तरं विकसितवदनं देवदत्तमवलोक्य पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुस्तेन लिङ्गेन देवदत्तस्य हर्षोदयमनुमाय तस्य चात्मदृष्टान्तेन प्रियार्थज्ञानं हेतुमवगम्य तस्य च शब्दश्रवणे सत्येव भावाच्छब्दस्य सामान्यतस्तत्र शक्तिं विदित्वा प्रियार्थं स्वदृष्टं पुत्रजन्म परित्यज्यान्यस्य कल्पनायोगात्तदेवेति ज्ञात्वा पुनरावापोद्धाराभ्यां विशेषतोऽप्यवगच्छति ।

यदत्रोक्तमतीतानागतवर्तमानानामनेकेषां प्रियाणां संभवाद्विशेषावधारणानुपपत्तिरिति । तदयुक्तम् । सन्निहितस्वदृष्टपरित्यागेनान्यकल्पनानुपपत्तेरुक्तत्वात् । तत्रैव प्रियासुखप्रसवादीनां संभवेऽपि प्रयोगान्तरेष्वावापोद्धाराभ्यां विशेषावधारणं युज्यते । अन्यथा गामानयेति प्रयुक्तो दण्डादिकमप्याददानो दृश्यत इति कथं तत्रापि विशेषावधारणम् ।

यदुक्तं यावती सिद्धार्थपरादपि वाक्याद्व्युत्पत्तिः सा सर्वा
नन्तरभावित्वात्कार्यव्युत्पत्तिरेवेति । तन्निरासायोक्तं बालोऽपीति ॥
मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादिवाक्ये व्युत्पन्नेतरपदार्थो ज्ञातविभक्त्यर्थश्च
कार्थो यं मधुपानकर्तारं पश्यति तं मधुकरशब्दार्थं जानाति, तथा पि
द्व्युत्पद्यते, तथा सास्नादिमान्गौरिति वाक्याद्यासिमवधार्य सास्ना
वाच्यतामनुमिनोतीत्येवमादिरानन्तरिकी व्युत्पत्तिः; तथाऽपि व्यु
विधया संभवत्येव ॥ किञ्चास्या व्युत्पत्तेरनन्तरभावित्वेऽपि कार्यव्युत्पत्त
दिपदानामुक्तरीत्या योग्यान्वितस्वार्थ एव व्युत्पत्त्युपपत्तेरिति ।

वा० — इत्यादिवाक्यस्य व्युत्पत्त्यनधिकरणत्वेऽपि तत्प्रयोगस्य व्युत्पत्ति
पदाध्याहारं सतिसप्तमीत्वं च प्रदर्शयन्नेव व्यवहितत्वादन्वयं च दर्शय
परस्परनिरपेक्षपदार्थानामेकस्मिन्प्रतिसंबन्धिन्यन्वये हि समुच्चयः । न चात्राव
योर्व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वमपि तु सापेक्षयोरेवेति समुच्चयासंभवादितरेतरयोगोऽत्र
पेक्षाणामवयवभेदानामपगमेन समुच्चयरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये भवति
मिदं कार्यमिति । न ह्येकापाये तद्भवति । उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनादि
चशब्दयोः समुच्चयार्थस्यानुपपत्तावपीतरेतरयोगार्थत्वोपपत्तिरित्याशयेनाह ॥
आकाङ्क्षादीत्यत्रादिपदेन योग्यतासत्त्योर्ग्रहणे तयोः शब्दबोधोपयोगित्वेन
प्रसञ्जिताकाङ्क्षापूरकत्वरूपाकाङ्क्षायाश्चान्वयबोधोपयोगित्वेऽपि जिज्ञासाया
तस्या अग्रहणाद्व्युत्पत्त्युपयोगिनस्तस्य निर्णये स्वशब्देनोपात्तस्याङ्गुलिप्रस
युक्तमित्याशयेनादिपदसङ्ग्राह्यं दर्शयति ॥ आदीति ॥ यद्वा वर्तमानत्वोक्त

प्रयोगान्तरमप्यादिपदसङ्ग्रहीतमित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** ॥ अपिशब्
तत्सूचितेन सिद्धे व्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वेन व्यावर्त्यं दर्शयति ॥ **यदुक्तं**
प्राथमिकत्वमिति विशेषोक्त्याऽन्यत्र कार्यव्युत्पत्तेरपि प्राथमिकत्वमनुमतम्
क्वचित्सिद्धे व्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वसिद्ध्या कार्यव्युत्पत्तित्वमेव सर्वस्या
तदुदाहरणं दर्शयति ॥ **यद्यपीति** ॥ अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्
प्राथमिकत्वं सिद्धे व्युत्पत्तेरेव प्राथमिकत्वं भाष्ये इत्यादीत्युदाहरणप्रदर्श
कल्प्यमित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** ॥

स० — **इतरेतरसमुच्चये वर्तत इति** ॥ यत्र परस्परापेक्षे
यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां कृतमित्यादाविति भावः ॥ **यद्यपीह प्रभिन्ने**
शब्दो यद्यपि तथापीत्यर्थतया योजित इति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु
यद्यपीत्यादिकं तु तत्सूचितमिति ज्ञेयम् ॥ अत्र प्रभिन्नेत्यादिना प्रत्यक्
तथा साक्षादीत्यनेनानुमानेन च क्रमादानन्तरिकी व्युत्पत्तिर्दर्शितेति ज्ञे
स्यनन्तरभाविनी ॥ **बालस्याप्युक्तविधयेति** ॥ उक्तविधया प्रथममपि

प० — **छोटिकावादनेति** ॥ अङ्गुलीद्वयाग्रमेलनेन क्रियमाण
पदार्थं व्यनक्ति ॥ **तथेयन्तवेत्यादिना** ॥ तथेति मूलपदानुकारित्वात् 'रे
'वा ल्यपी'त्युक्तेः अवगम्येति साधु ॥ **यदत्रोक्तमिति** ॥ प्राभाकरैः स्वप्र
पूर्ववाक्य इति भावः ॥ **प्रियासुखेति** ॥ प्रियायाः सुखप्रसवेत्यर्थः ॥
ज्ञेयम् । न तु पूर्वपक्ष्यनुवादप्रस्ताव इति भ्रमितव्यम् । अप्येतीत्यत्रम

या० — यद्यपीह प्रभिन्नेत्यादि ॥ अनेन बालोऽपीत्यपिशब्दो
योजित इति द्रष्टव्यम् । अत्र प्रभिन्नेत्यादिना प्रत्यक्षेण तथा पिक इत्यनेनाग
नुमानेन च क्रमादानन्तरिकी व्युत्पत्तिर्दर्शितेति ज्ञेयम् । आनन्तिरिकी का
बालस्यापीति ॥ प्रथममपीति शेषः ।

श्री० — संभवादिति ॥ तथा चान्यस्य कल्पनायोगादित्ययुक्तमिति
धारणेति ॥ पुत्रजन्मरूपविशेषावधारणेत्यर्थः ॥ **प्रयोगान्तरेष्विति** ॥ यद्य
यासुखप्रसवादीनामपि हेतुत्वं संभवतीति न पुत्रजन्मन एव निमित्तत्वं कल्पयि
यदा तव प्रिया सुखेन प्रसूतेति प्रयोगान्तरे प्रियादिपदानामावापः पुत्रादिपदान
सुखप्रसवादीनां हेतुत्वमवगच्छति नान्यदा । अतः पुत्रस्ते जात इति वाक्य
पुत्रजन्मैव निमित्तमिति विशेषावधारणं युक्तमित्यर्थः । प्रयुक्तः प्रयोजकवृद्धोदी
मानयनादिरूपकार्यपरत्वावधारणम् । तथाच सन्निहितगवानयनं विनाऽन्यस्य कल
वधारणमिति वक्तव्यम् । तन्ममापि सममिति भावः ॥ **बालोऽपीतीति** ॥ त
व्युत्पत्तिरेव बालस्य प्राथमिकीत्याशयः ॥ **आनन्तरिकी व्युत्पत्तिरिति** ॥
कार्यव्युत्पत्त्यधीना कार्यान्वितसिद्धव्युत्पत्तिः । **पश्चाद्भवति** बालस्य प्रथममित्
अस्त्यपूर्वस्तव भ्रातेत्यादिना व्युत्पादितेत्यर्थः ॥ **उक्तविधयेति** ॥ छोटिका
त्यर्थः । किं चास्या व्युत्पत्तेः कार्यव्युत्पत्त्यधीनत्वमेव नास्तीत्याह ॥ **किञ्चेति**
धीनत्वाभावे कमलादिपदानां कार्यान्विते व्युत्पत्त्यभावप्रसङ्गेन बोधकत्वं स्यादित्
पदानामिति ॥ **योग्यान्वितस्वार्थ एवेति** ॥ सामान्यतो योग्येतरान्विते
पदान्तरसमभिव्याहारेण विशेषान्विते व्युत्पत्त्युपपत्तेरित्यर्थः ।

प्रवृत्तिलिङ्गेन तस्य प्रवर्तकबोधमनुमाय तस्य स्वात्मदृष्टान्तेन कार्य
शब्दानन्तरभावित्वेन शब्दजत्वं ज्ञात्वा पुनरावापोद्धाराभ्यां लिङादे
मन्येषां शब्दानां तदन्वितस्वार्थवाचित्वमवगच्छतीति यदुक्तं तन्नेत्यर्थ

वा० — नानयेत्याद्युत्तरग्रन्थेनापि स्वपक्षव्युत्पादनं क्रियत इति भ्रान्ति
माह ॥ **एवमिति** ॥ यद्वाऽस्मदुदाहृतादस्यपूर्वांस्तव भ्रातेत्यादेरेव सिद्धे व्यु
वाक्यतः सिद्धे व्युत्पत्तिरित्यर्थप्रतिपादकत्वमुत्तरवाक्यस्य भाति । तदयुक्तम्
रुत्तरव्युत्पादनानानुगुण्याच्चेत्यतस्तदभिप्रायं दर्शयति ॥ **एवमिति** ॥ गामानये
परेण व्युत्पत्तिसाधकत्वानभ्युपगमादसंभवाच्च पराभिमततद्वाक्यमूलकमध्यमवृद्धा
सा च पुनर्दृष्ट्यैव शब्दश्रुदित्युत्तरवाक्ये पराभिमतप्रक्रियैकदेशोत्कीर्तनेन
इत्याशयेन पराभिमतव्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयति ॥ **देवदत्तेति** ॥

प० — पूर्वपक्षदशायामुक्तं सर्वं संग्रहेणानुवदति देवदत्तेत्यादिना
चेत्येतदवतारिकायाम् ।

श्री० — **उत्तमवृद्धः** प्रयोजकवृद्धः । **मध्यमवृद्धः** प्रयोज्यवृद्धः

अनु० — आनीयमानदृष्ट्यैव व्युत्पत्तेः संभवे सति ।
एष्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षते ॥

सु० — कुत इति चेत्कल्पकाभावात् । तथा हि । प्रौढमतीन
प्रक्रियया बालो व्युत्पद्यत इति किं सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या कल्प्यते

गवादिदर्शनेनैवोक्तरीत्या व्युत्पत्तिर्लघीयसी; वर्तमानत्वेन मावात्, तावत्पर्यन्तं शब्दानुसन्धानप्रयासाभावाच्च । देवदत्त गामा यनादौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी; वाक्यश्रवणानन्तरं तावत्तदनुसन्ध च प्रयाससाध्यत्वात् । तत्र गवादिशब्दव्युत्पत्त्यर्थं लघीयांसमुपायम दिकं गरीयांसमुपायं व्युत्पित्सुरनुतिष्ठतीति कल्पना निर्मूलैवेति ।

वा०— नन्वानीयमानदृष्ट्यैवेत्यनेन परोक्ते व्युत्पत्तिप्रकारे कीदृ ज्ञायत इत्यतः कलङ्काभावोऽनेनोच्यते । एतादृशव्युत्पत्तिप्रकारकल्पकं हि व्युत्पित्सोरेतादृशप्रकारादरणं स्वेच्छयैवेति तदिच्छा वा संभाविता नान्यो सतीत्यनुवादमुखेन सूचितेन सिद्धे व्युत्पत्तिसंभवहेतुनाऽऽद्यपक्षनिवृत्तिः स रित्याशयेनोत्तरमूलं प्रश्नपूर्वं तल्लघ्वहेतुकथनतदुपपादनादिपूर्वकमवतारयति ॥ ननु भवदुक्तप्रकारानादरेण व्युत्पित्सुरेव गुरुभूतमप्यस्मदुक्तं कार्थव्युत्प स्वपरोक्तप्रकारयोर्लाघवगौरवव्युत्पादकं मूलमिदं न सङ्गतमित्यत एतत्प्रकारस्य नोपायानां च स्वत एवोपादेयत्वाभावेन प्रयोजनस्यैव स्वाभाविका साध्यप्रयोजनोपायेषु समेषु कस्यचिदेव स्वेच्छयोपादानेऽपि लघुगुरूपायेषु स्वानुभवसिद्धत्वात्स्वानुभवसिद्धस्यैव च प्रकारस्य व्युत्पित्सावपि कल्पनीयत्वा कार्यज्ञानस्य स्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेऽपि परप्रवृत्तावन्यस्यापि प्रयोजकत्वसंभवेन परित्यागेन गुरूपायाश्रयणस्य च स्वानुभवविरुद्धत्वेनाकल्पनीयतया तादृशे स्वपरोक्तप्रकारयोर्लाघवगौरवकथनं भाष्यकारीयं सङ्गततरमित्याशयेन प्रथमवत्त भाष्यं योजयति ॥ **प्रयोजनार्थिन इत्यादिना** ॥ आनीयमानदृष्ट्येत्येव्यद

या॰— व्युत्पित्सुरेव एतां गरीयसीं प्रक्रियामाश्रयतीति हि स्वात्म
स्वात्मनि च प्रयोजनेच्छायां तत्र यद्यनेके तुल्या उपायास्तदा येन केनापि
निर्बन्ध आग्रहः । न तूपायविशेषे विनिगमकाभावात् । । यदि च ल
परित्यज्य लघूपाय एवाग्रहो न तु वैपरीत्येनेति विद्धम् । अतो व्युत्पित्साव
कल्पना तु निर्मूलैवेति मूलाशयं वक्तुमाह ॥ प्रयोजनार्थिनो हीत्यादिन
तुल्येष्वनेकेषूपायेषु सत्स्विति शेषः ॥ उपायानेकत्व इति ॥ लघुगुरुभूतो

अनु॰— व्युत्पन्नो वर्तमाने तु क्रियाशब्दे भविष्यति
पुनर्दृष्ट्वैव शब्दश्रुत्पश्चाद्व्युत्पत्तिमेष्यति ।

सु॰— तत्किं प्रयत्नगौरवाद्भविष्यत्क्रियायां तदन्वितेषु च
सति तच्छब्दव्यवहारोऽपि कथमिष्यत आह ॥ व्युत्पन्न इति ॥ वर्त
शब्दे आनयतीत्यादौ युत्पन्नोऽर्थसंबन्धज्ञानवान्भविष्यति भविष्य
गामानयेत्यादिशब्दश्रुत्पुनर्दृष्ट्या गवानयनस्य । अयमर्थः । वर्तमा
चार्थेषु गामानयतीत्यादिपदानां संबन्धं प्रथमतोऽवगच्छति । भवि
येत्यादिपदानां संबन्धं जानाति त्वदुक्तरीत्यैत्येव ब्रूमः । न तु स
अतो न काचिदनुपपत्तिरिति । शब्दश्रुत्पुनर्दृष्ट्वेति परोक्तप्रक्रियानु

वा॰— नन्वेष्यदानयनादेर्गरीयस्त्वेनानादरणमुक्त्वोत्तरवाक्ये तद
भ्युपगमे कारणं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमवतारयति ॥ तत्किमिति ॥ आनयतीत्य
स्यापि वर्तमानत्वेन भविष्यत्त्वानुपपत्तेः शब्दयोर्वर्तमानत्वादिकथनस्य प्रकृतानु

अनु० — वर्तमानमतीतं च भविष्यदिति च क्रमात् ।
आकाङ्क्षादियुतं यस्माद्विधेर्व्युत्पादनं कुतः

सु० — एवं लिङादीनां स्वार्थे व्युत्पत्तिः पश्चात्तनीत्युक्तम् ।
न कदाचिदपीत्याह ॥ वर्तमानमिति ॥ यस्माद्वर्तमानादिक
वस्त्वाकांक्षासन्निधियोग्यतायुक्तं च भवति । आकाङ्क्षाद्युपेत एव
ह्यजिज्ञासितेऽर्थे प्रवृत्तिमद्दर्शनेऽपि व्युत्पद्यन्ते । कार्यं च काल
तस्मादाकांक्षादिविरहाद्विधेः कार्यापरनाम्नो व्युत्पादनं व्यु
कुतस्संभवतीति ॥ अथवा लिङादिशब्दो विधिस्तस्य व्युत्प
कुत इति योज्यम् ॥ अत्र कालसंबन्ध्येवेति वक्तव्ये क्रमप्रदर्शनमुत्तर
नन्वमर्शो विधेः किम् अर्थतः किंवा शब्दतः । आद्ये शशविषाणादिवत्
व्युत्पत्तिस्तु तद्विषये लिङादीनां कुतः । द्वितीये घटादितुल्यत्वात्का
विशेषाभिधानं व्यर्थम् । अनुभवविरुद्धं चैतत् । कर्तव्यमिति शब
रुक्तत्वात् ।

वा० — त्वदुक्तरीत्यैवेति परोक्तप्रक्रियानुवादफलकथनम् । नन्वधुनै
स्वीकृत्योत्तरवाक्ये तन्निरासे पूर्वोत्तरविरोध इत्यत उत्तरवाक्याभिप्रायमाह ॥
कालसंबन्धित्वस्य व्युत्पत्तिव्याप्याकाङ्क्षादिव्याप्यत्वस्य मूलतः प्रतिभासात्कालस
काङ्क्षादिव्यतिरेकोक्तिः । आकाङ्क्षादेर्व्युत्पत्तिव्याप्यताया मूलेऽनुक्तेर्निर्मूलत्वा
भावः । कालत्रयासंबद्धत्वं च कार्यस्यासिद्धमित्यतस्तदुपपादयति ॥ यस्मा
संबन्धित्वस्याकाङ्क्षादिव्यापकत्वं मूलाभिप्रेतमाकाङ्क्षाद्युपेत एव च व्युत्पत्तिरि

दिवदसत्त्वापादकतया व्युत्पत्तिविरोधि । द्वितीयं तु घटादिशब्दाति
दिसाधारण्यान्न विशिष्य वक्तव्यमनुभवविरुद्धं चेत्याशयेनाह ॥ किं चे
स्यैव लिङादिवाच्यत्वेन तस्यैव तव्यप्रत्ययबोध्यत्वेन क्रियागतैष्यत्काल
रूपत्वाभावेन तस्य कार्यत्वेन तव्यप्रत्ययाबोध्यत्वेऽपि रूढ्या विशिष्टकर्त
बाधकमित्याशयेन प्रयोगप्रदर्शनेन रूढेः न भविष्यत्क्रिया कार्यमिति भा
॥ कर्तव्यमितीति ॥

स०— कार्यं च कालत्रयासंबद्धं परैरिष्यत इति ॥ का
कालविशेषाबोधकत्वादिति भावः ॥ क्रमप्रदर्शनमिति ॥ वर्तमानमा
रूपमेव वर्तमानमिति क्रमप्रदर्शनमित्यर्थः ॥ उत्तरार्थमिति ॥ दृष्ट्या
यः वर्तमानव्युत्पत्तिकार्यव्युत्पत्त्योः पूर्वापरभावप्रयोजककार्यकारणभावः त
क्रमोऽपि वर्तमानव्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वाभिप्रायेणैव । न त्वतीतानाग
प्रायेणेति ध्येयम् ॥ किमर्थत इति ॥ किं कार्यं कालत्रयासंबन्धीति
तद्वाचकशब्दः कालत्रयासंबद्धमर्थं प्रतीपादयतीति वा विवक्षितमित्यर्थः
घटादिशब्दोऽपि न कालत्रयमध्येऽन्यतमकालावच्छिन्नवस्तुवाचीत्यर्थः ।

प०— उत्तरार्थमिति ॥ दृष्ट्येत्युत्तरवाक्ये पूर्वं वर्तमाने पश्चाद्
क्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदुपयोगित्वार्थमित्यर्थः ॥ किंवा शब्दत इति ॥ श
उक्तत्वादिति ॥ 'न भविष्यत्क्रिया कार्यमित्येतद्व्याख्यावसरे उक्तत्वादि

तद्वाक्यस्य किं लिङादिप्रत्ययार्थो यः कार्यापरनामा विधिः स कालत्रयासंबद्ध इ
लिङादिप्रत्यय एव विधिः स पचतीत्यादाविव वर्तमानादिकालान्यतमकालावच्छि
विकल्पार्थः ॥ **घटादितुल्यत्वादिति** ॥ घटादेरपि शब्दतः कालत्रयानवमर्श
च घटादिशब्दोऽपि न वर्तमानकालाद्यन्यतमकालावच्छिन्नवस्तुवाची किन्तु घट
घटादिशब्दतुल्यतापत्तिरिति भावः ॥ **उक्तत्वादिति** ॥ 'न भविष्यत्क्रिया कार्य
वसरे 'देवदत्त कृतः किं त्वया कटः क्रियते वेति पृष्टः प्रत्याह न मया कृ
कार्य इति । तेन प्राप्नोति भविष्यत्क्रियाकार्यमिती'त्यादिनेत्यर्थः ।

श्री० —**पराभ्युपगते तु कार्य इति** ॥ इष्टसाधनतातिरिक्ते कार्य इत
कालसंबन्धेयेवाकाङ्क्षादियुक्तमिति वक्तव्य इत्यर्थः ॥ **आद्य इति** ॥ लिङादिप्र
कार्यापरनामा तस्य कालत्रयासंबद्धत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** ॥ लिङादि
पचतीत्यादौ यथा वर्तमानकलावच्छिन्नवस्तुवाची तथा न भवतीति द्वितीयपक्ष
यथा घटशब्दो वर्तमानकालाद्यवच्छिन्नवस्तुवाची न भवति । पचतीत्यादाविव
पदाभावात्तथा लिङादिशब्दोऽपीत्येवं तस्य घटादिशब्दतुल्यताप्राप्त्या तद्व
भावः ॥ **विशेषाभिधानमिति** ॥ घटादिशब्दानामपि तथात्वेन विधिरेव
विशेषाभिधानं व्यर्थमित्यर्थः ॥

च० — **कार्यं च कालत्रयासंबद्धमिति** ॥ लुङ्लट्लृङादीनामिव
लकाराणामतीतादिकालविशेषान्यतमाभिधायकत्वानुपगतेरिति ॥ **भावक्रमप्रदर्श**
पदार्थस्येत्युत्तरवाक्ये पौर्वापर्यनियामकः कार्यकारणभावः प्रतिपाद्यते तदुपादाना
कुत इत्यंशस्य विधान्तरेणाशयं प्रकाशयति ॥ **किं चेति** ॥ कालत्रयानव

सु० — यदप्युक्तं वर्तमानार्थक्रियादिशब्दव्युत्पत्त्यनन्तर
शब्दव्युत्पत्तिरिति । तदयुक्तम् । व्युत्पत्तिसंभवे प्राथमिकत्वस्यैवोप
नियामकाभावादित्यत आह ॥ दृष्ट्वेति ॥ प्रथमत एवानागतार्थे
व्युत्पत्तिरित्युक्तम् । वर्तमानार्थस्य तु दृष्टिसंभवेन जिज्ञासोपप
प्रथमं व्युत्पत्तिस्ततो ज्ञातः पदस्यार्थो येन तस्य वर्तमानक्रियायां त
पश्चाद्भविष्यतीत्यतीते चाकांक्षा स्यात् । देवदत्तो गामानयतीत्या
तदन्वितेषु व्युत्पत्तौ जातायां देवदत्त गामानयेत्युक्ते गवादिपदान
वैरितप्रत्ययार्थमात्रे जिज्ञासाप्रतीक्षा च स्यात् । तस्माद्वर्तमानार्थव
कारणत्वेन भविष्यदाद्यर्थव्युत्पत्तेश्च कार्यत्वात्पौर्वापर्योपपत्तिरिति ।

वा० — ननूत्तरवाक्ये आनन्तरिकत्वं कार्यव्युत्पत्तेर्न व्युत्पादनीयम्
प्रतिपादनात् । प्राथमिकत्वे नियामकाभावे आनन्तरिकत्वस्यैव सिद्धे
॥ यदुक्तमिति ॥ आनन्तरिकत्वं व्युत्पादयताऽनन्तरं कार्यजिज्ञासादि
वक्तव्यतया तदनुक्त्या भाष्ये न्यूनतेत्यत एष्यदानयनायार्थं कुत एव
न्यूनतेत्याशयेन पूर्वसिद्धमनुवदति ॥ प्रथमत एवेति ॥ दृष्ट्वेत्यनेन
प्राथमिकत्वे हेतुं दर्शयति ॥ जिज्ञासेति ॥ पदार्थज्ञानस्य कार्यव्युत
वर्तमानार्थव्युत्पत्तेरित्यत आह ॥ ततो ज्ञात इति ॥ भाष्योक्तं हेतुहेतु
इति ॥ नन्वस्तु तद्राकाङ्क्षायां तस्याः कारणत्वं कार्यव्युत्पत्तौ किमायात
वर्तमानार्थव्युत्पत्तेरित्यर्थः । अगतशब्दस्यातीतव्यावर्तकत्वभ्रान्तिं निराकरो

स० — उत्तरार्थमित्युक्तं दर्शयितुमाह ॥ यदुक्तं वर्तमानेत्या

सु०— यदप्युक्तं प्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिकार्थशासनाच्छास्त्रत्वम् । न च
अतः कार्यबोधस्यैव तद्भावात्कार्यपरत्वं वेदस्येति ॥ तत्र वक्तव्यम् ।
वेदस्य मुख्यं प्रयोजनम् उतावान्तरप्रयोजनम् । नाद्य इत्याह ॥ इष्टमिति
प्रयोजनं भवति; अन्यस्यानिरूपणात् । पुरुषश्च इष्टावाप्तिमनिष्टनिवृत्तिं च
निवृत्ती; क्लेशरूपत्वात् । अतो न तयोर्मुख्य प्रयोजनतेति ॥ अस्तु
प्राप्तिप्रहाणयोः तत्साधनं प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यवान्तर प्रयोजनमिति द्वितीयं
मिति ॥ ज्ञानमेवेष्टावाप्तिसाधनं न प्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः ॥

तर्त्किं नोपदेष्टव्यैव क्रिया । न । क्वचिज्ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥
मित्यत आह ॥ अत्तिर्हीति ॥ अत्तिश्चर्वणादिरूपा क्रिया । रससाक्षात्कार

वा०— उत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वेणासङ्गतेः पूर्वपक्षयुक्ततृतीयदूषणनिरास
तत्स्मारयति ॥ यदपीति ॥ प्रवृत्त्यादेः प्रयोजनत्वस्य पराभिमतत्वेऽपरोक्षमित्याद
नमुखेन प्रवृत्त्यादेरिष्टसाधनत्वाभावप्रतिपादकोत्तरग्रन्थासङ्गतेः प्रयोजनसाधनत्वस्य
इति पूर्वग्रन्थासङ्गतेस्तदुभयानुसारेण प्रवृत्त्यौपयिकत्वोक्तेः साधारण्यात्तां विकल्प्य
भाष्यं योजयति ॥ तत्रेति ॥ इष्टादेः प्रयोजनत्वादौ वक्तव्ये किमसङ्गतमाका
लाघवाय हेतुकथनमुखेन तदेवोच्यत इत्याह ॥ पुरुषेति ॥ विशिष्योक्तिलब्धावश
त्याह ॥ ज्ञानमेवेति ॥ ननूत्तरवाक्ये ज्ञानार्थतया क्रियाङ्गीकारो व्यर्थ इत्यतः
पत्त्या स इत्याशयेनाह ॥ तत्किमिति ॥ अत्तिश्चर्वणादिक्रियेति ॥ एतच्चा
धातुनिर्देशस्तेन च तदर्थक्रिया लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण व्याख्यानं न स्वयं धात्वर्थ
क्तिनि अदो जग्धिर्ल्यप्तिकितीति जग्ध्यादेशप्रसङ्गादत एवात्तिमङ्गागनेतृतामित्येत

या०— **ज्ञानमेवेष्टावाप्तिसाधनमिति** ॥ न च लोके ज्ञानेनेच्छा
दृश्यत इत्यवधारणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रयत्नानन्तरं विषयभोगं विनेष्टा
तत्कथमिति ॥ क्वचिद्वेदोपदिष्टक्रियाया ज्ञानार्थत्वं कथं, लोके क्रियाया
दित्याशयः ॥ **अत्तिर्हीति** ॥ धातुनिर्देशोऽयम् । तेन चर्वणक्रिया लक्षणीये
जग्धीति जग्ध्यादेशप्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

श्री०— **न प्रवृत्त्यादिकमिति** ॥ तथा चेष्टानिष्टप्राप्तिप्रहाणसा
त्त्योरवान्तरप्रयोजनत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ **क्रियेति** ॥ क्रियापरपर्याया प्रवृत्ति
दिति ॥ इष्टावाप्त्यादिसाधनीभूतज्ञानसाधनत्वमेव न साक्षादिष्टावाप्त्यादि
तीति ॥ अत्रादनरूपक्रियाद्वारा रससाक्षात्कारहेतुत्वं रसनेन्द्रियस्यैव न स
तस्याः प्रमितिकरणत्वेन प्रमाणत्वापत्तेरिति द्रष्टव्यम् । हेतुत्वे तात्पर्यं न का
च तद्वन्निवृत्तकर्मादिरूपा प्रवृत्तिरप्यपरोक्षज्ञानसाधनमिति भावः ।

च०— **ज्ञानमेवेष्टावाप्तिसाधनमिति** ॥ शास्त्रैकवेद्यतात्पर्यकमिन
जानातीच्छति यतत इति दर्शनादवधारणानुपपत्तेरिति ध्येयम् ॥

अनु०— वाक्यार्थज्ञानमात्रेण क्वचिदिष्टं भवेदपि ॥

सु०— **नन्वभिमतरसादिसाक्षात्कारस्यैवेष्टसाधनत्वं दृष्टम्** ।
मिष्टस्य साधनमुक्तमित्यत आह ॥ **वाक्यार्थेति** ॥ **अपिशब्दो**

दर्शयति ॥ **कश्चिदितीति** ॥ क्रमेणेष्टावाप्त्यनिष्टनिवृत्तिसाधनबोधजनकवाक्योद
विशिष्योपादानेन पूर्वं परोक्षपदमपि तन्मात्रपरमित्यनुमितेर्व्यावृत्तिरभिमतेति भ्रान्ति
पीति ॥ वाक्यार्थज्ञानस्यैव विशिष्योपादानप्रयोजनमाह ॥ **तथाऽपीति** ॥ **प्रकृते**
योजनांश इत्यर्थः ।

अत्र च प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्मुख्यप्रयोजनत्वं वाऽवान्तरप्रयोजनत्वं वा नास्तीत्ये
प्राप्तिपरिहारयोर्मुख्यप्रयोजनत्वस्य परोक्षापरोक्षज्ञानयोस्तत्साधनत्वस्य क्रियाया इ
तेनोक्तरीत्या वाक्यपर्यवसानोपयोगिकार्यताया आकाङ्क्षादेश्च ब्रह्मण्येव सत्त्वेन
उपपादितत्वात्तत्परोक्षापरोक्षज्ञानयोरेवेष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारसाधनत्वादुपासनादिविधि
ब्रह्मण्येव सर्ववेदतात्पर्यसिद्धिरिति सूचितम् । तेन च लिङादेः कार्यवाचकत्वे
स्वार्थाभिधायित्वं वाक्यान्तरस्य च तदेकवाक्यत्वं मन्त्रार्थवादादीनामपि तदन्वित
रीत्या सर्ववेदस्य कार्यपरत्वलाभेऽपि ब्रह्मण एव वाक्यपर्यवसानोपयोगीष्टसाधनत्वरूप
मत्त्वेन वाक्यार्थत्वस्य च प्रतिपादनेऽपि तत्र विध्यादिरूपवेदयोजनाप्रकाराप्रतिपाद
यिकार्थपरस्य सर्ववेदस्य तत्परत्वसिद्धिरित्याशङ्का परिहृता भवतीति ध्येयम् ।

प० — **प्रकृतानुपयोगादिति** ॥ वेदादिशब्दजन्यस्य साक्षात्काररूपस्य
तत्त्वात्तदनुपयोगादित्यर्थः ।

श्री० — इष्टसाधनत्वं सुखसाधनत्वम् ॥ **इष्टमिति** ॥ तथा च तद्वद
ष्टसाधनमिति वक्तव्यमित्याशयः ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ परोक्षज्ञानस्येष्टसाधनताया
वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेति ॥ शब्दजन्यवाक्यार्थविषयकपरोक्षज्ञानमात्रेणेत्यर्थः ॥ अ

प्रतीष्टसाधनत्वेन प्रतिपाद्यत इति व्याख्यातृभिरेव वेदाभिप्रायो विचार्यत
प्रतिपत्तेरेवेति ॥ अपरार्थप्रतिपत्तेरेवेत्यर्थः ॥

८—च०— मौलौक्तिरिति तिपा धातुनिर्देशत्वेन च वर्णादिरूपा क्रि
तेनादोजग्धिर्ल्यप्तिकितीति न जग्धादेशप्रसङ्गः ।

सु०— अयमत्राशयः । यो हि सात्त्विकप्रकृतिर्लोकप्रवा
नाद्वा स्वतनुभवनादेः कर्तारं सामान्यतो जानन्स्नेहमाहात्म्यज्ञाना
ण्ठितमानसस्तत्संस्कारवशाच्चान्यदगणयन्वर्तते तं प्रत्यासो बन्धुरि
स्वप्रधानमेव प्रतिपादयति । ततो वाक्यार्थज्ञानादवाप्तपरमानन्
तं प्रति तदुपासना विधीयते। सा च प्रक्षीणान्तःकरणमलस्यैव संभ
अथवा यः सांसारिकविविधदुःखं जिहासुः परमानन्दं च प्रेप्सुस्त
परमेश्वर एव प्रसन्नः परमेष्टसाधनतयोपदिश्यते । ततः कथमसौ प्र
त्कारस्तदङ्गतया कर्माणीत्युभयथा स्वप्रधान एव परमेश्वरो वेदार्थ इ
शेषत्वेश्वरस्याप्राधान्यम् प्रतिपत्तावपरार्थत्वात् । प्रतिपत्तेरेव प्रमाण

वा०— ननु कथमेतत् । स्वरूपमात्रपरवाक्याभावात्सामान्यतो
जिज्ञासायां ब्रह्मस्वरूपं विशिष्टं वाक्येन बोधनीयम् । तच्चाशक्यम् ।
ब्रह्मज्ञानादेरिष्टादिसाधनत्वे ज्ञाते कथञ्चित्कर्मविशेषजिज्ञासोदयेऽपि स्वत एव
ब्रह्मण एवेष्टसाधनत्वात्तज्जिज्ञासोदय इति वाच्यम् । तदापरोक्ष्यस्येष्टादि

परानन्दप्राप्तिश्च तस्यैव । तत्साक्षात्कारमात्रेच्छुं तं प्रति तदर्थतयोपासना
प्रतीष्टसाधनत्वं सुखदुःखप्राप्तिप्रहाणेच्छुं तत एव तत्साधनजिज्ञासुं च तं
तत्साधनतया वेदेन बोध्यते । तत्र च प्रसादरूपतद्व्यापारसाधनतया साक्षात्
विधिप्रवृत्तिरिति तं प्रत्यपि स्वप्राधान्येनैव ब्रह्म बोध्यते न तु प्रतिपाद्यान्तरशे
मुख्यप्रतिपाद्यत्वात् । एवं चोभयविधाधिकारिणं प्रति स्वप्राधान्येन ब्रह्मबोधन
योजना द्वेधा विवक्षितेत्याशयेनाह ॥ **अयमत्राशय इति** ॥ अन्यत्राविद्यमा
सामान्यज्ञानं कथमस्येत्यतो मूलकारणमाह ॥ **सात्त्विकेति** ॥ प्रयोजनाभा
विशेषजिज्ञासादीत्यतः प्रयोजनवशात्स्नेहमाहात्म्यज्ञानयोरपि विशेषजिज्ञासाप्र
दिकारणोत्कीर्तनं स्वतनुभवनादेः कर्तारमिति । अत्रादिशब्दोक्तसकलकर्तृत्वस्य
द्रष्टव्यम् । प्रयोजनानुसन्धाने स्नेहादिमात्रेण कथं जिज्ञासेत्यतः पुरुषार्थान्त
तु शुद्धमनसामित्याशयेन सुमनसामित्युक्तसंभावकस्य सनिमित्तस्य कथनं तत्संस्
र्तत इति । पूर्वेण जिज्ञासाप्रतिपादनम् । अनेन सन्निधेश्च प्रतिपादनमिति त्र
तिशयः पूर्वेण ज्ञानभक्ती चाधिकारिविशेषणानि सूचितानि । अनेन वाक्या
व्याप्तिश्च समाहिता । दृश्यन्ते हि प्रयोजनानुसंधाना अपि स्नेहविशेषमात्रेण
तत्सुखवार्ताश्रवणमात्रेण प्राप्तपरमानन्दा लोकेऽपि । दृश्यते चान्यसुखाद्यजनकं
यथाकथञ्चित्प्रयोजनशेषतया प्रतिपादनेऽप्राधान्यमेवेत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न**
त्फलं प्रमितिरेव । तत्र प्राधान्यं च तत्फलभूतप्रमित्यनन्तरशेषत्वाभावमा
तत्फलप्राधान्यविघातकमिति भावः ।

स० — क्वापि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयक्रियोपदेशस्तु साक्षात्कारायैवेत्युक्त
योजनां तत्रैव सर्वत्रैदम्पर्यप्रमानात 'अनन्याधिप्रमाणाभावात न तत्रा

द्वितीयानुरोधेनाह ॥ **अथवेति** ॥ **य इति** ॥ सात्त्विकप्रकृतिरित्यनुकर्ष
निराह ॥ **न च प्रयोजनशेषतयेति** ॥ प्रयोजनार्थतयेत्यर्थः ॥ **प्रतिपत्ता**
प्रतिपाद्यमानं स्वर्गादिफलशेषत्वेनैव 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेते'त्यादि
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादौ प्रतिपत्तिवेलायां परार्थत्वेनाप्रतीत्या प्रतिपत्तौ वेदेन
त्वादित्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** ॥ वेदरूपप्रमाणेत्यर्थः ।

या० — ननु सत्यम् मिष्टमाकाङ्क्षते सर्व इति; तथाऽपि न वेदरूप
तस्य सर्वान्प्रतीष्टत्वाभावादतत्साधनत्वाच्च, कर्मप्रतिपादकवेदभागस्य भग
पाकुर्वन् 'क्वापि चेष्टा तदर्था स्यादि'ति श्लोकेन सूचितां स्वमते वेदयोजन
दिना ॥ अनेन तत्रैव सर्ववेदपर्यवसानादिति यत्पूर्वपक्षिणोक्तं तदपि निर
सात्त्विकप्रकृतिरित्याद्यधिकारिविशेषणैर्भगवतः सर्वेष्टत्वाभावेऽप्यधिकारिवि
मिति ज्ञातव्यम् । धर्मिज्ञानाभावे तत्र स्नेहस्यैवासंभवादाह ॥ **लोकप्रव**
हात्म्यज्ञानाभ्यामित्यनेन भक्तिरूपं तद्विशेषज्ञानार्थमुत्कण्ठितमानस इत्यनेन
नैव द्रमरूपमन्यदगणयन्नित्यनेन इहामुत्र फलभोगविरागरूपमधिकारिविशेष
च्च योजनोत्तमभक्ताभिप्रायेणातो न मुमुक्षुत्वरूपमधिकारिविशेषणमत्रोक्तम् ।
प्रायेण योजनान्तरमाह ॥ **अथवेति** ॥ अत्र विशेषणद्वयेन मुमुक्षुत्वरूपम
मुपलक्षणम् । शमदमादिकमपि ग्राह्यम् । तेन भगवतः सर्वान्प्रतीष्टसाधनत
ष्टसाधनत्वमस्त्यतस्तद्बोधनाच्छास्त्रस्यार्थवत्त्वमुपपादितं भवतीति ज्ञातव्यम् ।

च० — अयमाशय इति आद्ययोजनायां मुमुक्षुत्वं नाधिकारिवि
भावात् । अथवेति योजनायां तु उप्रत्ययान्तद्वयेन तस्य तद्विशेषणत्वं प्रत

रकनया प्रतीतस्य ब्रह्मणः स्वरूपं प्रतिपादयतां सत्यं ज्ञानमित्यादिवा
संभवाद्युक्ता ब्रह्मजिज्ञासेति पक्षान्तरं समर्थयमानो विधिपरेभ्योऽपि
सिद्धिर्भवतीत्यत्र परसंप्रतिपन्नं निदर्शनमाह ॥

॥ न चेति॥ आदिग्रहणाद्यूपादयस्सर्वस्याम्नायस्य कार्यपरतां मन्य
नीयादिस्वरूपे श्रुतेरप्रामाण्यं तावन्न भवेत् ; किन्तु यूपे पशुं बध्नाती
युक्ते तस्यालौकिकत्वात्कोऽसौ यूप इत्यपेक्षायां 'खादिरो यूपो भवति।
लीकरोती'ति वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्था
एव । एवं स्रुक्स्रुवादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ अप्रामाण्यमिति वक्तव्येऽतात्प
प्रत्यक्षादिवैधर्म्यं शास्त्रस्योक्तं तन्निरासार्थम् ।

कुतो न भवेदित्यत आह ॥ यत्किञ्चिदिति ॥ अन्यथा
यूपादिस्वरूपे तात्पर्याभावे । यत इति शेषः ।

किमतो यद्येवम् ; स्रुक्स्रुवबन्धादावपि श्रुतेस्तात्पर्यमस्तीत्यत आह ॥
रकार्यान्वितत्वेन यूपाहवनीयादिशब्दानां स्वार्थे तात्पर्यमस्ति । तस्मात्त
कार्यार्थत्वेन सत्यं ज्ञानमित्यादिवेदवाक्यं च स्वार्थे सकलगुणक्रियाद्युपे
भवेत् ।

वा० — ननु नच स्रुक्स्रुवेत्याद्युत्तरवाक्ये स्रुगादावप्रकृते श्रुतेस्तात्पर्यप्र
तस्मादुपासनार्थं चेत्यादिनोपासनाकार्यशेषतया ब्रह्मणि वेदप्रामाण्यस्योपपाद
वाच्यम् । स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदतात्पर्यकथनावसरे तद्विरुद्धार्थप्रतिपादनाये
एवमिति ॥ अत्रादिपदसङ्ग्राह्यं लौकिकप्रमाणासिद्धं केवलवैदिकप

दिवदर्थबोधकत्वमात्रेण वाक्यस्य प्रामाण्यं किन्तु तात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिप
भूतश्चार्थो यः प्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिककार्यात्मा स एव न तु सिद्धरूप' इति
नीयादेस्तात्पर्यविषयकत्वेन कार्यस्यैव तात्पर्यविषयत्वाभावादित्यर्थसूचनायेत
ननु यद्येवं परसंप्रतिपत्तिस्तर्हि यत्किञ्चिदित्युत्तरवाक्ये विपक्षे बाधकोक्तिरा
कुर्वाणं प्रति बाधकप्रदर्शनं नानुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **कुत इति** ॥ यत्कि
भवेदिति यत्किञ्चित्करणस्य यज्ञतैवान्यथा विपरीता भवेदिति यत्किञ्चित्करण
इति भात्यतोऽन्यथापदार्थं कथयन्नेवास्य बाधकपरत्वप्रदर्शनायाध्याह
अन्यथेति ॥ सृगादौ तेषां वाक्यानां तात्पर्यस्य ब्रह्मणि सत्यज्ञानादिवाक
न्यायेनेत्युक्तम् । कार्यशेषतामानेतुं कार्यपदम् । ननु स्वरूपमात्रनि ब्रा
सकलगुणाद्युपेतस्यैव स्वार्थत्वादित्याशयेन सकलेत्याद्युक्तम् ।

मू० ... ननु कार्यनिराकरणमध्ये न च स्रुवस्रुववहन्द्वाद्वा(?)दित्यादेस्स
कार्यशेषेत्यादिना ॥ कार्यपरत्वे वेदप्राधान्यं ब्रह्मण्यापन्नमित्यत उक्तम् ॥
उद्देश्यत्वात्प्राधान्यमित्यर्थः ॥ **अप्रामाण्यमिति वक्तव्य इति** ॥ शब्दस्य
कत्वेनैव प्रामाण्यं वक्तव्यम् । तात्पर्यविषयीभूतार्थस्तु कार्यमेव । प्रत्यक्ष
मिति । यद्वैधर्म्यं तन्निरासार्थमित्यर्थः । स्रुवस्रुवादीनां सिद्धरूपाणामपि ना
भावः । केचित्तु । प्रत्यक्षादिवैधर्म्यपदेन प्रामाण्यातिरिक्ततात्पर्याख्यविलक्ष
प्रमाणबोध्यार्थे तस्य प्रमाणस्याभेदः । अवान्तरतात्पर्याभावे तेन सिद्धे
अपरे तु प्रत्यक्षादीनां सिद्धार्थबोधकत्वेऽपि न शास्त्रस्य तथात्वम् । प्र
च्छास्त्रस्येति यत्प्राभाकरेणोक्तं तन्निरस्तम् । शास्त्रस्यापि सिद्धार्थबोधक

अभिघारयति यदाहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्यैश्चतुर्ग्रहणाद्यर्थं जुह्वादौ
जुह्वादीत्याकाङ्क्षायां पर्णमयी जुहूर्भवति खादिरः स्रुवो भवत्यधोदि
पर्णमयीत्यादिविधिपरैरपि स्रुक्स्रुवादिस्वरूपं गम्यत एवेति भावः ॥ प्रत्यक्ष
सिद्धार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यसंभवेऽपि शास्त्रस्य सिद्धरूपकार्यपरत्वेनैव प्रा
तन्निरासार्थमिति ॥ तथात्वे यूपस्रुवादिपदार्थानामसिद्धिप्रसङ्गादत
सिद्धरूपोऽप्यर्थः सिद्ध्यति । तात्पर्यविषयश्च तादृशोऽप्यर्थ इति वाच्यमिति

या० — यूपादय इति । अत्रादिपदेनापूर्वदेवतास्वर्गादिकं ग्राह्
शास्त्रेण समर्थ्यते ॥ आहवनीयादिस्वरूप इति । अत्रादिपदेन गार्हपत्य
मूलस्थं वन्हिपदमाहवनीयादिपरमित्युक्तं भवति ॥ एवं स्रुक्स्रुवादयोऽपि
स्रुवेणाभिघारयति यदाहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्यैश्चतुर्ग्रहणाद्यर्थं जुह्वा
तज्जुह्वादीत्याकाङ्क्षायां पर्णमयी जुहूर्भवति खादिरः स्रुवो भवति । अधोि
पर्णमयीत्यादिविधिपरैरपि स्रुक्स्रुवादिस्वरूपं गम्यत एवेति भावः ॥
धर्म्यमिति ॥ यद्यपि प्रत्यक्षादौ बोधकत्वेनैव प्रामाण्यम् ।
परार्थत्वात्परप्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिक एवार्थो वाक्यबोध्योऽङ्गीकार्य इति ग्रन्थेन
परेणोक्तम् तन्निरासार्थमित्यर्थः । अतात्पर्यं नेत्युक्त्या ह्ययमर्थोऽवगम्यते
न वाक्येऽपि बोधकत्वेनैव प्रामाण्यम् । अतस्तद्वैधर्म्यं शास्त्रस्येति, किन्तु त
नैव । तात्पर्यविषयीभूतश्चार्थो न प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयुक्तः कार्यात्मैव स
सिद्धोऽपि । अन्यथा तदसिद्धिप्रसङ्गात् । अतः शास्त्रस्य स्रुक्स्रुवादिरूपसि
धकत्वेनापि प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिवैधर्म्यसंभवे यत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिकार्थबोधक
परेणोक्तं तन्निरस्तं भवति ॥

शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिवैधर्म्यप्रतिपादनप्रसङ्गे यजेतेत्यादिविधिपरशास्त्रस्य प्रवृ
त्वेन तत्रैव तात्पर्यम् । स्रुक्स्रुवयूपाहवनीयादिप्रतिपादकशास्त्रस्य च प्रवृ
त्वाभावान्न स्रुक्स्रुवादौ तात्पर्यमित्येवं स्रुवस्रुवादौ श्रुतेरतात्पर्ययुक्तं तन्निरा

च०— यूपादय इत्यादिशब्दः स्वर्गापूर्वदेवतादिसंग्राहकः। आहवनी
णाग्निपरिग्राहकः। **यत्परेण प्रत्यक्षादिवैधर्म्यमिति** । वाक्यप्रामाण्यं
नियन्त्रितं किन्तु तात्पर्यविषयीभूतप्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिककार्यप्रतिपत्तिजनक
क्षाद्वैलक्षण्यप्रतिपादनं प्राभाकरीयं न सङ्गच्छते कार्यानात्मनोऽपि
कार्यस्यैव तत्तेतिनियमस्य निर्बीजत्वादिति भावः ।

**सु०— ननु विपमोऽयमुन्यासः । यूपादिस्वरूपाभावे प
द्यत इति तत्स्वरूपेऽपि तात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । न चैवमुप
नोपपद्यते, आरोपिताकारेणापि संभवादिति । मैवम् । पार्थिवद्र
रत्वादावतात्पर्योपपत्तेः । तदप्यपूर्वत्वादविरुद्धत्वाच्च गृह्यत इति
स्वादिरत्वाद्यभावेनापूर्वोत्पत्तिरिति चेन्न । श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यस्याद्य
र्थोपासनेऽपि फलाभावस्य साधयिष्य माणत्वात् ।**

वा०— भाष्यकारेण साम्योक्त्या सूचितं पराभिमतवैषम्य
चेत्यादिना ॥ यद्वेतिशब्दोऽन्वयेऽस्मात्वितीत्याद्युत्तरग्रन्थस्य वैषम्यपरिहा
रपरिहारप्रकारव्युत्पादनार्थत्वात्तत्प्रसञ्जकत्वाद्वा ननु चेत्यादिग्रन्थ उत्तरग्र

त्राधिकेत्याशङ्कते ॥ अथेति ॥ खादिरादौ तात्पर्यसिध्यधीनत्वात्तस्याप
पत्तिरित्याह ॥ श्रुतेरिति ॥ अस्तु वाऽपूर्वानुत्पत्तिवत् तत्फलानुत्पत्तेरत्रा
अविद्यमानेति ॥

मु०— अथेति ॥ बन्धनविधिना दारुमात्राक्षेपेऽपि विशिष्ट
त्र येन केनापि बन्धनेन भवतीत्यर्थः ॥ श्रुतेस्तत्रेति ॥ खादिरो यूपो भवत
तात्पर्ये सिद्धे खादिरत्वाभावेऽपूर्वाभावसिद्धिः तत्सिद्धौ च खादिरादिवाक
तरेतराश्रयादित्यर्थः । अन्ये तु । तत्र खादिरत्वादेरपूर्वजनकत्वे इत्यर्थः
यूपो भवतीत्यादिवाक्यानां विशिष्टयूपस्वरूपपरत्वेन यूपस्वरूपे सिद्धे तस्यापू
निष्पादकत्वसिद्धौ तदन्यथाऽनुपपत्त्योदाहृतवाक्यानां खादिरत्वादिविशिष्ट
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भाव इत्याहुः । अपूर्वार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रकृतेऽपि
मानेति ॥ विशिष्टफलावाप्त्यर्थं सत्यज्ञानादिगुणवत्यनारोपिते ब्रह्मस्वरूपेऽ
युगादिन्यायेन भवेदेवेत्यर्थः ॥

प०— अपूर्वत्वादिति ॥ मानान्तराप्राप्तत्वादपूर्वजनकत्वाद्वेत्यर्थ
कर्मादिविषयेऽपीत्यर्थः ॥ साधयिष्यमाणत्वादिति ॥ चतुर्थाद्यपादे 'न प्रत

या०—श्रुतेस्तत्रेति ॥ तत्र खादिरत्वादेरपूर्वजनकत्व इत्यर्थः ।
खादिरादिस्वरूपबोधकाभावेनासिद्धेः कथं तेनापूर्वनिष्पत्तिर्बोधनीया । त
त्यादिवाक्यानां विशिष्टयूपस्वरूपपरत्वेन तैर्यूपस्वरूपे सिद्धे तस्यापूर्वनिष्पाद

तत्र तात्पर्यमस्तीत्याशयः ॥ **सममिति** ॥ तथाच सत्यज्ञानादिवाक्यस्य
उपासनाविषयतया कर्मकारकभूते ब्रह्मण्यपि तात्पर्यमङ्गीकार्यमपूर्वत्वात्
स्वादिरत्वादेरपूर्वजनकत्व इत्यर्थः । सर्वशब्दानां कार्यपरत्वेन स्वादिर
ऽपूर्वजनकत्वबोधकत्वायोगादिति भावः ॥ **फलाभावस्येति** ॥ उपलक्षण
दिद्रष्टव्यम् । उक्तं चैतज्जैमिनिनाऽपि । अचेतनासत्यायोग्यान्यनु
अचेतनं नोपास्यं फलाभावात् । असत्यमयोग्यं च नोपास्यमुक्त
जैमिनिसूत्रार्थो द्रष्टव्यः ।

च० — तत्र प्रामाण्यस्य स्वादिरत्वादौ प्रामाण्यस्य ।

अनु० — इति शब्दोऽभयेऽथावित्यप्युक्तेति स्मृतिर्
इतिशब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वचांस्यत
आत्मानमेवेत्यादीनि योगेऽथादपि तत्स

सु० — ननु श्रुतिरेवात्मादिस्वरूपे तात्पर्याभावं गमयति ॥
शब्दसंबन्धात् । इतिशब्दो हि वैपरीत्ये वर्तते । न वेति विभाषे
शब्दयोर्विभाषासंज्ञायां वैपरीत्यवाचिनेतिशब्देन तावर्थपरौ व्यव
श्रुतेनेतिशब्देनात्मनः स्वरूपेणोपासनासंबन्धं निवार्य स्मृतिमात्रेण
मात्मसिद्धिर्वेदादिति चेन्न । अत्रेतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् ।
शब्दोऽभय इति ॥ आत्मादिशब्दैरितिशब्दस्य वैपरीत्यवाचिनो
जुहोतीत्यादावपि वैपरीत्यार्थे इतिशब्दे योजितेऽग्नेरपि स्वरू

वा० — नन्वितिशब्द एवात्र नास्ति । अस्तु वा स तथाऽपि क
सिद्धान्तिनः प्रत्यनिष्टत्वं च येनोत्तरवाक्ये दृष्टान्ते तत्साम्योपादानं सङ्गच्छेतेत्य
इतिशब्दस्यपदार्थवैपरीत्यार्थत्वं व्याकरणसंमत्या दर्शयति ॥ **न वेतीति** ॥ शब्
शब्दस्येति शब्दपदार्थताप्रापकं सूचयति । न वेतिशब्दयोरित्युक्त्या नायं प्रति
(न वेति विभाषा । निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यादिति सूत्रार्थः । स्वं
शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विनेति सूत्रार्थः) । विभा
न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधवैयर्थ्यापत्तेः । प्रदेशेषु नशब्द एवोपादेयश्च स्यात् ।
वा प्रत्यग्रर्थीवाचकस्य वा नवाशब्दस्योपादाने प्रदेशेष्वनुपपत्तिरेव । अतो नि
मिति परोक्तयुक्तिं सूचयति ॥ **अर्थपराविति** ॥ प्रतिषेधविकल्परूपार्थपरावित्यर्थः
बहुव्रीहौ । अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । न बहु
सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता य
बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः । उपसर्जनीभूता न सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
मकत्पितृकः इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ) । यद्यपि प्राप्त
इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषोपपदेनेति विभाषा विधीयते । विभाष
प्रसिद्धः । तया च भावांशस्य सिद्धत्वादभावमात्रपरत्वम् । अप्राप्तविभाषायाम
द्भावांशमात्रपरत्वं च निषेधविकल्पयोः संज्ञाऽकरणेऽपि सिध्यतीति तयोः संज्ञाक
विभाषा श्वेरित्यत्र विधिमुखेन प्रवृत्तौ पित्स्वेव विभाषया संप्रसारणं स्यात् ।
न्नित्यमेव स्यात् । प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तौ किःस्वे विकल्पेन तत्साम्न पित्सु ।
विधिमुखेन किन्तु निषेधमुखेन प्रवृत्तिर्युक्तेति । प्रतिषेधविकल्पयोः संज्ञायां कृत
प्रवृत्ते किदकिदाख्यो लिट् सर्व एव समीकृतोभवति । ततो विकल्पः सर्वत्र वि

किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राय
गां जानीते । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । स्वरितञित इत्यादिपञ्चसूत्र्याम
मीपोच्चरितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं य
संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा । टुओश्विगतिवृद्ध्योः
श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव शुशुवतुः । श्वयतेर्लिटच
लिटयभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः। यजादित्वादिति ।
वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात्कितीत्यर्थः । लिटयभ्यासस्योभयेषा
चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि) । शब्दप्रकरण इत्यनेन पदार्थवैपरीत्यमा
शब्दपदार्थकत्वनिरासेनार्थपदार्थकत्वमिति सूचयति । स्मृतिमात्रेणेत्यनेन नात्र
पदार्थकत्वमभिमतमपि तु प्रसिद्धस्वरूपार्थकत्वपरित्यागेन स्मृतिविषयत्वाका
नन्वेवमाशङ्का न मूलेन प्रतिबन्दीग्रहणमात्रेण सुपरिहारा । वैपरीत्यार्थकत्वाभा
वैयर्थ्यापत्तेरित्ययोऽत्रेतिशब्दस्यार्थान्तरं मूलाभिप्रेतं बहिरेव द्रष्टव्यम् ।
मित्याशयेनाह ॥ **अत्रेति** ॥ उक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुं मूलं व्याख्याति ॥ अ
वचांसीत्यनेनान्वयेऽर्थे विशेषालाभात्तदर्थमध्याहृतेनान्वयमाह ॥ **अलमिति**

स० — **यथेति** ॥ न वा शब्दयोः निषेधविकल्पार्थयोः स्व
स्वरूपग्रहणे प्राप्ते स्वाभाविकमेवार्थपरत्वमिति शब्दो ज्ञापयतीत्यर्थः । सूत्रा
वेति विकल्पः निषेधेन समीकृतेऽर्थविकल्पः प्रवर्तते विकल्पो हि द्विविधः
प्राप्तस्य चेति द्विविधोऽप्ययं निषेधपूर्वक एव । नित्यप्राप्तिस्थले चेद्विकल्पः
नित्यप्राप्तं न किन्तु पक्ष एवेति । यत्र च सर्वथाऽप्राप्तौ विकल्पस्तत्रापि इ

तत्कथमित्यतो महाभाष्योक्तप्रकारेण तदनुवदति ॥ **शब्देति** ॥ 'क्तक्तव
गृहीत्वा तस्य संज्ञाविधानप्रकरणे न वा विभाषेत्युक्तौ नेति वेति यौ शब
प्रकरणबलात् । तथा च विभाषेत्यादिकार्यस्थले विभाषा भवतीत्युक्ते न
सिद्धिर्न स्यादतः प्राकरणिकार्थवैपरीत्यवाचिनेतिशब्देन निषेधविकल्पार
॥ **प्रकारेति** ॥ 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्वि'त्यभिधानादिति भा
स्यार्थानुवादोऽयमग्नौ जुहोतीत्यादावपीति । यदग्नौ जुहोतीत्यपि सं
इतिशब्दविधुराणामिति ॥ 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' 'आत्मान
भाव: ॥

या०— न वेति शब्दयोरिति ॥ नवाशब्दयोर्निषेधविकल्पार
संज्ञे'ति शब्दस्वरूपग्रहणे प्राप्ते स्वाभाविकमेवार्थपरत्वमितिशब्दो द्योतय
न्यायेनोभाभ्यां संबध्यते । स च 'पदार्थविपर्यासकृत्तेनार्थ एवेह संज्ञी सं
तत्वादिति भाव: । सूत्रार्थस्त्वित्थम् । नेति निषेधो वेति विकल्पार्थौ
प्रवर्तते । विकल्पो हि द्विविध: । नित्यतया प्राप्तस्य सर्वथाऽप्राप्तस्य
पूर्वक एव । नित्यप्राप्तिस्थले चेद्विकल्प: प्रवर्तते तदा सर्वथेदं नित्यप्रा
च सर्वथाऽप्राप्तौ विकल्पस्तत्रापीदं सर्वथाऽप्राप्तं न किन्तु पक्ष एवेति
स्वीकार्य: । अन्यथा स्वं रूपमिति परिभाषया नवाशब्दयोरेव विभा
नवाशब्दयोरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । तथा चार्थपरत्वस्यावश्यकत्वान्निषेधपूर्वक
स्यादिति वैपरीत्यमात्रेऽयं दृष्टान्त इत्यवगन्तव्यमतो नासङ्गति: । अलमि
स्वरसतया प्रतीयतेऽनस्तदन्वययोग्यं पदं पूरयित्वा तेनान्वयं दर्शयति ॥

श्री०— उन्नय इत्ययस्यार्थमाह ॥ योग इति ॥ योजन इत्यर्

अनु० — एकवाक्यत्वयोगे तु वेदस्यापि ह्यशेषतः ।
वाक्यभेदो न युक्तः स्याद्योगश्च स्यान्महा

सु० — एकदेशिनस्त्वेवं परिहारमाहुः । सत्यं कार्यनिष्ठ
वेदान्तास्तु परिनिष्ठितस्वरूपेऽपि ब्रह्मणि प्रमाणम् । अथातो धर्म
विचारितेऽपि वस्तुतत्त्वनिष्ठवेदान्तविचाराय शारीरकमीमांसारम्भस्
परिहारः ।

तथा हि । वेदान्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरो वेदभागः कार्यनिष्ठ
वाक्यत्वासंभवात्कल्प्यते उतैकवाक्यत्वसंभवेऽपि ॥ न तावत् द्वित
दित्याह ॥ एकवाक्यत्वेति ॥ अशेषतोऽपीति संबन्धः । हिशब्दः
सूचयति ।

आद्यं दूषयति ॥ योगश्चेति । अशेषतोऽपि वेदस्यैकवाक
स्यादेव । यथोक्तं पुरस्तात् । वक्ष्यति च । 'अतो ज्ञानफलान्येव कर्म
वेदः कार्यनिष्ठ इति वदन्तं प्रत्येकस्यापि वाक्यस्य परिनिष्ठितवस्तु
प्रयासस्तेनैव कृत्स्नस्यापि वेदस्य तथात्वे संभवति किं वाक्यभेदकल्प
कर्मावबोधनमित्याद्यभियुक्तवाक्यानुरोधादिति चेत् । तर्हि वेदोपर
परमास्तिकेन भवताऽनुरोधव्यं स्यात् । उपक्रमादिना कार्यनिष्ठतावग
न्तरवाक्येऽप्युपक्रमाद्यानुगुण्यस्य संभवात् । अधिकारादिविरोधा
निषत्स्वपि वाक्यभेदप्रसङ्गादिति ॥

संबन्ध इत्याशयेनाह ॥ **अशेषतोऽपीति** ॥ हेत्वनुक्त्या न्यूनतापरिहाराय
योजयति ॥ **हिशब्द इति** ॥ आदिपदेनैकवाक्यतया संप्रतिपन्नसकलस्थलेष्व
न कोऽप्यर्थः सिध्येदित्यतिप्रसङ्गस्योपादानम् ।

नन्वत्रापि हेत्वनुक्त्या न्यूनता स्यादेवेत्यतो वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेत्येतद्व्या
दिना स्वप्राधान्याभ्युपगमेनोक्तं तस्मादुपासनार्थं चेत्यादिना चोपासनादिविधिशे
कवाक्यताघटनाप्रकारं स्मारयति ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **वक्ष्यते चेति** ॥ तत्रापि
पादनेन कर्मब्रह्मकाण्डयोरेकवाक्यतायाः स्पष्टप्रतिपादनादिति भावः । एकवाक
व्युत्पादनप्रयासेनेति शेषपूरणेन वैकं वाक्यं प्रतिपादकं यस्य सिद्धस्येत्येकवाक्यं
केनचिदायासेन कस्यचिद्वाक्यस्य सिद्धार्थपरत्वव्युत्पादन इति यावत् । तेनैव न
कवाक्यतायोगे सतीत्येकवाक्यतायोग इत्यस्यावृत्त्या वा दूषणान्तरपरत्वेन मूलं
यद्वा मूलोक्तन्यायेन लब्धं स्वयमेव दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ वेदाध्ययन
नपेक्षितत्वाद्वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृत्यनुरोधेन वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलान्निवृ
शङ्क्य शाबरभाष्ये उक्तं दृष्टो हीति । तस्याध्ययनविधेः कर्मावबोधनं नाम दृ
ज्ञानाद्वारक एवेत्यर्थग्रहणादिपरम्परयाऽध्ययनस्य कर्मावबोधः फलमिति स्मृतिव
पत्तिरिति हि तदर्थः । तथा च वेदस्य तद्वाक्यानुरोधेन कर्मावबोधकत्वसिद्धेः क
पगमेनैकवाक्यतावक्तुं शक्यत इत्याशयेन शङ्कते ॥ **दृष्टोहीति** ॥ यद्यप्यत्र तर्हि व
कर्मपरत्वमभ्युपगम्यैकवाक्यत्वमेव वक्तव्यं न तु वेदान्तानां वस्तुतत्त्वनिष्ठत्वाभ्यु
अन्यथाऽभियुक्तवाक्यविरोधापरिहारादित्येव दूषणं वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि कर्मश
काण्डाभिप्रायेण । वस्तुतस्त्वर्थावबोधकत्वं वेदस्येत्येतावदेवैतद्वाक्याभिप्रेतमिति
बोधकत्वाभ्युपगमेऽपि तद्विरोध इति पञ्चपादिकादावुक्तत्वात्तद्दूषणमनुक्त्वा दूष

फलकत्वादिकथनेन वैराग्यजननाद्विद्वारा निर्विशेषज्ञानार्थतया कर्मकाण्ड स्यादिति भावः ।

स०—**पुरस्तादिति** ॥ वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेत्यत्र यमाशय इत्यादिनेति इत्यस्यायमर्थः । वेदाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वात् अर्थज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् वेदमधीय गुरुकुलान्निवृत्तमीमांसारम्भानुपपत्तिरित्याशङ्क्योक्तम् ॥ **दृष्टो हीति** ॥ तस्या नाम दृष्टोर्थो विद्यते स चार्थज्ञानद्वारक एवेति अक्षरग्रहणादिपरम्परय फलमिति स्मृतिबाधे न मीमांसारम्भणीयेति । तथा चैतदभियुक्तवाक्यपर्य परिनिष्ठितवस्तुपरत्वमपि तु कर्मकाण्डस्य कार्यरूपकर्मावबोधार्थत्वमेव वक्तव्यमि चेदिति ॥ कर्मकाण्डस्य वेदान्तापेक्षया भिन्नवाक्यत्वमिति भावः ॥ उ कर्मकाण्डवेदान्तयोरेकवाक्यत्वमेव । उपक्रमाद्यनुगुण्यं तु कर्मकाण्डस्यावान्त भावः । यद्वा कर्मकाण्डावान्तरवाक्यार्थेऽप्युपक्रमाद्यानुगुण्यं तु संभवात्त स्यादित्यर्थः । ननु कर्मकाण्डे स्वर्गकामोऽधिकारी वेदान्ते मुमुक्षुः । स्वर्गकाम विरोधात् । मुमुक्षौ स्वर्गकामाभावात् स्वर्गकामे च मुमुक्षाया अभावात् अ वाक्यद्वयं नैकवाक्यतामापद्यत इत्याशङ्कते ॥ **अधिकारादिविरोधादिति** ॥ अ फलभेदो द्रष्टव्यः ॥ **तथा सतीति** ॥ मध्वादिविद्यासु वस्वादिपदेच्छुरधिकारी विद्यासु मुमुक्षुरधिकारीति विरुद्धाधिकारित्वात् वेदान्तेऽप्येकवाक्यत्वं न स्यादिति

प०— **एकदेशिन इति** ॥ ब्रह्मतन्त्रव्याख्यातृषु मध्ये केचन मायावा **पुरस्तादिति** ॥ अयमत्राशय इत्यादिपूर्वग्रन्थेन द्वेधा वाक्यान्वयस्योक्तत्वादि वाक्यानुरोधाद्वाक्यभेदः कल्प्यत इति मायावादी शङ्कते ॥ **दृष्टो हीति** ॥ तस्य

या० — **यथोक्तमिति** ॥ वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेत्यत्रायमाशय इत
दृष्टो हीति ॥ अस्यायमर्थः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेरक्षरग्रहणम
दृष्टद्वारा स्वर्गार्थत्वसंभवादर्थज्ञानस्यानपेक्षितत्वान्न तदर्थकमीमांसारम्भः
दृष्टो हीति ॥ तस्याध्ययनविधेः कर्मावबोधनं नाम दृष्टार्थोऽस्ति । 'ल
कल्पने' ति वचनात् । कर्मज्ञानं च न विचारमन्तरेण संभवतीति मीमां
यद्यपि दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनमित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि
द्धर्मस्य च कर्मत्वात्कर्मावबोधनमित्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा चैतदभियु
त्मकस्यैव वेदभागस्य कार्यरूपपरत्वमुच्यते न कृत्स्नस्यापीत्याशयः ॥
वेदोपराः । वेदमध्ये निष्फला इत्यर्थः । तथा च निष्फलवेदान्तानामा
युक्तेति भावः ॥ **एवमितीति** ॥ कर्मकाण्डस्य वेदान्तापेक्षया भिन्नवाक्य
वाक्येऽपीति ॥ कर्मकाण्डगतावान्तरवाक्येऽप्युपक्रमाद्यानुगुण्यासंभवात्क
इत्यर्थः । ननु कर्मकाण्डे स्वर्गकामोऽधिकारी वेदान्ते तु मुमुक्षुः । स्वर्ग
विरुद्धत्वात् । अतो विरुद्धाधिकारिकमिदं काण्डद्वयं नैकवाक्यतामापाद्यत
विरोधादिति ॥ आदिपदेन फलविरोधो ग्राह्यः । स्वर्गमोक्षयोर्नश्वर
उपनिषत्स्वपीति ॥ मध्वादिविद्यासु वस्वादिपदेच्छुरधिकारी सदेव सोम्येत
वाधिकारीति विरुद्धाधिकारिकत्वाद्विरुद्धफलकत्वाच्च वेदान्तेष्वप्येकवाक्यत्वं

श्री० — **आहुरिति** ॥ अत्र जैमिनीया मन्यन्त इत्यादिना
सर्ववेदपर्यवसानादनुग्राह्यप्रमाणाभावान्न ब्रह्ममीमांसारम्भः सम्भवतीति शङ्का
हुरित्यर्थः ॥ **एकस्यापि वाक्यस्येति** ॥ ॥ वेदान्तभागगतस्यैकस्यापि वा
तदस्त्विति ॥ ब्रह्मरूपसिद्धार्थेत्यर्थः ॥ **कृत्स्नस्यापीति** ॥ कर्मकाण्डस्ये

च० — **यथोक्तमिति** ॥ वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेति प्रतीकव्याख्
पूरणीयम् । अध्ययनविधेर्ज्ञानकामाधिकारप्रतिषेधेन कल्पस्तु विधिसा
वचनाददृष्टार्थाध्ययनविधायकत्वेनाधीत्य स्नायादिति गुरुकुलान्निवृत्तेर्मीमांस
शबरे स्वाम्यभाविष्टभाष्ये दृष्टो हीति । तस्याध्ययनविधेः कर्मावबोधनं
ग्रहणादिपरंपरयोपजायमानः फलमिति स्मृतिबाधया मीमांसारम्भः सङ्गच्छ
वेदस्य कर्मावगमकतया कृत्स्नस्य तस्य ब्रह्मतात्पर्यकत्वोपगमेनैकवाक्यता दु
हीति ॥ फलवदर्थावबोधनमित्येवाभिधातव्यत्वेऽपि धर्मस्यैव कर्मत्वाकर्मावब
वेदेषु निष्फलभूप्रदेशाश्रिताः तादृशानामविचार्यतया वाक्यभेदकल्पना
एवमिति चेत् । कर्मब्रह्मकाण्डयोर्भिन्नवाक्यत्वमिति चेत् । कर्मब्रह्मकाण्डैन
रूपविभिन्नाधिकारिकत्वादित्यभिप्रेत्याशङ्कते ॥ **अधिकारेति** ॥ उपनिषत्
वस्यादिपदप्रेप्सुरधिकारी तत्पदप्राप्तिः फलं सदेवेत्यादिविद्यानां तु मोक्षकाम
सदेकवाक्यता दुरुपगमा प्रसज्यत इति भावः ।

सु० — अपर आह । भवति कृत्स्नस्यापि वेदस्यैकवाक्यता
दिफल(कर्म)शेषतयाऽस्तु । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानव्यतिरेकेण पारल
अथवा कर्माङ्गभूतदेवतानुस्मरणार्थमात्मप्रकरणमस्तु । तत्र फल
यथोक्तम् । 'आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न तु चोदितम् । क
लक्ष्यते । विज्ञाते चास्य पारार्थ्ये याऽपि नाम फलश्रुतिः ।
स्वर्गादेः फलान्तरमि'ति । तत्राह ॥ महाफल इति ॥ महाफले ॥ म
न्महाफलं ब्रह्म तस्मिन्नेवाशेषतो वेदस्य योगः संबन्धः स्यात् । न

देहाद्विवेकज्ञानम् । अविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यादि । आत्मानमुपासीते
त्मकं च । तत्र साङ्ख्यादिभिर्मोक्षसाधनत्वेनाश्रितं विवेकज्ञानं तावन्न वेदे
न च साङ्ख्यादिविज्ञानं मोक्षदत्वेन चोच्यत इति पूर्ववाक्येन ज्ञापयि
विधावप्यपुनरावृत्तिर्वाक्यशेषे श्रूयत इत्याशङ्कायामुक्तमात्मेति ॥ तर्हि वैयर्थ
विवेकज्ञानस्य पारलौकिकफलेषु ज्योतिष्टोमादिषु प्रवृत्तिरध्ययनस्येव दृष्टं प
भाव:। निर्ज्ञाते च ज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिहेतुतया कर्माङ्गभूतदेवतानुस्मरणार्थ
वाक्यशेषस्था फलश्रुतिः पर्णमयीन्यायेनार्थवादमात्रं स्यान्न स्वर्गादेः फल
निर्ज्ञाते चेति ॥ अयं च विवेकज्ञानविषयः प्रकारः । उपासनात्मकज्ञान
जनाभावाद्दृष्टापेक्षायां श्रुत्याद्यभावेन क्रत्वर्थत्वाभावाद्वाक्यशेषोपनीताभ्युद
सत्रन्यायेन पुरुषार्थत्वमेवेति व्याकरणाधिकरणोक्तप्रकारस्तूपासनात्मज्ञानविष
तेनैकवाक्यत्वं द्रष्टव्यम् । ननु ब्रह्मपरत्वेनैकवाक्यता पूर्वमुक्ता तत्कथमुच्यते
वाक्यता । नापि फलं प्रतिपाद्यं येन तत्परत्वेनैकवाक्ययोक्तिः सङ्गच्छेतेत्यत
जादिष्विति ॥ अन्यथा दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वं प्रयाजादीनामेव प्रकरणित्वा
परोक्तपरिहारनिरासपरतयैतद्वाक्यव्याख्यानपक्षे इति ब्रूयादित्युत्तरवाक्यसङ्ग
परिहारं निरस्य पुनः पर्वोक्तमेवानुसन्दधन्ननु ब्रह्मकाण्डे क्वचिदिति
सद्भावेऽपि कर्मकाण्डे क्वचिदपीतिशब्दस्याभावेन कल्पकाभावाद्योगेऽप्यभावितिं
तत्सद्भावं प्रतिपादयति ॥ **इति ब्रूयादितीति** ॥

स० — ननु यद्येवमेकवाक्यत्वमेव वक्तव्यमित्याग्रहः । त
तदस्त्विति कस्यचिन्मतमाशङ्कते ॥ **अपर आहेति** ॥ नन्वेवं ब्रह्मविद्यामो
स्वर्गातिरिक्तमोक्षफलकत्वश्रुतिः कथमुपपद्यते परोक्तत्वाद्यत्वात् । पत

श्रवणात् फलवद्दर्शपूर्णमासाद्यङ्गत्वम् । गोदोहनेन पशुकामः प्रणयेदित्या
गोदोहनादीनामङ्गत्वनिश्चयात् नाल्पपशुमात्रं फलमिति भावः ।

प०— सर्वस्यैकवाक्यतामुपेत्य कर्मपरतयैकवाक्यतां वदतो मी
मत माह । **अपर आहेति** ॥ **अस्यपारार्थ्य इति** ॥ आत्मज्ञानस्य कर्मा
पदेनैतन्मते जीव एव ग्राह्यः । **फलश्रुतिरिति** ॥ 'तरति शोकमात
अर्थवादी भवेदित्येकं पदम् । स्वर्गादेः स्वर्गादितः । फलान्तरमात्मज्ञ
ष्विति ॥ 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजती'त्यादिवाक्योक्तेषु प्रयाजा
स्वर्गकामो यजेतेतिश्रुतस्वर्गादिफलवति दर्शादिकर्मण्यंगाङ्गिभावेन ये
क्रतूपकाररूपाल्पफलकप्रयाजादिषु वाक्यापर्यवसानेन प्रधानकर्मणि मह
दर्शनादित्यर्थः ॥

या०— ननु यद्येवमेकवाक्यत्वमेव वक्तव्यमित्याग्रहस्तर्ह्योपनिषद
कस्यचिन्मतमाशङ्कते ॥ **अपर आहेति** ॥ नन्वेवं 'तरति शोकमात्मवि
दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इत्यत्रात्मप्रतिपादकस्य वेदान्तभागस्य
कथमुपपद्यत इत्यत आह ॥ **तत्र फलश्रुत्यादिकमिति** ॥ आदिपदेन
तस्य स्वार्थे तात्पर्यमिति भावः ॥ **न स्वर्गादे फलान्तरमिति** ॥ स्व
फलान्तरमस्तीत्यर्थः ॥ **प्रयाजादिष्विति** ॥ अनेन कर्म नान्यशेषतया
जाद्यङ्गकलापवत् । ब्रह्म वाऽनन्यशेषतया वेदप्रतिपाद्यं महाफलत्वाद्दर्श
ज्ञातव्यम् । अदर्शनादिति छेदे तु दर्शपूर्णमासादिविधायकवाक्यानामि
ऽवान्तरापूर्वलक्षणस्वल्पफलके प्रयाजादौ महातात्पर्यलक्षणसंबन्धस्यादर्शना

ज्ञानस्य स्वर्गातिरिक्तमोक्षरूपप्रयोजनप्रतिपादनं कथं सङ्गच्छत इत्यत आह ॥ त
पदेकदेश इत्यर्थः ॥ फलश्रुतीति ॥ ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षरूपफलश्रवणमित्यर्थः ।
मिति भावः । आत्मज्ञानस्य देवतेश्वरयोर्ज्ञानस्य । अस्य आत्मज्ञानस्य । पा
श्रुतिः ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षार्थत्वश्रुतिः । उपसंहरति ॥ नेति ॥ स्वर्गादेरन्यत्
नास्तीत्यर्थः ॥

च० — उपनिषदामपि कार्यपरत्वेनैकवाक्यतामभियोगेनाभिदधानस्य
रनुवदति ॥ अपर आहेति ॥ फलश्रुत्यादिकं स्वर्गातिरिक्तकैवल्यरूपफलश्रुत्या
तात्पर्यमिति भावः ।

सु०— अथवा योगेऽप्यावपि तत्सममिति न युक्तम् । संभ
क्वचिदात्मेत्येवोपासीतेतीतिशब्दश्रवणादविद्यमानेतिशब्देष्वप्युपासनावाक
न च कर्मप्रकरणे क्वचिदपीतिशब्दोऽस्ति; येन तदभावस्थानेऽध्याहारो
विधिवाक्ये श्रवणात्कर्मकाण्डेऽपि तथाऽध्याहारः किं न स्यादिति चेन्न
काण्डस्य च भिन्नवाक्यत्वादित्यत आह ॥ एकवाक्यत्वेति ॥

वा० — एवं योगेऽप्यावपीति इति ब्रूयादिति इति वाक्ययोरेकविषयकत्व
हारनिरासस्य मूलारूढतालाभादेकवाक्यत्वयोगेऽपीति वाक्यं भिन्नवाक्यतया
पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतया व्याख्यानेऽपि परपरिहारनिरासस्यार्थतः सिद्धिं
व्याख्यातुं प्रकारान्तरेण सङ्गमयति ॥ अथवेति ॥ अथवाऽस्य वाक्यस्य द्वेधा
एवं च परोक्तपरिहारनिरासस्य कण्ठत एव सिद्धिरेकवाक्यता च । अत एव पु
कथनम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

न गिरा गिरेति ब्रूयादिति वचोऽग्नावित्यस्य समीपगम् । गतमवगतं
शब्दस्वरूपग्रहणार्थ इति सत्यम् । अत एवार्थप्रकरणे शब्दस्वीकारार्थे
तथाऽपि नोपासनाकर्मतया ब्रह्मणः सिद्धिः । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्या
तात्पर्यमावश्यकम् । ब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यमित्यङ्गीकारे तु कल्पन
॥ कल्पनेति ॥ एवं तर्हि यूपाहवनीयादिवाक्यानामपि पशुबन्धादिकार्ये
यूपादिस्वरूपेऽपि पृथक् तात्पर्यकल्पने कल्पनागौरवं स्यात् । ततश्च वे
भावाद्यूपादिपदार्थाभाव एव प्रसज्यत इत्यर्थः ।

व्या० — नन्वस्मिन्पक्षे कर्मकाण्डे इतिशब्दसद्भावप्रतीकोक्तवाक्या
पादकपूर्ववाक्येनैवोक्तशङ्कापरिहारादित्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ **अस्तु वेति** ॥
शब्दप्रसिद्धेः प्रकृतेऽपि गिरागिराशब्दस्वरूपग्रहणार्थकत्वेन वैपरीत्यार्थकत्वा
हारेऽपि न प्रसिद्धार्थपरित्यागेनार्थान्तरलाभ इति न प्रतिबन्दीसिद्धि
किमेतावता किमयं नार्थप्रकरणे शब्दस्वीकारार्थो येन वैपरीत्यार्थत्वं न स्यात्
त्यार्थकत्वेनैवेति प्रतिबन्दीसिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ **सत्यमिति** ॥ यत्र
त्यत्रेतिशब्दस्य शब्दस्वरूपार्थकत्वेन स्वरूपार्थत्वपरित्यागेन स्मृतिमात्रपरत्वा
त्कथं तदध्याहारेऽप्यग्नेः स्मृतिमात्रेण होमान्वयः स्यादित्युक्तसिद्धिरि
एवमप्यर्थप्रकरणेऽर्थस्वरूपस्यैव पदार्थत्वात्तत्परित्यागेन शब्दस्वरूपार्थत्वाभ्युप
त्वम् । श्रुतस्थले शब्दस्वरूपार्थकत्वेन वैपरीत्यार्थकत्वम् । अध्याहृतस्थले
विशेषस्त्वप्रयोजकः । स्वरूपार्थकत्वपरित्यागेन वैपरीत्यार्थकत्वस्योभयत्राવि
उदाहरणस्याभिप्रेतत्वादित्याशयेनाह ॥ **सत्यमिति** ॥ इतिशब्दस्य प्रकारवा

इति ॥ तथा चास्येतिशब्दस्याग्नौ जुहोतीत्यत्राध्याहारे तत्रापि शब्दस्वरूपग्रहण
एवं चाग्ने स्मृतिमात्रेण होमान्वय इति प्रागुक्तोर्थो नायातमिति भावः । इ
शक्तः । स च विपरीतोर्थो न गिरागिरेत्यत्र शब्दस्वरूपं अग्नावित्यत्र तु
वैपरीत्यार्थं तूभयत्राविशिष्टमेवेत्याशयेन परिहरति ॥ अत एवार्थप्रकरण इति

प०— **न गिरा गिरेति ब्रूयादिति वच इति** ॥ ज्योति
स्तुवीतेति स्तोत्रसाधनत्वेन प्राप्ते 'यज्ञायज्ञावोऽग्नये गिरागिरा च दक्षसे
वेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषमि'ति मन्त्रे गिरागिरेत्यक्षरस्थाने इराइरेत्यक्षरस्थापन
स्तोत्रं कार्यमितिभावेन न गिरागिरेति ब्रूयात् । ऐरं कृत्वोद्गायेदिति वाक्यं प
पादान्तेऽभिधानात् । तथाच ज्योतिष्टोमाख्यकर्मप्रकरण एवेतिपदश्रवणमस्तीति
'अग्नौ जुहोतीत्याहवनीयाग्निसमीपमितिपदमस्ति आहवनीये जुहोतीत्यादाव
त्यध्याहारेणेतिपदान्वयेऽग्निस्मृतिमात्रेण होमः स्यादित्यर्थवैपरीत्यवाचकत्वमितिश
वाऽत्रेवाध्याहृतस्थलेऽप्यग्निस्वरूपपरः स्यादिति भावेन वाऽऽशङ्कते ॥ **नन्वत्रेति**
उक्तमित्यर्थः ॥

या०— **शब्दस्वरूपग्रहणार्थ इति** ॥ तथा चास्येति शब्दस्या
तत्रापि शब्दरूपग्रहणार्थ एवेतिशब्दः स्यात् । एवं चाग्निशब्द एव होमान्वय
होमान्वयः इति प्रागुक्तोऽर्थो गत इति भावः । इतिशब्दो हि पदार्थवैपरी
विपरीतोऽर्थो न गिरा गिरेत्यत्र शब्दस्वरूपमेव । अग्नावित्यत्र तु स्मृतिरेव
विपरीतार्थस्यान्वययोग्यता तत्र तस्य ग्राह्यत्वात् । वैपरीत्यार्थत्वं तूभयत्राविशि

अनु० — प्रमाणावगतत्वं चेत्तात्पर्याणां तथैव हि ॥
तस्मात्पदार्थे वाक्यार्थे तात्पर्यमुभयत्र च ॥

सु० — ननु यूपादिषु तद्वाक्यानां तात्पर्याणि प्रमाणसिद्धानि
खलु वाक्येन यस्यार्थस्य प्रमितिरुत्पद्यते तत्तत्परमित्युच्यते । यूपा
तावदुत्पद्यते । न चायं संशयः एकाकारनियतत्वात् , न च विप
चानुवादोऽयम् अप्राप्तत्वात् ; तत्कथं कल्पनागौरवम् ; कथं च यूपादि
॥ प्रमाणेति ॥ तथैव हि तर्हि ब्रह्मवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यं प्रमाण
गौरवमिति शेषः ।

कल्पनागौरवं परिहृत्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ सत्यज्ञाना
वाक्यार्थे कार्ये चोपासनादावित्युभयत्र तात्पर्यं ग्राह्यम् । पदार्थ इत्यवा

वा० — ननु कल्पनागौरवपरिहारोपायानुक्तेन प्रतिवन्दीमात्रेणार्थ
तत्परिहारोपायं वक्तुं प्रतिवन्दीग्रहणमित्याशयेनोत्तरभाष्यं सङ्गमयति ॥ नन्वि
यादिवाक्यं यूपादिपरं तत्प्रमितिजनकमिति यावत् । तत्प्रमितिजनकत्वातिरिच
यानुवादाभिन्नज्ञानजनकत्वात्संमतवदित्यनुमानं तात्पर्ये प्रमाणमुक्तं भवति ।
कत्वमभिमतम् । यद्वाऽनुवादभिन्नत्वे सति संशयविपर्ययान्यज्ञानजनकत्वादि
एवं प्रमाणविशेषस्वरूपकथनेन प्रमाणावगतत्वं चेदिति मूले प्रमाणस्वरूपविशे
योराभासत्वमपहस्तितं भवति । तथैव हीत्येतावन्मात्रेण पूर्तेः प्रकृतोपयोगित
तथैव हीति ॥ बाधकानामद्याप्यपरिहारादुपसंहारोऽनुपपन्न इत्यत आह ॥ न
सनार्थं चेति पूर्ववाक्ये उपासनारूपकार्यशेषतया ब्रह्मणि प्रामाण्यस्योपक्रान्तत्व

या०— यूपादिवाक्यं यूपादिपरं तत्प्रमितिकरणत्वात्संप्रतिपन्नवाक्यव
नुमाने स्वरूपासिद्धिपरिहाराय सामान्यसिद्धिपरिशेषावाह ॥ **यूपादिवाक्या**
दित्यनन्तरं तथा परिशेषात्प्रमारूपमेव तत्सिध्यतीति वाक्यशेषः । संस्कारा
दरुणः पदमात्रतोऽसिद्धेराह ॥ **पदार्थ इत्यवान्तरेति** ॥

अनु०— पृथगेव च वाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत् ॥
अवान्तरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ॥

सु०— ननु तत्रा(थाऽ)पि सत्यज्ञानादिवाक्यानां कथं स्वार्थे त
विधातव्ये ज्ञानत्वादीनामनुवादेन भाव्यम्; ज्ञानत्वे च विधात
न चैतत्संभवति युगपदाकारद्वयविरोधात् । मैवम् । सत्यं ब्रह्म, ज्ञा
पृथग्वाक्यत्वाङ्गीकारादित्याह ॥ पृथगेवेति ॥

तर्हि वाक्यभेददोष इत्यत आह ॥ अवान्तरत्वादिति ॥ एकवाक
वाक्यभेदकल्पनैव दोषो न त्ववान्तरवाक्यभेदः । तथात्वे क्वापि महाव

वा०— **युगपदिति** ॥ एकान्वयप्रयुक्तैकवाक्य इत्यर्थः ॥ **आकारे**
त्वयोर्विरुद्धत्रिकद्वयापादकत्वेनैकत्र विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **पृथगिति** ॥ पृथ
स्वीकारादित्यर्थः ।

स०— **युगपदाकारद्वयविरोधादिति** ॥ अनुवाद्यत्वं उद्देश्यत्वं,
देयत्वं गुणत्वं चेति त्रिकद्वयमेकस्मिन् विरुद्धमिति भावः ॥

श्री० — **आकारद्वयेति** ॥ एकस्यैवानुवाद्यत्वविधातव्यत्वरूपाक
वाक्यभेदेति ॥ महावाक्यभेदेत्यर्थः ॥ **तथात्व इति** ॥ अवान्तरवाक्यभे
महावाक्यमपि दुष्टत्वान्नाङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः ॥

च० — **युगपदाकारद्वयेति** ॥ एकस्यैवोद्देश्यविधेयभावोपगमे सि
द्देश्यानुबन्धित्रिकस्य साध्यत्वाननुवाद्यत्वगुणत्वरूपविधेयानुबन्धित्रिकस्य चान
प्रसज्यत इत्याशयः । एकैकश्येन एकैकशः गोपदविनिर्मुक्त एव श्रुतिपाठ
विशेष्यवाचकपदपूरणेन वाऽयं निर्देशस्तन्त्रचूडामण्यादिचिरन्तननिबन्धेषु नाह
एको गुणवचनोऽवयववृत्त्या द्रव्यवचनादाविति तत्तत्प्रकृतिकतृतीया श्रुतिभिः
करणताप्रत्यापनात् ।

अनु० — अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां च पृथक् पृथक्
क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणम् ॥

सु० — **किञ्च परेणाप्येवमङ्गीकृतमित्याह** ॥ अङ्गीकृतत्वादि
पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यादौ तैर्मीमांसकैरपि पदानामरुणादेस्त
क्रियापदेनैकैक(श्येना)स्यान्वयोऽङ्गीकृतः । अनुवादविधानयोर्यु
गवादिभिस्त्वाकाङ्क्षादिवशात्पार्ष्ठिकान्वयोऽभ्युपगतः । ततश्च तेषामी
ज्येत ॥ तत्रैतावदेव वक्तव्यम् । महावाक्यभेद एव दोषो नावान्तरवा
मपि समानमिति ।

उदाहृत इति द्रष्टव्यम् । क्रीणातीत्यादावित्यादिपदेन सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभेतेत्यादेर्जातियौगिकशब्दसमभिव्याहृतामूर्तरूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणार्थकशब्दोपेतवाक्यसंग्रहः ॥ **अरुणयेत्यादीनामिति** ॥ अत्रादिपदेन स्वसमभिव्याहृतैकहायिन्यादिपदानामादिपदसंगृहीतवाक्यस्थकारकपदानां च संग्रहः । क्रीणातीत्यादीत्यादिपदेनालभेतेत्यादिक्रियापदसंग्रहः । एकैकश्येनेति स्वार्थे भावप्रत्ययः ॥ **अन्वयोऽङ्गीकृत इति** ॥ अरुणप्रातिपदिकपरतृतीयाश्रुतेः क्रियाकरणत्वरूपसंबन्धाभिधायकत्वादारुण्यैकहायिनीद्रव्यसंबन्धस्य च वाक्यार्थत्वात्कृतेस्तदपेक्षया बलवत्त्वायुक्तस्तत्संबन्धाङ्गीकार इति युक्त्या आरुण्यक्रियान्वयस्य विगानाभावेनैकहायिनीक्रियान्वयस्य च तेन स्वीकृतत्वादिति भावः ।

नन्वारुण्यस्यामूर्तत्वेन श्रुतिप्राप्तस्यापि क्रयकरणत्वस्यानुपपत्तेः । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन श्रुतिबाधे वाक्यीयस्यापि गुणद्रव्यान्वयस्यैव स्वीकर्तव्यतया कथमारुण्यक्रियान्वयस्वीकारस्तेषामित्यत एकहायिनीकरणकक्रयस्य विधेयत्वेन तच्छरीरप्रविष्टैकहायिन्यास्तस्मिन्नेव वाक्ये गुणं प्रत्यनुवाद्यत्वस्य विरुद्धत्रिकद्वयापादकत्वेनानुपपन्नतया वाक्यीयगुणद्रव्यान्वयास्वीकारेण श्रुतिप्राप्तक्रियाकारकान्वयस्वीकार एव तेषामुचित इत्यभिप्रायेणाह ॥ **अनुवादेति** ॥ नन्वरुणगुणपरिच्छिन्नैकहायिनीद्रव्येण कुर्यादित्येकान्वयप्रयुक्तैकवाक्यत्वस्य तैरङ्गीकृतत्वात्कथं पृथगन्वयस्वीकारस्तेषामित्यतोऽरुणया क्रीणातीति साधनत्वेन गुणविधायकशब्देन यथाऽनेन साधयितुं शक्यते तथा कुर्यादिति सामान्यतो गुणस्य क्रयसाधनत्वेऽभिहितेऽमूर्तत्वेन साक्षात्तस्य क्रयसाधनत्वाशक्तेर्द्रव्यपरिच्छेदमुखेन क्रयसाधनत्वसंभवात्किं तत्परिच्छेद्यमिति परिच्छेदकस्य गुणस्य परिच्छेद्यद्रव्याकाङ्क्षायामेकहायिन्या क्रीणातीति शब्देनैकहायिन्याः क्रयसाधनत्वे बोधितेऽपरिच्छिन्नद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या परिच्छेद्यद्रव्यस्य परिच्छेदकगुणाकाङ्क्षायां समानवाक्योपात्तद्रव्यगुणयोः परस्परान्वययोग्यत्वाच्च पाष्ठिको विशिष्टान्वय इत्येकान्वयप्रयुक्तैकान्वयत्वस्य पृथगन्वयस्वीकारोपजीव्यकत्वान्न तद्विघातकत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ **अरुणादीनामिति** ॥ आकाङ्क्षादीत्यादिपदेन योग्यतासंनिध्योः परिग्रहः ।

ननु मीमांसकैरन्वयभेदाङ्गीकारेऽपि क्रीणातिपदार्थभूतक्रयभावनाया एकत्वेन पदैकवाक्यताया एव स्वीकाराद्वाक्यभेदस्य च भावनाभेदनिबन्धनत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्यतः क्रियाभेदस्यापि क्रियान्वयभेदद्वारैव वाक्यभेदप्रयोजकत्वात्क्रियाभेदाभावेऽपि तदन्वयभेदे वाक्यभेदोऽङ्गीकर्तव्य एव । अन्यथा युगपदाकारद्वयविरोधापरिहारादित्याशयेनाह ॥ **ततश्चेति** ॥ एवं च यत्कस्यचिन्मतमित्यन्यथानुवाद इति वल्गनं तदेवान्यथावादरूपमिति बोध्यम् । तदीयान्वयभेदाभ्युपगमस्यानूदितत्वात्तस्य च तद्ग्रन्थपर्यालोचनायां स्पष्टत्वात् । वाक्यभेदस्य चापादितत्वात्तस्य चोक्तरीत्या पूर्वोत्तरपर्यालोचनायां सुशकत्वात् । अत एवान्वयोऽभ्युपगत इति वाक्यभेदः प्रसज्येतेति चोक्तम् । एतेनैव चैतद्दूषणपरिजिहीर्षयाभ्युपगत-

मित्येतदभ्युपगमनीयमिति व्याख्यानं विशिष्टविधिपक्षेऽपि भामत्युक्तरीत्या वाक्यभेदः स्यादेवेति केषाञ्चित्समाधानं निरस्तम् । अन्वयभेदाभ्युपगमस्य तदीयस्य स्पष्टत्वेनाभ्युपगमनीयमित्यन्यथाकरणे निमित्ताभावात् । विशिष्टविधेरेकवाक्यत्वमङ्गीकृत्यैवान्वयभेदेनावान्तरवाक्ययोर्भेदस्याकरे स्पष्टप्रतिभासाच्चेत्यास्तां तावत् ।

स० — **एकैकस्यैवेति** ॥ एकैकश इति स्वरूपे प्रकृतिनिमित्ते भावप्रत्ययः । अत्रारुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायिन्या सोऽमं क्रीणातीति श्रुतिपाठः । तत्रारुणाशब्दो गुणवचनः । पिङ्गाक्षिकहायनीशब्दौ यौगिकौ सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ तच्च द्रव्यं किमित्यपेक्षायां गोरूपमेव विवक्षितमिति दर्शयितुं विशेष्यपदमध्याहृत्य पठितमिति द्रष्टव्यम्। अत्रारुणयेत्यादीनां प्रत्येकं क्रयसाधनत्वं प्रतीयते। प्रत्येकं तृतीया श्रवणात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । ननु नात्र प्रत्येकं क्रयसाधनत्वमुच्यते एतद्वाक्यात् । किन्त्वेकहायनीं क्रयसाधनत्वेन तृतीयया विहितामनूद्य तस्यामारुण्यादिकं पदद्वयेन विधीयते। विशेषणयोश्च विशेष्यानुसारित्वात् तृतीयोपपत्तिरित्यत आह ॥ **अनुवादविधानयोरिति** ॥ अयमर्थः । अत्र हि यदेकहायनीक्रयसाधनत्वेन विहिता । तदा तस्या विधेयत्वानुबन्धिगुणत्वादिकं प्राप्तम् । पुनस्तदैव तदनुवादेनारुण्यादिविधानेऽनुवाद्यत्वानुबन्धिप्राधान्यादिकमपि तस्याः स्यात् । न चैतद्युक्तम् । एकस्मिन् युगपद्विरुद्धधर्मसमावेशायोगात् । क्रमाङ्गीकारे चावृत्तिप्रसङ्गः अत एतद्वयान्न विशेषणविशेष्यभावेन अन्वयः । किन्तु प्रत्येकमेवेति वक्तव्यमिति । ननु न प्रत्येकमन्वयोऽस्माभिरभ्युपगतः । किन्तु यद्यप्येवं प्रत्येकमन्वयः श्रुत्या प्रतीयते । तथापि नासावव्यवधानेन युक्तः आरुण्यस्य गुणस्यामूर्तत्वेन साक्षात्क्रसाधनत्वानुपपत्तेः । न च श्रुत्या प्रतीतं हातुं युक्तम् । अतो हायनवदारुण्यादिकमपि गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद् द्वारारुण्यादेः क्रयेणान्वयोङ्गीकृतोऽतः कथं वाक्यभेद इत्यत आह ॥ **आरुण्यादीनां गवादिभिरिति** ॥ **आकाङ्क्षादिवशादिति** ॥ तदन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । आदिपदाद्योग्यतापरिग्रहः । आरुण्यादिकं ह्यवच्छेदकमवच्छेद्यमपेक्षते । अवच्छेद्यं च गवादिकमारुण्यमवच्छेदकमित्यवच्छेद्यावच्छेदकतया परस्परमाकाङ्क्षितत्वं द्रष्टव्यम् ॥ **पार्ष्टिकान्वय इति** ॥ पश्चादर्थापत्तिबलादेव द्रव्यावच्छेदकत्वेनान्वयः प्रतीयते न स शाब्दस्तथात्वे युगपदाकारद्वयविरोधात् । शाब्दस्तु प्रत्येकान्वयः । स एव चास्माभिर्निदर्शित इत्यर्थः । अयमत्राभिप्रायः । सत्यमेवं भवदभ्युपगम इति । तथापि पूर्वमारुण्यादीनां श्रुत्या प्रत्येकं यत्क्रयसाधनत्वं प्रतीतं तन्न परित्यक्तम् । किन्त्वव्यवधानमाव[illegible] । तदेव प्रत्येकं क्रयसाधनत्वमुपपादितम् । अतः प्रत्येकमन्वयो नाङ्गीकृत इति रि[illegible]र्थः । य[illegible] भवदीयाः । तृतीयया गुणस्यैव करणत्वं क्रयं प्रति विस्पष्टं गम्यते तच्च [illegible]द्वारेण युज्यत इति

अत एव श्रौतप्रत्येकान्वयस्याङ्गीकृतत्वाभिप्रायेणैकैकस्यैनान्वयोऽङ्गीकृत इति उक्तमिति न कोऽपि क्षुद्रोपद्रव इति ।

केषाञ्चित्समाधानप्रकारोऽयम् ॥ **एकैकस्यैवेति** ॥ अरुणया क्रीणाति एकहायन्या क्रीणाति इत्येवमेकैकस्येत्यर्थः । ननु एकहायन्या क्रीणातीति क्रयसाधनत्वेन विहितैकहायन्यनुवादेन तत्र अरुणयेत्यारुण्यविधानोपपत्तौ अरुणया क्रीणातीत्यारुण्यस्य क्रीणातिनान्वयाऽभ्युपगमे किं मानमित्यत आह ॥ **अनुवादविधानयोरिति** ॥ एकहायन्याक्रयसाधनत्वस्य अप्राप्तत्वे तत्क्रयसाधनत्वेन एकहायन्या विधानत्वात् एकहायनीमेवानूद्य आरुण्यविधाने एहकायन्या अनुवाद्यत्वस्यापि अङ्गीकर्तव्यत्वात् एकस्मिन्नुच्चारणे एकस्यैव अनुवाद्यत्वविधेयत्वयोश्च विरुद्धत्रिकद्वयापत्त्या असंभवादरुणयेत्यस्य क्रीणातिनैवान्वय इति भावः । युगपदित्यस्य एकस्मिन्नेवोच्चारण इत्यर्थः ॥ **अरुणादीनामिति** ॥ अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवैकहायन्या सोऽमं क्रीणातीत्यत्र द्रव्यगुणयोः तृतीयाश्रुत्या साधनत्वप्रतीतेः तथा अपरिच्छिन्नस्य द्रव्यस्य क्रयसाधकत्वानुपपत्तेः । द्रव्यगुणयोरवच्छेद्यावच्छेदकत्वस्वाभाव्यात् । योग्यतया पश्चात्तनः । आरुण्यगुणपरिच्छिन्नेन द्रव्येण कुर्यादित्येवंरूपः परस्परेणान्वयः । परेणाभ्युपगत इत्यर्थः । न त्वत्र क्रयभावनाया विधेयत्वेन अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नत इत्युक्तरीत्या आरुण्यविशिष्टक्रयभावना रूपक्रियैक्येन क्रियाभेदनिबन्धनवाक्यभेदाप्राप्तेः तन्मतमित्यन्यथानुवादोऽयमिति चेन्न । अरुणया क्रीणातीत्यविशिष्टस्य क्रयभावनारूपक्रियान्वयाप्रतीतौ अवच्छेद्यत्वेन द्रव्यस्य अवच्छेदकत्वेन च गुणस्य आकाङ्क्षाया एव अभावेन तन्निबन्धनस्य विशिष्टक्रयभावनान्वयबोधस्यैव असंभवेन तत्प्रयोजकत्वेन अविशिष्टक्रियान्वयप्रतीतेरपि अवश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात् । अविशिष्टक्रियान्वयस्यैव च अवान्तरवाक्यार्थत्वादवान्तरवाक्यभेदोपपत्तेः आरुण्यविशिष्टक्रयभावनारूपक्रियैक्येन महावाक्यभेदस्यैव परिहारात् ।

एकैकश्येनेति ॥ एकैकश इति स्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः ॥ **अरुणादीनामिति** ॥ अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवैकहायिन्यासोमं क्रीणातीत्यत्र द्रव्यगुणयोस्तृतीयाश्रुत्या साधनत्वप्रतीतेः पृथक्पृथक् क्रियान्वयावश्यंभावात् । अवच्छेद्यविधुरस्य गुणस्य मूर्तत्वाक्रियान्वयानुपपत्तेर्द्रव्यगुणयोरवच्छेद्यावच्छेदकस्वाभाव्याद्योग्यतया पश्चात्तनः परस्परेणान्वयः परेणाभ्युपगत इत्यर्थः ।

प० — **एकैक(श्येनान्व)स्यान्वयोऽङ्गीकृत इति** ॥ तृतीयाध्यायस्याद्यपादेऽर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरेकभर्म्यैनियमः स्यादित्यधिकरणे ज्योतिष्टोमप्रकरणगतमरुणयेत्यादिवाक्यमुदाहृत्य तथैवोक्तत्वादिति भावः ॥ **अनुवादेति** ॥ 'गवा सोमं क्रीणाती'ति क्रयसाधनत्वेन गोर्विधानं या गौः क्रयसाधनत्वेन विहिता तदनुवादेनारुण्या गवेत्यारुण्यविधाने सति क्रयं प्रति गोस्साधनत्वेन विधानं आरुण्यादिविधि

प्रत्यनुवादविधानयोर्यौगपद्ये सति नामधेयपादीयवाजपेयाधिकरणोक्तदिशा विधेयत्वानुवाद्यत्वयोरन्योन्यप्रतिद्वन्द्वीभूतत्वेन सहानवस्थितयोरेकत्र समावेशलक्षणविरोधः स्यात् । तथा विधेयत्वसमानाधिकरणस्य गुणत्वोपादेयत्वरूपधर्मद्वयस्यानुवाद्यत्वसमानाधिकरणत्वेन प्रधानोद्देश्यत्वरूपधर्मद्वयस्य वाऽन्योन्यप्रतिद्वन्द्वीभूतस्यैकत्र समावेशलक्षणविरोधः स्यादिति विरुद्धत्रिकद्वयसमावेशलक्षणविरोधभयादित्यर्थः । एवं तर्ह्यस्मिन्नेव वाक्ये खले कपोतन्यायेन तृतीयान्तपदचतुष्टयस्य प्रत्येकं युगपत्क्रीणातिनाऽन्वये वाक्यचतुष्टयं प्राप्नोतीत्यत आह ॥ **अरुणादीनामिति** ॥ अरुणया पिङ्गाक्ष्येत्येवमादिरूपेण विशेषणविशेष्यभावापन्नतया आरुण्यादिविशिष्टगोरूपवस्तुना क्रीणातीत्येकवाक्यता पश्चात्तनी अङ्गीकृतेत्यर्थः ।

या० — **क्रीणातीत्यादिक्रियापदेनेति** ॥ आदिपदेन सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभेत चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्याद्यमूर्तगुणवाचकवाक्यसङ्ग्रहः । सप्तदशत्वस्य चतुष्ट्वस्य वाऽमूर्तत्वेन साक्षात्क्रियान्वयासंभवादित्याह ॥ **एकैकस्येवेति** ॥ स्वार्थे कप्रत्ययः । एकैकश इत्यर्थः । अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायिन्या सोमं क्रीणातीत्येव श्रुतिपाठः । तादृशं च द्रव्यं गोरूपमेव विवक्षितमिति दर्शयितुं गवेति विशेष्यपदं पठितमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु गवेत्यादिपदमेतच्छ्रुतिगतमेव । अत एव तन्त्रचूडामण्यादिचिरन्तननिबन्धेष्वेवमेव पाठो दृश्यते । तत्रारुणशब्दोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणवचनः । पिङ्गाक्ष्यैकहायिनीशब्दौ यौगिकौ सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवाचिनौ । ततश्च द्रव्यगुणयोरुभयोः पृथक् तृतीयाश्रुत्या प्रत्येकं क्रयसाधनत्वं प्रथमं प्रतीयते । अन्यथा तृतीयाविभक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । ननु नात्र गुणद्रव्ययोः प्रत्येकं क्रयसाधनत्वमुच्यते येनान्वयभेदेन वाक्यभेदापादने इदमुदाहरणं स्यात् । किन्त्वेकहायिनीं क्रयसाधनत्वेन विहितामनूद्य तस्यामारुण्यं विधीयते । विशेषणविभक्तिश्च विशेष्यानुसारित्वात्तृतीयोपपत्तिरित्यत आह ॥ **अनुवादविधानयोरिति** ॥ यदा ह्येकहायिनी क्रयसाधनत्वेन विहिता तदा तस्या विधेयत्वानुबन्धिगुणत्वादिकं प्राप्तम् । पुनस्तदैव तदुद्देशेनारुण्यविधाने उद्देश्यत्वानुबन्धिप्राधान्यादिकमपि तस्याः स्यात् । न चैतद्विरुद्धत्रिकमेकदैकत्राङ्गीकर्तुमुचितम् । अत एतद्भयाद्द्रव्यगुणयोः प्रत्येकमेव क्रयेणान्वय इति तैरपि वक्तव्यमिति भावः । नन्वेवं द्रव्यगुणयोः प्रत्येकं क्रयान्वयेऽङ्गीकृते आरुण्यस्य गुणत्वेन साक्षात्क्रयसाधनत्वासंभवाद्बाधितार्थकं वाक्यमापद्येत । अतो हायिनवदक्षिवच्चारुण्यमपि गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वाराऽऽरुण्यस्य क्रयान्वय एक एव प्रतीयत इत्यस्तु । ततश्च कथमिदमुक्तार्थोदाहरणं स्यादित्यत आह ॥ **अरुणादीनां गवादिभिरिति** ॥ नात्रारुण्यस्य प्रथममेव द्रव्यावच्छेदकतया क्रयान्वयः प्रतीयत इति तेषामङ्गीकारः । किन्तु प्रथमं द्रव्यगुणयोः प्रत्येकं तृतीयाश्रुत्या क्रयसाधनतयाऽन्वयः प्रतीयते । श्रुतेर्बलवत्त्वेन शीघ्रोपस्थापकत्वात् ।

ननु वाक्यबललभ्यो द्रव्यगुणयोः परस्परमन्वयोऽपि तदैव प्रतीयते श्रुत्यपेक्षया वाक्यस्य दुर्बलत्वात् । किन्तु प्रथमावगतारुण्यक्रयसाधनतानिर्वाहाय स पश्चादेव प्रतीयत इत्येव तेषामङ्गीकारः । अतो युक्त-मिदमुदाहरणमित्यर्थः । यथोक्तम् । 'तृतीयया गुणस्यैव कारणत्वं क्रयं प्रति । विस्पष्टं गम्यते तच्च द्रव्य-द्वारेण युज्यत इति । अन्यत्राप्युक्तम् । अवगतक्रयशेषत्वनिर्वाहस्तु द्रव्यगुणयोः अन्योन्याकाङ्क्षाबलात् पार्ष्ठिकसंबन्धाङ्गीकारेणैव सन्निहितक्रयार्थिकहायिन्यवच्छेदद्वाराऽस्त्विति। नन्वेवं द्रव्यगुणयोः पार्ष्ठिकान्वय-स्वीकारेऽरुणादिशब्दानां गवादिद्रव्येषु लक्षणाप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् । **आकाङ्क्षादिवशादिति** ॥ आदि-पदाद्योग्यतासत्तिपरिग्रहः । अयं भावः । आरुण्यादिकमवच्छेदकं हि अवच्छेद्यमपेक्षते । अवच्छेद्यं च गवादिकमित्यवच्छेद्यावच्छेदकयोः परस्परमाकाङ्क्षावशाद्योग्यतादेश्चावच्छेद्यावच्छेदकभावेनैव द्रव्यगुणयो रन्वयो न तु सामानाधिकरण्येन येन लक्षणा स्यात् । गुणं हि साधनत्वेन विदधच्छब्दो यथाऽनेन शक्यते साधयितुं तथा कुर्यादित्याह । स च द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा । तेनायमर्थो भवति । आरुण्याद्यवच्छिन्नेन द्रव्येण कुर्यादिति । अतो न कोऽपि दोष इति । नन्वस्त्वेवमारुण्यादीनां क्रयसाधनतया प्रथमं प्रत्येकमन्वयः श्रौतत्वात्तैरङ्गीकृत इति । तथाऽपि किं प्रकृत इत्यत आह ॥ **ततश्चेति** ॥ वाक्यभेदाख्यं दूषणं स्यादित्यर्थः । वाक्यभेदादिति पाठे वाक्यभेदप्राप्त्या तल्लक्षणं दूषणं स्यादित्यर्थः । अत्र कश्चिदाह । भावनाभेदेनैव वाक्यभेदस्य दृष्टत्वात् । प्रकृते च वाक्यभाव-नाया एकत्वान्नावान्तरवाक्यभेदोऽत्राङ्गीकृत इति । तत्तुच्छम् । न हीदं भाट्टान्प्रत्यापाद्यते किन्तु प्राभाकरान् । तैरन्वये भिन्ने वाक्यं भिद्यत एवेति नियमस्याङ्गीकृतत्वात् । यथाहुः । अन्वितपदात्मकं हि वाक्यम् । तत्र कथं नान्वये भिन्ने भिद्येतेति । अतो न कोऽपि क्षुद्रोपद्रव इति ।

श्री० — **एकैकांशेनेति** ॥ अरुणया क्रीणाति एकहायिन्या क्रीणाति पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीत्येव-मेकैकांश इत्यर्थः ॥ **पार्ष्ठिकान्वय इति** ॥ आदौ तृतीयया बोधितं गुणरूपारुण्यस्य क्रयसाधनत्वं बाधितमिति पश्चादाकाङ्क्षादिवशाद्गवादिना क्रयेणान्वयः स्वीकृत इत्येवं गवादिभिरन्वयः पार्ष्ठिकः पृष्ठभागीयः पाश्चात्य इत्यर्थः । आदावरुणया क्रीणातीत्याद्यन्वयबोधोऽङ्गीकृतः पश्चादरुणया गवा क्रीणातीत्यन्वयबोधः स्वीकृत इति भावः ॥

च० — ननु न तुल्यकक्षापन्नतृतीया त्रिकस्यापि धात्वर्थान्वितकरणत्वप्रत्यायकत्वमूरीक्रियते किन्त्वेकहायनीपदप्रकृतिकाया एव । शिष्टद्विकस्य विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तित्वमेवोपेयत इति तदानर्थक्येऽपि न क्षतिरिति नेदं वाक्यभेदोदाहरणं सङ्गच्छत इत्यत आह ॥ **अनुवादविधानयोरिति** ॥ क्रयसाधनत्वेनैकहायन्याः विधानदशायां विधेयत्वानुबन्धिगुणत्वादित्रिकं प्रासाङ्क्षीत् । पुनस्तामुद्दिश्य

तस्य विधाने उद्देश्यत्वानुबन्धिप्राधान्यादित्रिकमिति विरुद्धत्रिकद्वयसमावेशापत्त्या निखिलानां कारकतृतीयात्वमुपेत्य क्रमेण दर्शितदिशाऽन्वयबोधस्य तैरप्युपेतव्यत्वादिति भावः ॥ अरुणादीनामिति ॥ आरुण्यादीनाममूर्तत्वेन साक्षात्क्रियायां करणत्वेनान्वयस्य बाधिततया द्रव्यपरिच्छेदकतयैवानुपपत्तिप्रतिसंधाननिबन्धनो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यन्वयबोध उदीच्यैस्तैरुपगत इति भावः ।

अनु०— प्रत्यक्षादिविरोधे तु गौणार्थस्यापि संभवात् ॥
अतात्पर्यं पदार्थेऽपि न कल्प्यमविरोधतः ॥

सु०— स्यादेतत् । तथाऽपि वेदान्तपदानां स्वार्थेषु तात्पर्यं नोपपद्यते । प्रत्यक्षादिविरोधात् । तथा हि । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तत्त्वमसीत्यादौ ब्रह्मानुवादेनानन्दादित्वमद्वितीयत्वं च विधीयत इति व्याख्येयम् । ब्रह्म च प्रत्यक्षादिसिद्धो जीवः । न च तस्यैतद्रूपत्वं प्रत्यक्षादिकं सहते, तेन तद्विपरीतोल्लेखनादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षादिविरोध इति ॥ न तावत्सर्वत्र प्रत्यक्षादिविरोधः । सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यानां जीवातिरिक्तेश्वरविषयत्वाङ्गीकारात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रत्यक्षादिविरोधेऽपि न स्वार्थे तात्पर्याभावः कल्पनीयः । प्रतीतार्थस्य प्रत्यक्षादिविरोधादेवाग्निर्माणवक इत्यादेरिवामुख्यार्थकल्पनोपपत्तेः । न ह्याभिधानिक एव स्वार्थो नान्य इति कस्यचिदभ्युपगमः । न च गौणार्थे तात्पर्याङ्गीकृतौ कश्चिद्विरोधोऽस्ति । ननु गौणार्थाङ्गीकारेऽपि जीवस्य आनन्दादिरूपत्वमङ्गीकार्यम् ; तच्च प्रत्यक्षादिविरुद्धम् । मैवम् । अविद्यावरणतिरोभावसंभवात् । तदिदमुक्तमविरोधत इति ।

वा०— ननु स्वार्थे वेदान्तानां प्रत्यक्षादिविरोधप्राप्तमतात्पर्यं परिहर्तुं गौणार्थपरत्वप्रतिपादकमुत्तरवाक्यमव्यवहितपूर्वग्रन्थासङ्गतमनुपपन्नं च प्रत्यक्षविरोधाप्रसक्तेरित्यतो बाधकान्तरपरिहारतया तत्प्रवृत्तिरित्याशयेन प्रत्यक्षादिविरोधमुपपादयन्नेव तन्मङ्गमयति ॥ तथाऽपीति ॥ परमते पदार्थवाक्यार्थपरत्वेन विभागाद्वाक्यद्वयस्य स्वशब्देनोपादानम् । यद्वा प्रकृतत्वात्सत्यज्ञानादिवाक्योपादानम् । गौणार्थपरत्वेनावश्यं प्रतिपादनीयत्वेनोत्तरवाक्याभिप्रेततया तत्त्वमसीत्यस्येति द्रष्टव्यम् । अत्र प्रत्यक्षादिविरोधे सति गौणार्थत्वं न तु तदभावस्थल इत्यभिप्रायकेण प्रत्यक्षादिविरोध इत्यनेन क्वचित्प्रत्यक्षादिविरोधो नास्तीति सूचितम् । तेन च सत्यज्ञानादिवाक्येनानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ न तावदिति ॥ ननु कथमेतद्ब्रह्म चेत्युक्तदोषापरिहारादित्यतस्तदेवासिद्धमित्याशयेन तद्विषयं दर्शयति ॥

सत्यमिति ॥ यद्वा स्पष्टत्वाद्भाष्यकारोऽपेक्षितं स्वयमेव सत्यज्ञानादिवाक्यविषयकानुपपत्तिपरिहारं दर्शयति ॥ **न तावदिति** ॥ व्यवहितत्वाद्धेतुसाध्यसमर्पकपदानां विविच्य तदर्थमाह ॥ **तत्त्वमसीत्यादीति** ॥ वाक्यार्थे कार्ये परेण तात्पर्यानभ्युपगमादपिशब्दो भिन्नक्रमेण योजितः । अतःशब्दव्याख्या प्रतीतार्थस्येत्यादि । तत्त्वमसीत्यादौ लाक्षणिकार्थस्याप्यभ्युपगमाद्गौणशब्दोऽमुख्यार्थपरतया व्याख्यातः । नन्वस्तु गौणाद्यर्थकल्पना तथाऽपि स्वार्थे तात्पर्याभाव एवेत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ पदवृत्तिबोधितस्यैव स्वार्थत्वम् । अन्यथा लाक्षणिकादेर्वाक्यार्थान्वयो न स्यादित्युपपत्तिविरोधान्नाभिधानिकस्यैव स्वार्थत्वमित्येव न किन्तु तथाऽभ्युपगमेऽपि न कस्यचिदिति सूचनायाभ्युपगमशब्दः । नन्वत इत्यनेनैव हेतुकथनादविरोधत इति व्यर्थम् ॥ **अत इति** ॥ प्रत्यक्षादिविरोधादमुख्यार्थकल्पनामुक्त्वा तदभावकथनं विरुद्धं चेत्यतोऽतःशब्दोक्तस्य प्रतीतार्थे प्रत्यक्षादिविरोधस्य गौणाद्यर्थाङ्गीकारे हेतुत्वेनोक्तावपि गौणाद्यर्थाङ्गीकारे विरोधाभावस्याविरोधपदेनोक्तत्वादपौनरुक्त्यमविरोधश्चेत्याशयेनाविरोधत इत्यस्यार्थमाह ॥ **न चेति** ॥ ननु तत्र विरोधप्रसक्तेरेवाभावात्तद्वैयर्थ्यमित्यतस्तत्र विरोधप्रसक्तिं दर्शयति ॥ **नन्विति** ॥

प० — **कश्चिद्विरोध इति** ॥ 'रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेदि'त्यादिकर्मनिर्णयवाक्यं तु तत्रैव सम्यग्व्याख्यातवन्त इति न तद्विरोधोऽपीति । मूले पदार्थेऽपीत्यस्य सत्यं ब्रह्मेत्याद्यवान्तरवाक्यार्थेऽपीति पूर्वोक्तदिशा व्यक्तत्वादर्थो नोक्तः ॥

श्री० — **जीवातिरिक्तेति** ॥ अस्मिन्परे भारः । तथाच ब्रह्म च प्रत्यक्षादिसिद्धो जीव इत्युक्तमयुक्तमिति भावः । नन्वमुख्यार्थस्य पदार्थत्वाभावात्कथममुख्यार्थकल्पनेत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ आभिधानिकोऽभिधानसिद्धो मुख्य इत्यर्थः । स्वार्थः पदानामर्थः ॥

अनु० — **अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि ॥**
मुख्यप्रसादद विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवेत् ॥
कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः ॥

सु० — **योगश्च स्यान्महाफल इत्युक्तं प्रपञ्चयन्नुक्तार्थमुत्सूत्रितत्वभ्रमनिरासायातःशब्दारूढं कुर्वन्नुपसंहरति** ॥ अत इति ॥ **अत्र ज्ञानफलान्येव कर्माणीत्युक्तप्रपञ्चनम्** । अतः श्रुतिप्रामाण्ययोगतो ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वाज्जिज्ञासा कर्तव्येत्युपसंहारः । न विषय-

सद्भावमात्रेण जिज्ञासोपपत्तिरित्यत उक्तं प्रयोजनसंबन्धं स्मारयति ॥ ज्ञानमेव हीति ॥ हि यस्मा-ज्ज्ञानमेव विष्णोर्मुख्यप्रसाददम्; जिज्ञासाया एव तज्ज्ञानं भवेत्; तेन; न तु विषयादिसिद्धि-मात्रेणेति । मुख्यप्रसादो मोक्षहेतुप्रसादः । कर्माणि तु जिज्ञासाजनकत्वेन ज्ञानफलानी-त्युक्तानीति न विरोध इति ।

वा० — ननूत्तरवाक्यस्योपसंहाररूपत्वे ज्ञानफलानि कर्माणीत्यस्यानुक्तत्वादुपादानायोगः । एतत्प्रतिपादनपरत्वे चेतरांशवैयर्थ्यम् । उपसंहारस्यातः श्रुतिप्रामाण्यं युज्यत इत्येतावतैव पूर्वेर्जिज्ञासा कर्तव्येत्यादिवैयर्थ्यं च । कथं च भाष्यकारेण स्वयमुपपादितस्य श्रुतिप्रामाण्ययोगस्य सौत्रप्रतिज्ञाया हेतुत्वेनान्वयकथनमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ **योगश्च स्यादिति** ॥ अत इति सौत्रपदानुवादेन श्रुति-प्रामाण्ययोगत इति व्याख्यानम् । अनेन भाष्ये उभयोपादानवैयर्थ्यमित्यपि परास्तम् । एवं च सौत्रातः-शब्दार्थस्यैव श्रुतिप्रामाण्ययोगस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वे हेतुत्वेनोक्ततया नोक्तानुपपत्तिरिति सूचयतोत्सूत्रितत्व-भ्रमो निरस्तो भवति । यद्वा श्रुतिप्रामाण्ययोगे पूर्वं भाष्यकारोक्तसाधकादीनामतःशब्देनोपादानम् । तथा चोक्तयुक्त्या श्रुतिप्रामाण्ययोगत इत्यर्थः । अत्र प्रतिज्ञातजिज्ञासाकर्तव्यत्वे श्रुतिप्रामाण्ययोगस्य हेतुत्वेनोक्तेरेव सौत्रप्रतिज्ञाहेतुसमर्पकातःशब्दार्थत्वसिद्धिरिति तदुक्त्यैवास्य हेतोः सौत्रातःशब्दार्थत्व-सूचनादुत्सूत्रितत्वभ्रमनिरास इति द्रष्टव्यम् । एवं चातःशब्दस्य सूत्रगतस्य व्याख्यानायानुवादे उपसंहा-रत्वज्ञापकं नात्र किञ्चिदित्यपि परास्तं भवति । अथाऽपि ज्ञानमेवेत्यादेर्वैयर्थ्यमेवेत्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **न चेति** ॥ प्रयोजनाभावशङ्कापरिहारकत्वं फलस्य दर्शयितुं मुख्यपदं व्याख्याति ॥ **मुख्येति** ॥ ननु जिज्ञासाया ज्ञानजनकत्वे ज्ञानफलानि कर्माणीत्युक्तविरोध इत्यत आह ॥ **कर्माणीति** ॥

स० — ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वादित्यनन्तरमनुग्राह्यप्रमाणस्य प्राप्तत्वादिति शेषः । ननु यदि जिज्ञासा ज्ञानजनिका तर्ह्यतोज्ञानफलान्येवेत्यत्र कथं कर्मणां ज्ञानजनकत्वमुक्तमत आह ॥ **कर्मणां त्विति** ॥

प० — **उक्तार्थम्** कार्यता चेत्यादिनोक्तार्थमित्यर्थः ॥ **अत्रेति** ॥ श्लोक इत्यर्थः ॥ अत इति सौत्रपदानुवादः । तस्य श्रुतिप्रामाण्ययोगत इत्येतद्व्याख्यानमिति दर्शयति ॥ **अतः श्रुतिप्रामाण्ययोगत इति** ॥ तस्याप्यर्थमाह ॥ **ब्रह्मणीति** ॥ सिद्धरूपेऽपि ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ **उपसंहार इति** ॥ तेन न पुनरुक्ततादोष इति भावः ॥ **न विषयेति** ॥ विषयसमर्थनपरतयाऽप्यतःशब्दं व्याचष्ट इति कार्यता चेत्यादेरवतारितत्वेन सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदस्य प्रामाण्यादित्येतदर्थकतयाऽतःशब्दव्याख्याने विषयसद्भावस्य

[illegible]प्रसत्वाद्विषयसद्भावमात्रेणेत्युक्तम् ॥ **उक्तं प्रयोजनसंबन्धमिति** ॥ 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्या-[illegible]नोक्तमित्यर्थः । ननु 'जिज्ञासायाश्च तद्धेतु'ति 'कर्माणि ज्ञानफलानी'ति द्वयं विरुद्धमित्यत आह **कर्माणीति** ॥

या०— ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वादित्यनन्तरमनुग्राह्यप्रमाणस्य प्राप्तत्वादिति शेषो [illegible]तव्यः । ननु यदि जिज्ञासा ज्ञानजनिका तर्हि अतो ज्ञानफलान्येवेत्यत्र कथं कर्मणां ज्ञानजनकत्व-[illegible]मुक्तमत आह ॥ **कर्माणि त्विति** ॥

श्री०—**उत्सूत्रितत्वेति** ॥ सूत्रादुद्गतम् । तदनारूढमिति यावत् । तत्त्वभ्रमनिरासायेत्यर्थः ॥ [illegible]**श्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वादिति** ॥ तथाच ब्रह्ममीमांसानुग्राह्यप्रमाणस्य प्राप्तत्वात् । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा [illegible]र्ये एव सर्ववेदपर्यवसानादनुग्राह्यप्रमाणाभावान्न ब्रह्ममीमांसारम्भः संभवतीति; तदसदिति भावः ॥ **विषयसद्भावमात्रेणेति** ॥ तथात्वे काकदन्तपरीक्षाया अपि कर्तव्यत्वं स्यादिति भावः ॥ **तेनेति** ॥ [illegible]ानरूपप्रयोजनसद्भावेनेत्यर्थः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन तेनैवेत्यवधारणमभिप्रेत्य तद्व्यावर्त्यं [illegible]र्शयति ॥ **न हीति** ॥ ननु जिज्ञासाया ज्ञानजनकत्वे ज्ञानफलान्येव कर्माणीति कथं कर्मणां ज्ञान-[illegible]नकत्वमुक्तमित्यत आह ॥ **कर्माणि त्विति** ॥ अन्तःकरणशुद्धिद्वारेणेति भावः ॥

च०— जिज्ञासायाश्चेति चशब्दएवार्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ **जिज्ञासाया एवेति** ॥ जिज्ञासाया [illegible]व ज्ञानजनकत्वोपगमे ज्ञानफलानि कर्मणीति वचनं विरुध्दीत्यत आह ॥ **कर्माणीति** ॥

सु०— ननु शब्दस्यैव तावत्प्रामाण्यं दुर्लभम् । तथा हि । प्रमाकरणं हि प्रमाणम् । [illegible]माकरणं च तदुच्यते यस्मिन्सति प्रमा भवत्येव नासति । सत्यपि शब्दे न प्रमा जायते । तत्कथं [illegible]माकरणं स्यात् ॥ किञ्च प्रमाणं हि विषयसद्भावेन व्याप्तम् । विषयश्च द्वेधा । अपरोक्षः [illegible]रोक्षश्च । तत्रापरोक्षः प्रत्यक्षसिद्धः । परोक्षस्त्वनुमानवेद्य इति विषयाभावान्न प्रमाणं शब्दः ॥ [illegible]पि च यत्प्रमाणं तद्विज्ञानात्मकं दृष्टम् । यथा धूमज्ञानम् । अविज्ञानात्मकश्च शब्दोऽतो न [illegible]माणम् ॥ एवं बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादात्मन्यनाश्रितत्वाच्च; घटवत् ॥ आकाशगुणत्वाच्च तत्परि-[illegible]णवत् ॥ किञ्च किं शब्दोऽर्थेन संबद्धस्तं बोधयति, उतासंबद्धः । आद्ये संबन्धस्तादात्म्यं, [illegible]योगः, समवायो वा । न प्रथमः । (वन्ह्या)अग्न्यादिशब्दोच्चारणे सति मुखदाहादि-[illegible]सङ्गात् । वर्तमानस्य शब्दस्यातीतादिनार्थेन तादात्म्येऽर्थस्यापि वर्तमानतापत्तिः । शब्दस्य [illegible]ऽतीतत्वादिप्राप्तिः । न द्वितीयः गुणत्वात् । द्रव्यत्वेऽपि मूर्तस्य क्रिययार्थसंयोगेऽ-[illegible]रावस्थितार्थविषयत्वापत्तिः । सर्वगतत्वे तु सर्वार्थप्रतिपादकत्वप्रसङ्गः । सर्वथाऽतीतादिना

संयोगानुपपत्तौ तदप्रतिपादकत्वं स्यात् । न तृतीयः आकाशगुणस्यान्यत्र समवायायोगात् । सर्वशब्दानामाकाशार्थतापत्तेश्च । द्रव्यस्यापि मूर्तस्य वा अमूर्तस्य वा न घटादिना समवायो युज्यते । असंबद्धस्य च बोधकत्वे नियामकाभावात्सर्वोऽपि सर्वं बोधयेत् ॥ किञ्च आप्तानाप्तयोर्नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीति वाक्ययोरस्ति कश्चिद्विशेषो न वा । नाद्यः । अनुपलम्भात् । पुरुषे विशेषोऽस्तीति चेन्न तस्य वाक्योच्चारण एवोपक्षीणत्वेन तदुत्पाद्यज्ञानेऽनुपयोगात् । द्वितीये तु कथमेकस्यार्थविसंवादोऽपरस्य तु संवादः । अतः संभावनामात्रेण शब्दात्कृष्यादाविव प्रवृत्तिः ।

वा० — ननु वेदप्रामाण्यप्रतिपादनमुक्त्वावयेऽयुक्तमसङ्गतेः । शब्दप्रामाण्ये च सति विशिष्य वेदाप्रामाण्यप्रापकाभावाच्च । न च शब्दाप्रामाण्यप्रतिपादनमेवैतदिति वाच्यम् । असङ्गत्यपरिहारात् । तदप्रामाण्यप्रापकाभावाच्चेत्यतस्तत्सङ्गमयितुं शब्दाप्रामाण्ये प्रापकं वक्तुं प्रतिजानीते ॥ **नन्विति** ॥ नन्वेतादृशबाधकस्य सर्वत्र संभवात्करणमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **किञ्चेति** ॥ **विषयेति** ॥ न च विषयाभावेऽप्यतीतानागतगोचरानुमानयोगिप्रत्यक्षयोः प्रामाण्येन विषयसद्भावस्य प्रामाण्याव्यापकत्वान्न तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिरिति वाच्यम् । अत्र विषयशब्देनालम्बनस्य विवक्षितत्वात्तस्य च तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ **परोक्षस्त्विति** ॥ न चानुमानवदागमस्यापि परोक्षार्थविषयकत्वमेवास्त्वन्यथाऽऽगमप्रामाण्यमभ्युपगम्यानुमानेऽप्येतादृशप्रत्यवस्थानं सुलभमिति वाच्यम् । परचित्तवृत्त्याद्यसङ्कीर्णविषयसद्भावेनानुमानप्रामाण्यस्यावश्यकत्वे सकलपरोक्षार्थसंवेदनस्य तेनैवोपपत्तावसङ्कीर्णविषयाभावेन नागमप्रामाण्यमिति भावः । ननु शब्दस्यापि बोधकत्वादसङ्कीर्णो विषयोऽपि कल्पनीय इत्यतः स्वयमप्रकाशात्मकस्यान्यप्रकाशकत्वमेवानुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **अपि चेति** ॥ विज्ञानमेव प्रमाणं प्रत्यक्षस्थलेऽपीन्द्रियजन्यज्ञानस्यैव प्रामाण्यं नत्विन्द्रियादेरिति मतेनेदम् । अत एव न्यायवार्तिके यत्प्रमाणं तद्विज्ञानात्मकं यथा प्रत्यक्षमित्युदाहृतम् । अत एव च परिहारदशायामत्रापि यथेन्द्रियमिन्द्रियसन्निकर्षो वा प्रत्यक्षं विज्ञानकरणत्वादविज्ञानात्मकमपि प्रमाणमिति दृष्टान्तकथनावसरे विज्ञानकरणत्वादिति हेतूपादानम् । एवं चात्रापि यथा प्रत्यक्षमिति वक्तव्ये करणप्रसङ्गाद्यथा धूमज्ञानमित्येवोक्तमिति ध्येयम् । मानसप्रत्यक्षलिङ्गज्ञानव्यावृत्त्यै बाह्येति । घटवदित्युक्त्याऽन्यथा घटस्यापि प्रमाणत्वं स्यादित्युक्तं भवति । अविज्ञानात्मकत्वेनाप्रामाण्येऽपि घट एवान्वयदृष्टान्तः । आकाशो महत्प्रत्ययविषयो महत्त्वपरिमाणवत्त्वादित्यादौ लिङ्गतयाऽऽकाशपरिमाणस्य प्रमाणत्वेऽपि लिङ्गतानाक्रान्तस्य तस्य न प्रमाणत्वमिति न तत्रानैकान्तिकता । अन्यथा सङ्ख्याया अपि कचिल्लिङ्गत्वोपपत्त्या तस्या अपि दृष्टान्तत्वं न स्यात् । तथा च

सङ्ख्यां दृष्टान्ततयोपादाय परिमाणेऽनैकान्तिकत्वोद्भावनं केषाञ्चिद्वार्तिककारादीनामनुचितमिति दर्शयितुं सङ्ख्यया आदित्वेऽपि तामनुपादाय परिमाणं दृष्टान्ततयोपादत्ते ॥ **तत्परिमाणवदिति** ॥ उक्तहेतूनां विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकताशङ्काऽऽक्रान्ततया तच्छङ्कानास्पदं हेतुमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ वन्ध्यादीत्यादिशब्देन शशादि । **दाहादीत्यत्र** मुखपाटनादि ग्राह्यम् । दूषणान्तरमाह ॥ **वर्तमानस्येति** ॥ ननु शब्दो द्रव्यं साक्षादिन्द्रियसंबन्धत्वात्सङ्ख्यावत्त्वाच्च घटवत् । श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वान्मनोवदित्यादिना शब्दस्य द्रव्यत्वस्थितेर्गुणत्वमसिद्धमित्यत आह ॥ **द्रव्यत्वेऽपीति** ॥ एवं मूर्तत्वामूर्तत्वपक्षयोः पृथग्दूषणमभिधाय पक्षद्वयेऽप्येकं दूषणमाह ॥ **सर्वथेति** ॥ मूर्तत्वपक्षेऽमूर्तत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । प्रथमे द्वितीयकल्पं निषेधति ॥ **असम्बद्धेति** ॥ ननु संबन्धाभावेन शब्दस्याबोधकत्वे तद्बोधात्प्रवृत्तिसंवादो न स्यादित्यतोऽस्य बोधकत्वं वदताऽपि संवादविसंवादहेतोर्निरूपयितुमशक्यत्वात्प्रवृत्तेः संभावनामात्रहेतुकत्वं क्वचित्संवादस्य काकतालीयत्वमकामेनापि स्वीकर्तव्यमित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तस्येति** ॥ पुरुषस्य वाक्योत्पाद्यज्ञानेऽप्युपयोगाङ्गीकारे त्वन्मतेनापौरुषेयवाक्ये पुरुषाभावेन तस्य बोधकत्वं न स्यादिति भावः ॥

स० —**तत्कथं प्रमाकरणं स्यादिति** ॥ अनेन शब्दो न प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यः प्रमित्यजनकत्वात् इति प्रयोगः सूचितो भवति । अन्यथा साध्याविशिष्टता स्यादिति ध्येयम् ॥ **यत्प्रमाणं तद्विज्ञानात्मकमिति** ॥ परोक्षविषयप्रमाणेऽयं नियम इति भावः ॥ **बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति** ॥ बाह्यकरणाख्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । अन्तःकरणवेद्यलिङ्गज्ञाने व्यभिचारपरिहारार्थं बाह्येति विशेषणम् । अनुमानरूपबाह्यकरणवेद्ये तस्मिन्नेव व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षपदम् । स्वातन्त्र्येण बाह्यार्थज्ञापकजातीयं बाह्यकरणमिति परस्याशयः । शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारे दोषान्तरमाह ॥ **वर्तमानस्येति** ॥ संयोगः संबन्ध इति पक्षेऽपि किं शब्दो गुणो द्रव्यं वा नाद्य इत्याह ॥ **नेति** ॥ द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति भावः । द्वितीये किं परिच्छिन्नपरिमाणः सर्वगतो वा । आद्ये क्रियावत्त्वात् व्यवहितघटेन संबध्यमानो घटशब्दो मध्यस्थितपदेनापि संबध्येतेत्याह ॥ **द्रव्यत्वेऽपीति** ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ **सर्वेति** ॥ द्वितीये किं मूर्तोऽमूर्तो वा । पक्षद्वयेऽपि दोषमाह ॥ **द्रव्यस्यापीति** ॥ प्रथमविकल्पे द्वितीयविकल्पं दूषयति ॥ **असंबद्धयोरिति** ॥

प० — सिद्धार्थपरत्वरूपं तृतीयमतःशब्दव्याख्यानम् ॥ ॥ शब्दाप्रामाण्यवादिबौद्धमतमनुवदति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ एवकारतात्पर्यमुपसंहारे व्यक्तम् । प्रकृताभिप्रायमाह ॥ **प्रमाकरणं हीति** ॥ शब्दइति योज्यम् । अन्वयव्यभिचारान्न प्रमाकरणत्वमिति भावेन बौद्धमतरीत्या व्यतिरेकव्याप्त्युपनयरूपावयवद्वयोक्तिपूर्वं निगमयति ॥ **प्रमाकरणं चेति** ॥ निर्विषयत्वाच्च न प्रमाणं शब्द इत्याह

॥ **किञ्चेति** ॥ अविज्ञानात्मकत्वाच्च न प्रमाणं शब्द इति व्यतिरेकोदाहरणोपनयपूर्वमाह ॥ **अपि चेति** ॥ **एवमिति** ॥ वक्ष्यमाणहेतुत्रयेणापि शब्दो न प्रमाणमित्यर्थः । हेतूनाह ॥ **बाह्येति** ॥ हेतुद्वये दृष्टान्तः **घटवदिति** ॥ उक्ताप्रामाण्यसाधकषड्हेतूनामप्रयोजकत्वनिरासाय प्रामाण्यपक्षे बाधकमाह ॥ **किं शब्द इत्यादिना** ॥ **गुणत्वादिति** ॥ शब्दस्येति योज्यम् । द्रव्यत्वेपीत्यत्राप्येवं योज्यम् । किं मूर्तः उत सर्वगतः शब्दः । आद्ये आह ॥ **मूर्तस्येति** ॥ अन्त्ये आह ॥ **सर्वगतत्वे त्विति** ॥ **आकाशार्थतेति** ॥ सर्वशब्दानामाकाशसमवेतत्वेन समवायस्य सत्त्वादाकाशमात्रार्थत्वं स्यादित्यर्थः । तृतीयपक्षेदोषान्तरमाह **द्रव्यस्यापीति** ॥ **घटादिनेति** ॥ अयुतसिद्धत्वाभावात् । तथाचाकाशेतरसर्वपदार्थाप्रतिभास एव शब्दात्स्यादिति भावः । प्रामिककल्पितासंबन्धपक्षं निराह ॥ **असंबद्धस्येति** ॥ प्रामाण्यपक्षे बाधकान्तरं चाह ॥ **किञ्चाप्तेति** ॥ **पुरुषे विशेष इति** ॥ आप्तत्वानाप्तत्वे इति भावः ॥ **तदिति** ॥ शब्दोत्पाद्यज्ञान इत्यर्थः ॥ **संभावनेति** ॥ उत्कटकोटिकसंदेहेत्यर्थः ॥

या० — **यस्मिन्सतीति** ॥ अविलम्बेनोत्पादकत्वं करणत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **न प्रमा जायत इति** ॥ व्युत्पत्तिविधुराणामिति शेषः ॥ **तत्कथमिति** ॥ अनेन शब्दो न प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यः प्रमित्यजनकत्वादिति प्रयोगः सूचितो भवति । अन्यथा साध्याविशिष्टता स्यादिति ध्येयम् । यद्यपि बौद्धमतेऽविसंवादिविज्ञानमेव प्रमाणं न करणम् । तथाऽपि परमीत्येदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत एव स्वमतेनाह ॥ **यत्प्रमाणं तद्विज्ञानात्मकमिति** ॥ **सर्वशब्दानामिति** ॥ समवायेन तद्बोधकत्वाङ्गीकारादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **असम्बद्धेति** ॥ ततः किमित्यत आह ॥ **अत इति** ॥ अनियतसंवादित्वादित्यर्थः । तथा च निष्कम्पप्रवृत्त्यजनकत्वान्न शब्दः प्रमाणमिति भावः ।

श्री० — **बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति** ॥ बाह्यकरणजन्यज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । न प्रमाणमित्यनुवर्तते । यत्प्रमाणं तद्बाह्यकरणप्रत्यक्षं न भवति । यथा विज्ञानम् । शब्दस्तु न तथाऽतो घटादिवदप्रमाणमित्यर्थः ॥ **आकाशार्थतेति** ॥ येन समवायस्तद्बोधकत्वाङ्गीकारात्सर्वेषामपि शब्दानामाकाशार्थतापत्तेः आकाशविषयकतापत्तेः । आकाशबोधजनकतापत्तेरिति यावदित्यर्थः । अतः शब्दात्संभावनामात्रेणेत्यन्वयः । उत्कटकोटिकः संशयः संभावना । तथाच शब्देन संभावनैव जायते । तन्मात्रेणैव प्रवर्तते इत्येवं शब्दस्य संशयजनकत्वेन प्रमाजनकत्वाभावान्न शब्दः प्रमाणमित्यर्थः ॥

च० — वेदप्रामाण्यसमर्थनपरोत्तरमूलं सङ्गमयितुमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **यस्मिन्सतीति** ॥ फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मतमाश्रित्येदं भवत्येवोत्पद्यत एव । **न प्रमेति** ॥ शक्त्यप्रतिसन्दधानानामित्यादिः ॥ **तत्कथमिति** ॥ एतेन शब्दपक्षकप्रमानिरूपितकरणत्वाभावसाध्यकस्वघटितसामग्रीसमवधानकालीनप्रमानुत्पादकत्वलिङ्गकन्यायप्रयोगो ध्वन्यते । तत्कथमित्यवतार्य शब्दो न प्रमाणमिति

व्यवहर्तव्यस्तत्प्रमित्यजनकत्वादिति प्रयोगः सूचितो भवति । अन्यथा साध्याविशिष्टता स्यादित्यपि स्थितम् । शब्दो न प्रमाणं निर्विषयत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ **किं चेति** ॥ तद्धर्मिकतत्साध्यकज्ञानान्यत्व(ादि)-हेतुकघटादिनिदर्शनकानुमानमभिप्रेत्याह ॥ **अपि चेति** ॥ घटं निदर्शनीकृत्य तद्धर्मिणि तत्साधकहेतुद्वयं गगनपरिमाणं निदर्श्य तादृशमाकाशगुणत्वं चाभिप्रेत्याह ॥ **एवमिति** ॥ विषयासन्निकृष्टत्वेनापि तत्र तन्नुसाधमित्याह ॥ **किं चेति** ॥ अनाप्तप्रणीतवाक्यविशेष्येणापि तत्र सुसाधमित्यभिदधाति ॥ **किंचेति**॥ एकस्य अनाप्तप्रणीतस्य विसंवादः अप्रामाण्यमपरस्य आप्तप्रणीतस्य । संवादः प्रामाण्यप्रवृत्तिजनकत्व-लिङ्गकप्रतिरोधानुमानमाशङ्क्य तस्य कृष्यादिगोचरप्रवृत्तिजनकज्ञाने नैकान्त्यमभिधत्ते ॥ **अत इत्यादि** ॥ निशःङ्कप्रवृत्तिजनकत्वं सिद्धमेवेति भावः ॥

अनु०— प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ॥

सु०— तदेवं शब्दस्यैवाप्रामाण्यात्कुतस्तद्विशेषस्य वेदस्य प्रामाण्यं, कुतस्तरां सिद्धरूपे ब्रह्मणि, कुतस्तमां च तन्मीमांसारंभ इत्यत आह ॥ प्रत्यक्षवच्चेति ॥ चशब्दो व्याख्यानान्तर-द्योतकः । न केवलं सिद्धविषयत्वं प्रामाण्यं चेति वा । अनुमानवच्चेति वा । हेतुसमुच्चये वा ॥ तथा हि ॥ शब्दाज्ज्ञानमुत्पद्यते न वा । नेति पक्षेनुभवविरोधः, स्वक्रियाविरोधश्च । न शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति ब्रूते; परप्रत्यायनार्थं च शब्दमेव प्रयुङ्क्त इति । आद्ये स बोधः संशयो विपर्ययो वा । नाद्यः एकाकारनियतत्वात् । न द्वितीयः बाधबोधविरहात् । सर्वत्रापि बाधाभ्युपगमे स्वप्रयुक्तवाक्यस्य तद्भावाभावयोस्स्वव्याघातात् ॥ एवं व्यवस्थिते प्रयुज्यते । शब्दः प्रमाणं संशयविपर्ययाजनकत्वे सति ज्ञानजनकत्वात् प्रत्यक्षादिवदिति । न हि प्रत्यक्षादेः(अ)पि अन्यत्प्रामाण्यनियामकमस्ति ॥ नन्विदमेव प्रामाण्यमिति साध्याविशिष्टत्वम् । न । याथार्थ्यं प्रामाण्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

वा०— एवं शब्दाप्रामाण्यमुपपाद्य तत्प्रकृते बाधकत्वेन दर्शयन्भाष्यमवतारयति ॥ **तदेव-मिति** ॥ व्याख्यानान्तरस्येति ॥ सौत्रातःशब्दसम्बन्धीति शेषः । अस्मिन्पक्षे वाक्यस्थपदैरन्वयाला-भादाह ॥ **न केवलमिति** ॥ अत्रापि भिन्नक्रमत्वं दोष इत्यत आह ॥ **अनुमानवच्चेति** ॥ प्रत्यक्ष-रूपैकदृष्टान्तोक्त्या योग्यताबलादनुमानदृष्टान्ततायाः प्रत्येतुं शक्यत्वात्सर्वथा हेत्वनुक्तिप्रयुक्तन्यूनतापरि-हारायतत्सूचकतया चशब्दं व्याख्याति ॥ **हेत्विति** ॥ कोऽत्र हेतुरित्यतो योग्यताबलात्संशयविपर्यया-

जनकत्वे सति ज्ञानजनकत्वमेवेत्याशयेन बोधकत्वमेवानभ्युपगच्छन्तं प्रत्यसिद्ध्यापत्त्या हेतोरुपपादनीयत्वाद्विशेषणविशेष्यासिद्धिपरिहारेण हेतुमुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** ॥ प्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगक्रियाया शब्दस्य प्रत्यायनसाधनता प्राप्तेति शब्दो नार्थप्रत्यायन इति वाक्यार्थस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावस्य तादृशक्रियया विरोध इत्याशयेन स्वक्रियाविरोधमुपपादयति ॥ **न शब्द इति** ॥ **सर्वत्रापीति** ॥ सर्वं शब्दजन्यं ज्ञानं बाधितं सर्वः शब्दोऽप्रमाणमित्यादि स्वप्रयुक्तशब्दजन्यबोधस्य बाधितत्वे शब्दजन्यज्ञानादेरबाधितत्वाद्यापत्तिः । अबाधितत्वे त्वस्यैवाबाधितत्वेन प्रतिहतप्रमाणत्वात्सर्वशब्दजन्यज्ञानबाधितत्वादिरूपस्याभिमतासिद्धिरिति स्वव्याघातादित्यर्थः । यद्वा शिष्यादीन्प्रति तद्बोधाय त्वत्प्रयुक्तयत्किञ्चिद्वाक्यजन्यज्ञानस्य बाधितत्वे तद्वाक्यप्रयोगानुपपत्तिः । अबाधितत्वे च सर्वत्रापि बाध इत्युक्तहानिरिति भावः । विपक्षबाधकसूचनेनाप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **न हीति** ॥

स० — स्वक्रियाविरोधमुपपादयति ॥ **न शब्द इति** ॥ **सर्वत्रापीति** ॥ सर्वत्रापि बाधोऽस्तीति भवत्प्रयुक्तं वाक्यम् बाधितमबाधितं वा । आद्ये अर्थप्रत्यायिकं न स्यात् ततश्च तत्प्रयोगो व्यर्थः स्यात् । द्वितीये वाक्यं बाधितमिति वचनं कथं स्यादित्यर्थः ॥

प० — **व्याख्यानान्तरेति** ॥ अतःशब्दस्य प्रयोजनसमर्थनाय कृतज्ञानप्रसादद्वारा मोक्षफलकत्वोक्तिपरत्वबन्धसत्यत्वपरत्वरूपव्याख्यानद्वयात् तथा विषयसमर्थनाय कृताद्वेदानां सिद्धब्रह्मपरत्वोक्तिपरत्वरूपव्याख्यानाच्च वेदानां यथार्थज्ञानजनकत्वरूपं यत्प्रामाण्यं तदर्थकत्वरूपव्याख्यानांतरद्योतक इत्यर्थः । हेतुसमुच्चय इत्युक्तं व्यनक्ति ॥ **तथाहीत्यादिना** ॥ **एवं व्यवस्थित इति** ॥ बोधकत्वे संदेहाद्यजनकत्वे च सिद्धे सत्यनुमानमुच्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षादिवदित्युक्त्याऽनुमानवचेन्युक्तमपि विवृतं ध्येयम् । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ **नहीति** ॥ याथार्थ्यं यथार्थज्ञानजनकत्वम् ॥ **वक्ष्यमाणत्वात्** ॥ नविलक्षणत्वादित्यधिकरणे ॥

या० — **व्याख्यानान्तरेति** ॥ अतःशब्दस्येति शेषः ॥ **स्वप्रयुक्तवाक्यस्येति** ॥ सर्वत्रापि बाधोऽस्तीति वाक्यस्येत्यर्थः । आद्ये एतद्वाक्यातिरिक्तशब्दानामबाधितार्थकत्वेन प्रामाण्यप्राप्त्या द्वितीयेस्यैव शब्दस्य प्रामाण्यप्राप्त्या शब्दो न प्रमाणमिति प्रतिज्ञाव्याघात इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिपाद इति शेषः ॥

श्री० — **हेतुसमुच्चये वेति** ॥ संशयविपर्ययाजनकत्वाख्यहेतुसमुच्चये वा चशब्द इत्यर्थः ॥ **अनुभवेति** ॥ शब्दादर्थं प्रत्येमीत्यनुभवविरोधः ॥

च० — **कुतस्तरामित्यादि** ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इति घादाम् ॥ **प्रत्यक्षव-चेतीति** ॥ तस्यैवेति षष्ठ्यन्ताद्वतिरूपमेये षष्ठीदर्शनात् ॥ **व्याख्यानान्तरत्वेति** ॥ मयूरव्यंसकादि-त्वात्समासः । अतःशब्दस्येत्यादिः ॥ **स्वप्रयुक्तवाक्यस्येति** ॥ सर्वत्रापि वाचोऽर्स्तीत्यानुपूर्वीकस्येत्यर्थः । तद्भावे स्वातिरिक्तशब्दमात्रप्रामाण्यापत्त्या तदभावे च स्वस्यैव तदापत्त्या शब्दो न प्रमाणमिति प्रतिज्ञा-व्याघात इत्यर्थः । सन्देहविपर्यासजनकेऽनैकान्त्यविधूननाय हेतुभूताभावप्रतियोगिनि निरूपितत्व-प्रत्यासत्त्या विशेषणीभवत्प्रत्यायकपदद्वयोपादानम् । ज्ञानसामान्यानुत्पादकैतद्वारणाय विशेष्यदलम् । ननु यौगपद्येन घटो द्रव्यमिन्द्रियाणि भौतिकानि नवेति वाक्यद्वयश्रवणादव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नांशिकसंशया-त्मकान्वयबोधजनके घटो द्रव्यमित्यत्र हेत्ववृत्त्या प्रकृतपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनासिद्ध्यापत्त्या लोहितो वह्निर्लोहिताजपेति समूहालम्बनांशिकविपर्यासात्मकान्वयधीजनके लोहिता जपेत्यत्र तत्प्रसङ्गेन च नायं हेतुः साधीयान् । न च परोक्षज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति सिद्धान्तात्राद्यस्थले तदापत्तिः समञ्जसेति वाच्यम् । तत्सिद्धान्तस्यनैयायिकेनान्तमन्द्धर्मो भदेशादित्यादौ विरुद्धेन्द्रादिनानाकोटिप्रापकाणां बलाबल-निश्चयासमवधानदशायामनवधारणज्ञानेन सिद्धान्त्यभिमतावधारणासिद्ध्या पूर्वपक्षोपगमेन सिद्धान्तिनाऽपि व्याख्यातत्वान्न च संशयविपर्ययपदाभ्यां प्रकृतप्रामाण्यसन्देहतद्विपर्ययोरेव विवक्षणान्न क्षतिरिति वाच्यम् । तथा सति दुष्टेन्द्रियादावनैकान्त्यस्य दुर्वारतापत्तेरिति चेन्मैवं कोटिद्वयप्रकारताघटितधर्माव-च्छिन्नसन्देहवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकत्वाभावे सति स्वव्यधिकरणवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताघटित-धर्मावच्छिन्नविपर्यासवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकत्वाभावस्याभिप्रेतत्वात् । दर्शितस्थलयोश्च तादृशहेतुसत्ताया निरवग्रहतयोक्तक्षत्यनवकाशात् । न च नीलो घट इत्यादिवाक्यानां प्रमाभ्रमसाधारणभेदसंसर्गावच्छिन्न-नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिशाब्दधीत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव हेतुतायाः स्थितया भ्रमीयविशेष्यताया अप्यवच्छेदकतया तादृशासिद्धिर्दुष्परिहरेति वाच्यम् । स्वसमानाधिकरण-वृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्यापि तादृशजन्यतायां निवेशात् । न च लोहितो वह्नि-रित्यन्वयबोधे यत्र वह्नित्वेन जपैवाभात् तादृशविपर्यासवृत्तिजन्यतायां स्वसमानाधिकरणवृत्तिप्रकारता-निरूपितजपावृत्तिविशेष्यताया अप्यवच्छेदकतया तत्रानैकान्त्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । स्वसमानाधि-करणपदेन स्वावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वस्याभिप्रेतत्वात् । लौहित्यस्य च तादृशतया क्षत्यभावादिति निपुणतरं सुधीभिर्भावनीयम् ॥ **साध्याविशिष्टत्वमिति** ॥ अथ स्वावच्छेदकाभिमतधर्माधिकरणवृत्ति-प्रकारतानिरूपितविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वं हि प्रामाण्यं हेतूकृतं तु नैवमिति कथमेतच्छङ्कावतार इति चेन्मैवम् । सन्देहविपर्यासान्यज्ञानत्वस्यैव प्रमारूपत्वेन तद्धेतुत्वेऽवधृते प्रामाण्य-मप्यवधृतमेव । ग्राहकसामग्रीयौगपद्यनियमादित्याशयात् ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिचरण इत्यादिः ।

सु० — यदुक्तं सत्यपि शब्दे प्रमानुदयादप्रमाणं शब्द इति । तदयुक्तम् । सत्यपि चक्षुषि रूपज्ञानानुत्पत्तेस्सत्यपि धूमेऽग्निज्ञानानुदयात्प्रत्यक्षानुमानयोर(प्य)प्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥ अथ ब्रूषे नेन्द्रियमात्रं प्रत्यक्षं किन्त्वन्तःकरणाधिष्ठितं विषयसन्निकृष्टं च । तथा न धूममात्रमनुमानम् अपि तु व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेनानुसंहितम् । न च तस्मिन्सति न प्रमोत्पद्यत इति । तर्हि वयमपि ब्रूमो न शब्दमात्रं प्रमाणम् , किन्तु श्रुतोऽनुस्मृतसंबन्धश्च । न चैवंविधे शब्दे सति न प्रमोत्पद्यते ॥ तथा च शब्दमात्रपक्षीकरणे सिद्धसाधनम् । विशिष्टशब्दपक्षीकारे चासिद्धिरिति ॥ तदिदमुक्तम् ॥ प्रत्यक्षवच्चेति ॥

या० — एवं स्वपक्षसाधनकथनपरत्वेन मूलं व्याख्याय यथा प्रत्यक्षानुमानयोरेतद्बाधकपरिहारेण प्रामाण्यं तथा शब्देऽपीत्यर्थमभिप्रेत्यैतद्बाधकपरिहारेऽप्येतदेव मूलं व्यापारयिष्यन्प्रत्यक्षानुमानयोरेतद्बाधकाप्रसक्तौ तत्परिहारप्रकारस्यानुपपन्नत्वे तत्प्रकारस्य शब्देऽसंभवे वा तथा मूलस्य योजयितुमशक्यत्वात्प्रत्यक्षादौ तत्प्रसक्त्यादि दर्शयितुमाह ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र चक्षुषीति धूम इति वत् उदाहरणत्वेनोपादानं न तु चाक्षुषप्रत्यक्षस्येत्यादिवक्ष्यमाण इवात्रापि प्रत्यक्षमात्रोपादानसंभवाभिप्रायेणेति बोध्यम् । अनुस्मृतसंबन्धश्चेत्यत्र चशब्देनाकाङ्क्षादिमत्तया प्रतिसंन्निहितत्वरूपानुक्तस्यापि समुच्चयो द्रष्टव्यः । नन्वेतावताऽपि शब्दो न प्रमाणं सत्यपि तस्मिन्प्रमाऽनुदयादित्यनुमाने निष्कृष्य दूषणं नोक्तं स्यादित्यतो विकल्प्य कल्पभेदेनाभिमतदूषणं योजयति ॥ तथा चेति ॥

स० — विशिष्टशब्दपक्षीकार इति ॥ श्रुतानुस्मृतसंबन्धशब्दपक्षीकार इत्यर्थः ॥ तदिदमुक्तमिति ॥ चशब्दस्य अनुमानवदित्यर्थकतया व्याख्यातत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि ।

प० — विशिष्टशब्दपक्षीकारे चेति ॥ श्रुतमनुस्मृतसंबन्धं च शब्दं पक्षीकृत्य तादृशशब्दो न प्रमाणं प्रमाव्यभिचारित्वादित्युक्तौ त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षवच्चेतीति ॥ चशब्दादनुमानवदिति च ग्राह्यम् ।

या० — विशिष्टशब्दपक्षीकार इति ॥ श्रुतानुस्मृतसंबन्धशब्दपक्षीकार इत्यर्थः ॥ असिद्धिरिति ॥ सत्यपि शब्दे न प्रमा जायत इत्युक्तप्रमाजनकत्वहेतोरसिद्धिरित्यर्थः ॥ तदिदमुक्तमिति ॥ चशब्दस्यानुमानमित्यर्थकतया व्याख्यातत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि ॥

च० — अनुसंहितं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकानुसंधानविषयीभूतम् ॥ विशिष्टशब्दपक्षीकार इति ॥ विषयताप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहावच्छिन्नशब्दपक्षीकार इत्यर्थः ।

सु०— यदुक्तं विषयाभावान्न शब्दः प्रमाणमिति । तदप्ययुक्तम् । तथा सति चाक्षुषप्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्यापि हि परोक्षोऽपरोक्षो वा विषयः । नाद्यः तस्यानुमानविषयत्वात् । न द्वितीयः तस्य श्रोत्रादिविषयत्वादिति वक्तुं शक्यत एव ॥ तत्र चैवं वक्तव्यम् । उत्पद्यते तावच्चक्षुषा शुक्लोऽयं पट इति प्रमा । तथा चापरोक्षत्वेऽपि विषयस्य श्रोत्राद्यविषयत्वाद्युक्तं तत्र चक्षुषः प्रामाण्यम् ॥ किञ्च प्रयोजनाभावेन न स्पष्टदृष्टं वस्तु निराकर्तुं शक्यते सर्वापलापप्रसङ्गात् ; किन्तु वस्तुदर्शनात्प्रयोजनमपि किञ्चित्कल्पनीयमिति । तदेतच्छब्देऽपि समानम् । परोक्षोऽपि स तादृशः कश्चिद्विषयो यो नानुमानस्य विषय इति वक्ष्यामः ॥ एतदप्युक्तम् ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥

तथाऽपि चक्षुरादीनां प्रत्यक्षत्ववच्छब्दानुमानयोरेकजातीयत्वं स्यादिति चेत् । तत्किं सर्वथोत यथाकथञ्चित् अथानुमानत्वेन । नाद्यः चक्षुरादावप्यभावात् । न द्वितीयः इष्टापादनात् । न तृतीयः वैलक्षण्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ किंचैवं विषयविकल्पेन शब्दनिराकरणे शब्दमुपादायानुमानमपाकुर्वन्तं प्रति किं वक्तव्यम् । अनुमानाप्रामाण्ये सकललोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । परचित्तवृत्त्याद्यसङ्कीर्णविषयदर्शनात्परोक्षविषयत्वेऽपि शब्दाद्भिन्नं तदङ्गीकरणीयमिति वाच्यमिति चेत् ; सममेतच्छब्देऽपि । एतदपि चशब्देनोक्तमनुमानवदिति ।

वा०— अत्रापरोक्षविषयकप्रमाणान्तराभावेन प्रत्यक्षमात्रे परोक्षादिविकल्पमुखप्रवृत्तदूषणानुपपत्तेः परोक्षेऽवान्तरभेदविवक्षया शब्दप्रामाण्यस्य व्युत्पादयिष्यमाणत्वाच्च प्रत्यक्षेऽवान्तरभेदविवक्षया तद्दूषणं तत्परिहारं च प्रदर्श्य तद्वदेव परोक्षेऽप्यवान्तरभेदविवक्षया तत्परिहारसाम्यं व्युत्पादयिष्यन्मूलस्थप्रत्यक्षपदं तद्विशेषपरमित्याशयेनाह ॥ चाक्षुषेति ॥ एवं विशिष्यासङ्कीर्णविषयं प्रदर्श्य सामान्यतोऽसङ्कीर्णविषयकल्पनाप्रकारं दर्शयति ॥ किं चेति ॥ चक्षुषा जायमानघटादिज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात्स्वगादिनाऽपि तत्सिद्ध्या प्रयोजनाभावेन चक्षुषः प्रामाण्यनिरासे प्रयोजनशून्यस्पष्टदृष्टवस्तुमात्रापलापापत्त्याऽसङ्कीर्णविषयकल्पनया तत्सिद्धिः प्रयोजनतया कल्पनीयेति भावः । धर्माधर्मस्वर्गनरकादिप्रमायाः शब्दाज्जायमानत्वात्परोक्षत्वेऽपि विषयस्यानुमानाविषयत्वाद्युक्तं तत्र शब्दप्रामाण्यम् । वह्निः पर्वतेऽस्तीत्याद्याप्तवाक्याज्ज्ञानादेः स्पष्टदृष्टतयाऽपलापानर्हत्वात्तदनुसारेणापूर्वविषयस्यापि कल्पनीयत्वाच्चेति समाधानं शब्देऽपि समानमित्याह ॥ तदेतदिति ॥ ननु रूपादेः श्रोत्राद्यविषयत्ववद्धर्मादेरनुमानाविषयत्वानुपपत्तेरसङ्कीर्णविषयाभावान्न चक्षुषा शब्दस्य साम्यमित्यतः शास्त्रयोनिसूत्रे धर्मादावप्यतीन्द्रियार्थे ईश्वररूपात्यलौकिकार्थे च केवलानुमानप्रवृत्त्यभावस्योपपादयिष्यमाणत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ परोक्षोऽपीति ॥

वैलक्षण्यस्यापीति ॥ शब्दे व्याप्तिबलेनार्थगमकत्वाभावस्य वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतः कालतश्चान्वयव्यतिरेकाभावादिप्रतिपादनेन युक्तिपादे प्रतिपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । अनुमानं परोक्षविषयकमित्यङ्गीकृत्य शब्दमपाकुर्वाणं प्रति चक्षुष्ट्वादेरिवानुमानेऽवान्तरजातेरभावेन चक्षुरादिवदवान्तरभेदविवक्षया विकल्पानुपपत्तेर्विषयविकल्पेनानुमाननिराकरणानुपपत्त्याऽनुमानवदिति मूलस्य योजयितुमशक्यत्वाच्छब्दमुपादायानुमानमपाकुर्वाणेन त्वां प्रत्येव विकल्प्य दूषणे यस्त्वदीयः परिहारस्तत्साम्यमनुमानमादाय शब्दप्रामाण्यं निराकुर्वाणं प्रत्यपीत्याशयेनानुमानवदिति मूलं योजयति ॥ **किंचेति** ॥

स०— न तृतीयः वैलक्षण्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ गौरवं कल्पनेन्यथेत्येतदनुव्याख्यानव्याख्यानावसर इति शेषः ।

प०— एवं वक्तव्यमित्यस्य कल्पनीयमित्यनेनान्वयः ॥ **प्रयोजनाभावेनेति** ॥ अनुमानविषयश्रोत्रादिविषयाभ्यां विषयान्तरकल्पने प्रयोजनाभावेनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यामः** ॥ न विलक्षणत्वनये 'न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादि'त्युत्तरवाक्ये । 'आसमन्ताद्रमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्' इत्युपासनापादे चेति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ 'स्वत एवागमस्य हीत्यत्र स्वतः स्वेनैव रूपेण नत्वनुमानत्वेनेति व्याख्यानेन वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

या०— **सर्वापलापेति** ॥ स्पष्टदृष्टकण्टकशौक्ल्याद्यपलापप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** ॥ उपासनापादे आ समन्ताद्रमयति धर्माधर्मौ परं पदम् यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यदित्यत्रेति शेषः ॥ **सर्वथेति** ॥ सर्वधर्मैरित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिपादादौ व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानाभावेऽपि प्रमापकत्वरूपवैलक्षण्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

श्री०— ननु घटे शौक्ल्यमेव नास्ति । प्रयोजनाभावादतो न तत्प्रत्यक्षस्य विषय इत्यत आह ॥ **किञ्चेति** ॥ **सर्वेति** ॥ कण्टकशौक्ल्यादीत्यर्थः ॥ **किं त्विति** ॥ तथा च घटशौक्ल्यसद्भावात्तच्चक्षुषो विषय इति कल्पनीयमित्याशयः ॥ **चक्षुरादीनामिति** ॥ चक्षुःश्रोत्रादीनामपरोक्षज्ञानजनकत्वसाम्येन प्रत्यक्षत्ववच्छब्दानुमानयोरपि परोक्षज्ञानजनकत्वसाम्यादेकजातीयत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **चक्षुरादाविति** ॥ चक्षुष्ट्वश्रोतृत्वादिना वैजात्यसद्भावेन सर्वथैकजातीयत्वाभावादित्यर्थः ॥ **इष्टापादनादिति** ॥ अत्रापि प्रमाणत्वेनैकजातीयतायाः सत्त्वादित्याशयः ॥

च०— **सर्वापलापेति** ॥ स्फुटप्रतीतकण्टकशौक्ल्याद्यपलापेत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** ॥ उपासनाचरणे आसमन्ताद्रमयति धर्माधर्मौ परं पदमित्यत्रेत्यादिः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिपादे व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानाभावकालीनफलोत्पादकतारूपवैधर्म्यस्याभिधास्यमानत्वादित्यर्थः ॥

सु०— यच्चाविज्ञानात्मकत्वान्न शब्दः प्रमाणमिति । तदप्ययुक्तम् । यथेन्द्रियमिन्द्रियसन्निकर्षो वा प्रत्यक्षमविज्ञानात्मकमपि विज्ञानकरणत्वात्प्रमाणम्, तथा शब्दस्याप्युपपत्तेः ॥ किञ्च धूमाद्यनुमानस्याविज्ञानात्मकस्यापि प्रामाण्यं दृष्टमिति शब्दस्य कथं न स्यात् ॥ अथ न धूमादिकमेवानुमानं किं नाम तज्ज्ञानम् । यथाऽऽहुः प्रमाणविदः; लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । तर्हि शब्दमात्रं न प्रमाणम् किन्तु तज्ज्ञानमेवेत्यसिद्धिः ॥ एतदप्याह प्रत्यक्षवच्चेति ॥

एतेन बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादात्मन्यसमवेतत्वादित्यपि हेतुद्वयं निरस्तं वेदितव्यम् । बाह्यकरणप्रत्यक्षस्यापि धूमवत्प्रामाण्योपपत्तेः । आत्मन्यसमवेतस्यापि प्रत्यक्षवदनुमानवच्च तत्संभवात् । ज्ञानाङ्गीकारेण व्यभिचारपरिहारे शब्दोऽपि ज्ञानात्मेत्यसिद्धिरेवेति ।

यदप्याकाशगुणत्वादिति । तदसिद्धम् । वर्णात्मा हि शब्दः प्रमाणम् । न चासावाकाशगुणस्तत्त्वविदाम् ॥ अत्र च प्रत्यक्षवच्चेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा प्रत्यक्षस्य नाकाशगुणत्वं तथा शब्दस्यापीति तस्य प्रामाण्यं न विहन्यत इति । अप्रयोजकाश्चैते हेतवो विपक्षे बाधकाभावादवगन्तव्याः ।

वा०— यथेन्द्रियमिति ॥ इन्द्रियादेरविज्ञानात्मत्वेऽपि विज्ञानकरणत्वात्प्रमाणत्वं भाववत्करणेऽपि प्रमाणशब्दस्यानुशासनादिसिद्धत्वादिति भावः । एवं प्रत्यक्षस्याविज्ञानात्मकस्यापि प्रामाण्यमुपपाद्य तत्साम्येनाविज्ञानात्मकस्यापि शब्दस्य प्रामाण्योपपत्तावविज्ञानात्मकत्वमप्रयोजकमित्याशयेन प्रत्यक्षवदिति योजितम् । अनुमानस्थलेऽनुमानस्येवाविज्ञानात्मकस्यापि शब्दस्य प्रामाण्योपपत्तावप्रयोजकत्वं ज्ञानात्मकत्वे चानुमानस्य शब्दस्यापि तद्वदेव ज्ञानात्मकत्वादसिद्धिरित्यपि परिहार इत्याशयेनानुमानवदिति योजयति ॥ किं चेति ॥ ज्ञानाङ्गीकारेणेति ॥ अनुमानमात्रविषयकपरिहारोऽयम् । यद्वा प्रत्यक्षस्थलेऽपीन्द्रियादिजन्यज्ञानमेव प्रमाणं नेन्द्रियादिकमिति वैयात्यमात्रप्रवृत्तं प्रति प्रत्यक्षविषयकोऽयं परिहार इति द्रष्टव्यम् ॥

स०— इन्द्रियधूमयोरात्मसमवेतत्वाभावेऽपि तज्ज्ञानस्यात्मसमवेतत्वाभावात् । तदेव हि प्रमाणमित्याशङ्क्याह ॥ ज्ञानाङ्गीकारेणेति ॥ शब्दोपीति ॥ शब्दलक्षणप्रमाणतयाऽभिमतोऽपीत्यर्थः ॥ अत्र च प्रत्यक्षवच्चेति व्यतिरेकदृष्टान्त इति ॥ शब्दरूपपक्षे आकाशगुणत्वरूपहेतुव्यतिरेके प्रत्यक्षादिकं दृष्टान्त इत्यर्थः । पूर्वतनप्रयोगेषु बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादि प्रत्यक्षादिकं पक्षे व्यभिचारोपपादनाय दृष्टान्तत्वेनोपात्तम् । अत्र तु पक्षे हेतुव्यतिरेकोपपादनायोपादीयत इति भावः ॥ अत एव हि यथा प्रत्यक्षस्येति ॥ प्रामाण्यं न विहन्यत इति ॥ साधकाभावादिति भावः ॥

प०— **प्रमाणविद इति** ॥ तार्किकाः ॥ **प्रत्यक्षवच्चेतीति** ॥ अत्रापि चशब्देनानुमानवदिति गृह्यते । एवमग्रेऽपि । धूमादिलिङ्गरूपार्थाभिप्रायेणाह ॥ **अनुमानवच्चेति** ॥ ननु धूमादिर्नानुमानम् । येन तत्रात्मासमवेतत्वहेतुसत्त्वेऽप्यप्रामाण्याभावाद्व्यभिचारः स्यात् । किन्तु धूमादिज्ञानमेव । तच्च न्याय-मतरीत्याऽऽत्मसमवेतमेवातो न दोष इत्यत आह ॥ **ज्ञानाङ्गीकारेणेति** ॥ **शब्दोऽपि ज्ञानात्मेति** ॥ शब्दः प्रमाणमित्यस्य शब्दज्ञानं प्रमाणमित्यर्थ इति हेतोरसिद्धिः । शब्दज्ञानस्याप्यात्मसमवेतत्वादित्यर्थः । परीत्येदं दूषणमिति ध्येयम् । 'परसिद्धैर्दूषणमि'त्युक्तेः । स्वरीत्या तु प्रमाणभूतानुमित्यादौ व्यभिचारो ध्येयः । वृत्तिज्ञानमात्रस्यान्तःकरणाश्रितत्वात् । असिद्धिरित्युपलक्षणम् । चक्षुरादीन्द्रियप्रत्यक्षप्रमाणे तथापि व्यभिचारापरिहारादित्यपि ध्येयम् । व्यतिरेकेत्युक्तमेव व्यनक्ति यथेति । शब्दस्यापीतीतिशब्दो हेत्वर्थः । यथा प्रत्यक्षस्याकाशगुणत्वं नास्तीति कृत्वा प्रामाण्यं न विहन्यते । तथा शब्दस्यापि तन्नास्तीति प्रामाण्यं न विहन्यत इत्यर्थः । यद्वा इत्यन्तेन दृष्टान्तविवरणम् । ततश्च किमित्यत उक्तम् ॥ **तस्येत्यादि** ॥

या०— **व्यतिरेकदृष्टान्त इति** ॥ शब्दरूपपक्षे आकाशगुणत्वरूपहेतुव्यतिरेके प्रत्यक्षादिकं दृष्टान्त इत्यर्थः । पूर्वयोजनासु परोक्तहेतूनां व्यभिचारोपपादनाय प्रत्यक्षादिकं हेत्वन्वये दृष्टान्ततयोपा-त्तम् । अत्र तु परोक्तहेतोरसिद्धिव्युत्पादनाय तद्धेतुव्यतिरेक इति ध्येयम् । अत एवाह ॥ **यथा प्रत्य-क्षस्येति** ॥ **प्रमाण्यं न विहन्यत इति** ॥ प्रामाण्यहानिसाधकहेतोरसिद्धत्वादिति भावः ॥

श्री०— **प्रामाण्योपपत्तेरिति** ॥ धूमवत्प्रमाकरणत्वोपपत्तेरित्यर्थः । तथाच धूमे व्यभिचार इति भावः ॥ **ज्ञानाङ्गीकारेणेति** ॥ न धूमः प्रमाणं किन्तु तज्ज्ञानम् । तत्र च बाह्यकरणप्रत्यक्षत्व-रूपहेतोरेवाभावात् न व्यभिचार इति भावः ॥ **असिद्धिरिति** ॥ तथाच न शब्दः प्रमाणं किन्तु तज्ज्ञानमेव । तथा चासिद्धिरिति भावः ॥ **नाकाशगुणत्वमिति** ॥ तथाच तस्याकाशगुणत्वाभावेऽपि यथा प्रामाण्यं न विहन्यते तथा तस्य द्रव्यभूतस्य वर्णात्मकशब्दस्याप्याकाशगुणत्वाभावेऽपि प्रामाण्यं न विहन्यत इत्यर्थः ॥

च०— **व्यतिरेकदृष्टान्त इति** ॥ पक्षे हेतुव्यतिरेकांशे प्रत्यक्षादिकं निदर्शनीकृतमित्यर्थः । प्राक्तनयोजनायामुक्तहेतूनामनैकान्त्योपपादनाय प्रत्यक्षादिकमन्वयनिदर्शनतयोपात्तम् ॥ **न विनिहन्यत इति** ॥ दर्शितहेतोरेवासिद्धत्वादिति भावः ॥

सु०— यच्चोक्तं शब्दस्यार्थेन संबन्धोऽस्ति न वेति। तत्रास्तीति ब्रूमः। स च तादात्म्यादेरसंभवेऽन्यो भविष्यति। यथा खलु चक्षुरादेः प्रत्यक्षस्यासंबद्धस्य ग्राहकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तादात्म्यादेरसंभवात्कार्यवशादेव घटादिना संयोगः कल्प्यते। श्रोत्रस्य शब्देन संयोगाद्यसंभवात्समवायः। अनुमानस्य च धूमादेरग्न्यादिना संयोगादेरव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिनाऽसंभवाद्व्याप्यव्यापकभावः कल्पितः। एवं शब्दस्यासंबद्धस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तादात्म्यादेरसंभवात्संबन्धान्तरं कल्पनीयम्। न पुनः स्पष्टदृष्टतत्कार्यापलापो युक्तः॥ तदिदमाह॥ प्रत्यक्षवच्चेति॥ स च संबन्धः पारमेश्वरः सङ्केत एवेत्येके। स्वाभाविकः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षण इत्यपरे। तत्र कः संबन्धो विवक्षित इत्यपेक्षायामुक्तम्॥ स्वत एवेति॥ स्वाभाविकेनैव संबन्धेनेत्यर्थः। तदुक्तं जैमिनिना 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति। वक्ष्यति चाचार्यः 'नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थेनैव निषिध्यत' इति।

वा०— उक्तेति॥ द्रव्यत्वेऽपीति सुधाऽवतारिकायामुक्तेत्यर्थः॥ न चासाविति॥ उक्तानुमानद्वयेन प्रत्यभिज्ञया कूटस्थनित्यताप्रतिपादकागमैश्च नित्यव्यापकवर्णानामतादृशाकाशगुणत्वासंभवादिति भावः॥ तदिदमिति॥ अनेन प्रत्यक्षवदित्यस्य प्रत्यक्षानुमानयोः किञ्चित्संबन्धासंभवेऽपि संबन्धान्तरकल्पनया प्रामाण्यवच्छब्दस्यापीति व्याख्यानं सूचितं भवति। एवं संबन्धासंभवादगमकत्वं शब्दस्येति वदन्तं प्रति स्पष्टदृष्टकार्यानुसारेण प्रत्यक्षादिदृष्टान्तेन संबन्धसामान्यमभ्युपेयम्। तद्विशेषचिन्ता त्वार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तावद्व्यर्थैवेत्युक्तम्। अस्तु वा सा विशेषस्यापि सुनिरूपत्वान्न क्षतिरित्याशयेन स्वत एवेति मूलं तत्संबन्धविशेषसमर्पकतया योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्कोत्थापनाय तत्प्रसञ्जकतया मतभेदमाह॥ स चेति॥ औत्पत्तिक इति॥ उत्पत्तिमारभ्य प्रवृत्तोऽनागन्तुकः स्वाभाविक इति यावत्॥ तदेतदिति॥ प्रत्यक्षानुमानयोः स्वत एव प्रामाण्यं स्वाभाविकशक्त्यादिना गमकत्वं यथाऽऽगन्तुकसन्निकर्षादिना व्युत्पाद्यते तथा शब्दस्यापि संबन्धानुसन्धानेन तद्व्युत्पाद्यमिति मूलं व्याख्येयमिति भावः। अत्र प्रत्यक्षादिकरणसाम्योक्त्या करणत्वादस्य वन्हि दृष्टान्तवैषम्येऽपि न क्षतिरिति सूचितं भवति॥

स०— अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिनेति॥ अनुमेयसंयुक्तमनुमानमित्युक्ते धूमादौ सत्त्वेऽपि रूपरसादौ प्रमेयत्वाभिधेयत्वादौ अव्याप्तिः। रासभादावव्याप्येऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिः। तथा पर्वतादावतिव्याप्तिश्च स्यात्। अनुमेयसमवेतमित्युक्ते धूमाद्यनुमाने असत्त्वेनाव्याप्तिः। वह्निरूपादौ चातिव्याप्तिः

तादात्म्यरूपसंबन्धाङ्गीकारे चासंभवः । साध्ये चातिव्याप्तिश्च स्यादित्यर्थः ॥ **औत्पत्तिकस्त्विति ॥** वाच्यवाचकभावलक्षणशब्दार्थसंबन्धः । स्वाभाविक इत्यर्थः । शब्दार्थौ यदोत्पन्नौ ततःप्रभृत्यागत इत्यर्थः ।

प० —बाधकाभावादित्यंस्यासिद्धिनिरासाय प्रागुक्तबाधकान्यनूद्य निराह ॥ **यच्चोक्तमित्यादिना ॥ अव्याप्तीति ॥** रूपरसादौ ॥ **पारमेश्वरः सङ्केत इति ॥** अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति परमेश्वरेच्छारूप इति तार्किका इत्यर्थः ॥ **औत्पत्तिकस्त्विति ॥** विवृतश्चैतत्सूत्रार्थः प्राक् 'दृश्यते ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यं त्रिविधं महदि'त्येतत्सुधावाक्यविवृतिप्रस्तावे ॥ **वक्ष्यति चेति ॥** आनुमानिकपादे ॥ नैवेति पदच्छेदः ।

या० — **अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिनेति ॥** संयोगस्य रसस्य रूपेण प्रमेयत्वस्याभिधेयत्वेन चासंभवादव्याप्तिः पाषाणादेरप्यग्न्यादिना संयोगस्य सत्त्वादतिव्याप्तिः । एवं समवायस्याप्यादिपदगृहीतस्य धूमस्याग्निनाऽसत्त्वेनाव्याप्तिः । अग्न्यव्याप्तेष्वग्न्यवयवेष्वपि सत्त्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेनेति ॥** यद्यप्यौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रामाण्यं बादरायणस्यानपेक्षितत्वादित्येतावज्जैमिनिसूत्रम् । तथाऽपीतरांशस्य प्रकृतानुपयोगादनुदाहरणमिति ज्ञातव्यम् ॥

श्री० — **अव्याप्त्यतिव्याप्तीति ॥** अव्याप्तिरसार्वत्रिकता । अतिव्याप्तिरतिप्रसक्तता । रसाद्रूपानुमानेन रसस्य रूपेण संयोगाभावादव्याप्तिः । पाषाणादेरग्न्यादिना संयोगसद्भावात्तेनाप्यग्न्यनुमानापत्तिरित्यतिव्याप्तिः । एवमादिपदगृहीतस्य समवायस्य धूमस्याग्निनाऽभावादव्याप्तिः । अग्न्यव्याप्तेऽग्न्यवयवेऽप्यग्निसमवायस्य सत्वात्तेनापि अग्न्यनुमानापत्त्याऽतिव्याप्तिः । इष्टापत्तिरिति चेत् । न । व्याप्त्यभावेनाग्न्यवयवेनाग्न्यनुमानासंभवात् । तथाहि । यत्राग्न्यवयवस्तत्राग्निरिति न तावद्दैशिकी व्याप्तिः । अग्न्यवयवस्य स्वावयवे सत्त्वेन तत्राग्न्यभावेन व्यभिचारात् । नापि यदाऽग्न्यवयवस्तदाऽग्निरिति कालिकी व्याप्तिः । अग्न्यनुत्पत्तिदशायामग्न्यवयवसद्भावेऽप्यग्न्यभावेन व्यभिचारादिति ध्येयम् । संबन्धान्तरं वाच्यवाचकभावरूपम् ॥ **तत्कार्येति ॥** अर्थज्ञानरूपकार्येत्यर्थः ॥ एके तार्किकाः । अपरे जैमिन्यादयः ॥

च० — **औत्पत्तिक इति ॥** नैसर्गिक इत्यर्थः । इदं तु जैमिनिसूत्रखण्डम् ॥

सु०— ननु यदि शब्दस्य स्वाभाविकी वाच्यविषया शक्तिस्तदा व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नोऽपि शब्दादर्थं प्रतीयात् । न ह्यग्निरविदितशक्तिर्न दहतीति । मैवम् । यथा प्रत्यक्षस्य चक्षुरादेः स्वाभाविक्यां रूपप्रतीतिजननशक्तौ सत्यामप्यागन्तुकसन्निकर्षापेक्षया रूपप्रत्यायकत्वम् , यथा च लिङ्गस्य सत्यपि स्वाभाविके साध्यसंबन्धे तदनुसंधानापेक्षयैव गमकत्वम् एवं शब्दस्यापि; सत्यप्यर्थेन स्वाभाविके संबन्धे विदितसंबन्धस्यैव बोधकत्वं नान्यथेति नियमात् ॥ तदेतदप्याह ॥ प्रत्यक्षवच्चेति ॥

अथापि स्यात् । स्वाभाविकोऽपि संबन्धः, किं सर्वेषां शब्दानां सर्वैरर्थैरुत कस्यचिच्छब्दस्य केनचिदर्थेन । नाद्यः शब्दार्थव्यवस्थाऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ऋष्यार्यम्लेच्छानामनियमाभावप्रसङ्गात् । तथा हि । यवशब्दमार्या दीर्घशूके प्रयुञ्जते, यवशब्दाद्दीर्घशूकमेव प्रतिपद्यन्ते । म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुञ्जते, प्रियङ्गुमेव प्रतिपद्यन्ते । त्रिवृच्छब्दमार्या लताविशेषे प्रयुञ्जते, ऋषयोऽन्यत्रेत्येवमादिरनियमः स्वाभाविक्यां शब्दाशक्तौ न स्यात् न हि प्रदीपो रूपप्रकाशनशक्तो रसमपि कदाचित्प्रकाशयति । साङ्केतिकत्वे त्वनियमो युज्यते, पुरुषेच्छाधीनत्वात् तस्याश्चानियतत्वात् चेष्टासङ्केतवदिति ॥ अत्रोच्यते —

न वयं क्वचिदपि शब्दस्य सङ्केताद्बोधकत्वं नास्तीति ब्रूमः; किन्त्वर्थविशेषे स्वाभाविकी च शक्तिरस्तीति । तथा च स्वाभाविक्या शक्त्या क्वचिद्बोधः क्वचित्सङ्केतादित्यनियमो युज्यते ॥ अथवोभयत्र स्वाभाविकी शक्तिरस्तु; व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियमसंभवात् ।

वा०— शब्दार्थेति ॥ कुतश्चिदेव कश्चिदेवार्थः प्रतीयते न तु सर्वस्मात्सर्व इति शब्दार्थव्यवस्था सर्वेषां सर्ववाचकतायां न स्यादित्यर्थः ॥ अनियमेति ॥ प्रयोगप्रतिपत्त्योरिति शेषः । यत्रार्थे यस्य शब्दस्य स्वाभाविकी शक्तिस्तस्य तत्रैव सर्वेषां प्रयोगाद्यापत्त्या तदन्यत्र केषामपि प्रयोगादि न स्यादित्यर्थः ॥ ऋषयोऽन्यत्रेति ॥ स्तोत्रीयानुवाक इत्यर्थः । कुतो न स्यादित्यतोऽन्यत्र स्वाभाविकशक्तस्यान्यप्रकाशकत्वे रूपप्रकाशनशक्तेर्दीपस्य रसप्रकाशनत्वापातेनातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ न हीति ॥ नन्वसंबद्धस्य शब्दस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गेन स्वाभाविकशक्तेरावश्यकत्वे तत्र प्राप्तदोषः सर्वैरपि कथञ्चित्परिहर्तव्य एवेत्यतः स्वाभिमतपक्षे न कोऽपि दोष इत्याह ॥ साङ्केतिकत्वपक्ष इति ॥ कस्यचिच्छब्दस्य केनचिदर्थेन स्वाभाविकः संबन्ध इति द्वितीयपक्षमभ्युपगम्य तत्रोक्तदोषं सङ्केतस्यापि बोधकत्वाङ्गीकारेण परिहरति ॥ न वयमिति ॥ अत्र शक्तिसङ्केतोभयाङ्गीकारे विजातीयद्वये बोधकत्वाङ्गीकारापत्तेरेकजातीयस्यैव बोधकत्वकल्पने युक्तमित्याशयेनाद्यपक्षतुल्यं पक्षमभ्युपैति ॥ अथवेति ॥ न सर्वशब्दानां

सर्वार्थैः स्वाभाविकः संबन्धो येनोक्तातिप्रसङ्गः, किन्तु यत्र प्रयोगादिकं तत्र सर्वथेति परिहारं सूचयति ॥ **उभयत्रेति** ॥ नन्वेवमपि सैन्धवादिशब्दवत्सर्वेषामुभयार्थप्रतीत्याद्यापत्त्या ऋष्यार्यम्लेच्छेषु कस्यचित्कुत्रचिदेव प्रयोगादेरनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यतस्तेषां तेषां तत्तदर्थस्वाभाविकसंबन्धमात्रज्ञानं न त्वन्यार्थे विद्यमानस्यापि स्वाभाविकसंबन्धस्येति न नियमानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **व्युत्पत्तीति** ॥

स० — **स्वाभाविक्यां शब्दशक्ताविति** ॥ एकस्मिन्नेवार्थ इति शेषः । न स्यादित्यनन्तरं किन्तु सर्वेषां एकस्माच्छब्दादेकस्य शक्यार्थस्यैव प्रतिपत्तिरिति नियम एव स्यादिति पूरणीयम् ॥ **अथवोभयत्रेति** ॥ दीर्घशूकादौ प्रियंग्वादौ चेत्यर्थः । ननु यवशब्दस्य दीर्घशूक इव प्रियंगावपि यदि स्वाभाविकी शक्तिस्तदा आर्याणामेव यवशब्दश्रवणे दीर्घशूकव्यवहार इति नियमो न स्यात् । तथा म्लेच्छानामेव प्रियंगुव्यवहार इति नियमो न स्यादित्यत आह ॥ **व्युत्पत्तिवशादिति** ॥ अत एव यस्योभयत्र व्युत्पत्तिरस्ति तस्योभयार्थव्यवहारोऽपि दृश्यत इति भावः ।

प० — सङ्केतवादी शङ्कते ॥ **अथापीति** ॥ दीर्घशूको नाम गोधूमसदृशधान्यविशेषः । प्रियंगुस्तु सूक्ष्मधान्यविशेषः ॥ **अन्यत्रेति** ॥ त्रिवृदग्निष्वि(ष्वपि)त्यादिस्तोत्रियानवके ॥ **चेष्टासङ्केतवदिति** ॥ भ्रूनयनहस्तादिचेष्टानामर्थविशेषे संकेतं कृत्वा व्यवहरन्ति नयनादिभाषणचतुरा लोके । तत्र यथा पुरुषभेदेन स च सङ्केतो नानार्थप्रत्यायकत्वेनानियतस्तथाऽसावपि अस्माच्छब्दादयं बोध्य इतीच्छारूपसङ्केत एवानियत इत्यर्थः । 'शास्त्रस्था या तन्निमित्तत्वादि'ति यववराहाधिकरणोक्तरीत्या समाधिमाह ॥ **न वयमिति** ॥ ननु क्वचित्सङ्केतेन प्रयोगप्रत्यययोरङ्गीकारे तेनैव सर्वत्र तयोरुपपत्तौ किमपूर्वशक्तिकल्पनयेत्यतः सर्वत्र शक्त्यैवार्थबोधकत्वं शब्दस्येत्याह ॥ **अथवेति** ॥ तर्ह्यार्याणामपि प्रियंगुव्यवहारो म्लेच्छानां दीर्घशूकव्यवहारश्च स्यादित्यत आह ॥ **व्युत्पत्तीति** ॥

या० — **ऋषयोऽन्यत्रेति** ॥ स्तोत्रीयानवक इत्यर्थः ॥ **स्वाभाविक्यां शब्दशक्ताविति** ॥ एकस्मिन्नेवार्थ इति शेषः । न स्यादित्यनन्तरं किन्तु सर्वेषामेकस्माच्छब्दादेकस्य शक्यार्थस्य प्रतिपत्तिरिति नियम एव स्यादिति पूरणीयम् ॥ **अथवोभयत्रेति** ॥ दीर्घशूकादौ प्रियङ्ग्वादौ चेत्यर्थः । ननु यवशब्दस्य दीर्घशूक इव प्रियङ्गावपि यदि स्वाभाविकी शक्तिस्तदाऽऽर्याणामेव यवशब्दश्रवणे दीर्घशूकव्यवहार इति नियमो न स्यात् । तथा म्लेच्छानामेव प्रियङ्गुव्यवहार इति नियमो न स्यादित्यत आह ॥ **व्युत्पत्तिवशादिति** ॥ अत एव यस्योभयत्र व्युत्पत्तिरस्ति तस्योभयार्थव्यवहारोऽपि दृश्यत इति भावः ।

श्री० — **प्रतीयादिति** ॥ स्वाभाविक्याः शक्तेः सद्भावादित्याशयः । ननु स्वाभाविकशक्तौ सत्यामपि शब्दे तस्या अज्ञातत्वेनाज्ञातशक्तिकाच्छब्दान्नार्थप्रत्यय इत्यत आह ॥ **न ह्यग्निरिति** ॥ सत्यपि स्वाभाविके साध्यसंबन्ध इति स्वाभाविकसंबन्धरूपव्याप्तौ सत्यामपीत्यर्थः ॥ **तदनुसन्धानेति** ॥ व्याप्त्यनुसन्धानेत्यर्थः । सङ्केतवादी शङ्कते ॥ **अथाऽपीति** ॥ नन्वेकस्मिन्नेवार्थे शब्दस्य शक्तौ त्यामप्यन्यमप्यर्थं कदाचित्प्रकाशयतीति ऋष्यार्यम्लेच्छानामनियमो युक्त इत्यत आह ॥ **न हि प्रदीप इति** ॥ **तस्याश्चेति** ॥ पुरुषेच्छाया इत्यर्थः ॥ **चेष्टेति** ॥ चेष्टायां वर्णसङ्केतवदित्यर्थः । करपल्लववदिति यावत् ।

च०— **व्युत्पत्तिवशादिति** ॥ यस्यार्थद्वयेऽपि नादृशशक्तिप्रतिपत्तिरस्ति तस्योभयार्थ-व्यवहारोऽपीति भावः ।

सु०— यथा खलु शुक्तिसन्निकृष्टेन चक्षुषा कश्चिच्छुक्तिकां प्रतिपद्यते कश्चिद्रजतम् । न चैतावता चक्षुषोऽर्थप्रत्यायकत्वमस्वाभाविकं दोषसहकारिसदसद्भावाभ्यामनियमसंभवात् । यथा कृतकत्वाल्लिङ्गात्कश्चिदनित्यतां प्रत्येति, कश्चिन्नित्यताम् । अन्यथा विरुद्धहेत्वाभासानवसरप्रसङ्गात् । तावता न तस्यास्वाभाविकं गमकत्वम् ; अनियमस्य संबन्धग्रहणदोषभावाभावाभ्यामुपपन्नत्वात् । तथा शब्दस्यापि शक्त्यनुसार्यननुसारिव्युत्पत्तिलक्षणसहकारिवशादनियमेऽपि स्वाभाविकशक्तिसद्भावः संभवतीति ॥ तदिदमाह ॥ प्रत्यक्षवच्चेति ॥

इयांस्तु विशेषः । शब्दस्सङ्केतादपि प्रमापकः । नैवं चक्षुरादि । तेन संवादविसंवादोपपत्तिरिति ।

वा०— एवं पक्षद्वयमुपपाद्य कस्यचित्क्वचिदेव शक्तिरित्याद्यपक्षे यत्परेण प्रतीपदृष्टान्तेनैकत्र स्वाभाविकशक्तिमतो न परप्रकाशकत्वे वा न तत्र स्वाभाविकशक्तिरिति दूषणमुक्तम् । तस्य प्रदीपादेस्तादृशसहकार्यभावेन रसाद्यप्रकाशत्वेऽपि प्रमाकरणान्तरे स्वार्थप्रमाजननशक्तिमत्यपि दोषादिसहकारिवशादन्यार्थज्ञानजनकतादर्शनाच्छब्दस्याप्येकत्र स्वाभाविकशक्तिमतः सहकारिवशादन्यार्थज्ञानजनकतोपपत्तिरिति परिहारं प्रत्यक्षवदिति मूलसूचितं विवक्षुराह ॥ **यथा खल्वित्यादिना** ॥ न च सन्निधानाद्यथेत्यादिग्रन्थोऽव्यवहितपक्षोपपादकत्वेन किं न व्याख्यात इति वाच्यम् । तथात्वे उभयत्र स्वाभाविकसंबन्धे व्यवहारनियमस्यैवोपपादनीयत्वेनानियमोपपादनासङ्गतेरुभयत्र स्वाभाविकशक्तौ प्रत्यक्षादेः प्रमाप्रमोभयजननशक्तेः स्वाभाविकत्वापातेनाप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वापत्तेश्चोभयत्र स्वाभाविकाशक्तौ व्युत्पत्ति-

द्वयस्यापि शक्त्यनुसारित्वेन शक्त्यनुसार्थननुसारीत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्चोभयत्र शक्तिपक्षे सङ्केतप्रसक्तेरभावेन विसंवादाप्राप्त्या चेयांस्तु विशेष इत्याद्यनुपपत्तेश्च । न चैवमुभयत्रेति पक्षस्य सर्वादौ वाऽऽद्यपक्षोपपादान्ते वा निवेशः स्यादिति वाच्यम् । दोषरूपसहकारिलाभे प्रत्यक्षादीनामप्रमाजनकत्वमेव । तदभावे प्रमाजनकत्वमेवेति सहकारिवशप्रयुक्तनियमस्यापि दृष्टतया प्रकृतेऽपि व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियमोपपत्तिरित्यर्थस्यापि यथेत्यादिग्रन्थेन सूचिततया व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियमस्य तत्पक्षोपपादकस्याप्यनेनोपपादनलाभात्सदनन्तरभावोपपत्तेः ॥ **अर्थप्रत्यायकत्वमिति** ॥ अर्थप्रमापकत्वमित्यर्थः । अर्थशब्दो वा विषयविशेषपर इति बोध्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यथेति** ॥ कृतकत्वात्कस्यापि नित्यत्वाप्रतीतौ तत्पूर्वकप्रयोगानुपपत्त्या विरुद्धहेत्वाभासोच्छेदप्रसक्तेरिति भावः । नन्वेवं दोषसहकृतप्रत्यक्षादिजन्यज्ञानस्याप्रमात्वेन विसंवादित्ववच्छक्त्यननुसारिव्युत्पत्तिसहकृतशब्दजन्यज्ञानस्याप्रमात्वाद्यापत्तिरित्यत आह ॥ **इयांस्तु विशेष इति** ॥

स० — ननु स्वाभाविक्या शक्त्या क्वचिद्बोधकः क्वचित्सङ्केतादित्युक्तमयुक्तम् । सर्वत्रापि सङ्केतेनैव नियमोपपत्तौ क्वचित्स्वाभाविकशक्तिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । कथं चैकत्रैव शब्दशक्तिकल्पनेऽशक्यस्यान्यस्य तस्मात्प्रतीतिरित्याशङ्कायामाद्यं पक्षं दृष्टान्तमुखेनोपपादयति ॥ **यथा खलु शुक्तिसन्निकृष्टेनेत्यादिना** ॥ **एतावतेति** ॥ अशक्यरजतप्रत्यायकत्वं वर्तत इत्येतावतेत्यर्थः । अर्थप्रत्यायकत्वं शुक्तिप्रत्यायकत्वम् । नन्वत्रापि शुक्तिसन्निकृष्टचक्षुषः कथं शक्याशक्योभयार्थप्रत्यायकत्वरूपोऽनियम इत्यत आह ॥ **दोषसहकारीति** ॥ **कश्चिन्नित्यतामिति** ॥ सामानाधिकरण्यभ्रमात् कृतकत्वहेतोरशक्यामेव नित्यतां प्रत्येतीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ सामानाधिकरण्यभ्रमेण नित्यत्वप्रतीत्यभावे । गमकत्वं अनित्यगमकत्वम् । अनियमस्येत्येतत्पूर्वत्रयोज्यम् ॥ **शक्त्यननुसारिव्युत्पत्तीति** ॥ सङ्केतग्रहेणेत्यर्थः ॥ **अनियमेपीति** ॥ शक्याशक्योभयार्थप्रतीतावपीत्यर्थः ॥ **स्वाभाविकः शक्तिसद्भाव इति** ॥ क्वचिदर्थ इति शेषः । यवादिशब्दानां म्लेच्छादिसङ्केतग्रहः रूपसहकारिवशादशक्यार्थप्रत्यायकत्वेऽपि क्वचिच्छक्त्यनुसारिव्युत्पत्तिवशाच्छक्यार्थस्यापि प्रतिपत्तौ तत्र शक्तिकल्पनं युज्यत एवेति भावः ॥ **सङ्केतादपीति** ॥ देवदत्तादिपदे तथा दर्शनादिति भावः ॥ **नैवं चक्षुरादीति** ॥ तत्र दोषस्य सहकारित्वेन तज्जन्यज्ञानस्याप्रमात्वमित्यर्थः । व्युत्पत्तेः शक्त्यननुसारित्वं नाम स्वतःशक्तेर्थद्विषयकत्वं तज्ज्ञानरहितत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

प० — नन्वेवं पूर्वतन्त्रे यवशब्देन प्रियंग्वादिव्यवहारोऽसाधुरित्युक्तमित्यतो दीर्घशूकविषयिणीमेव शब्दशक्तिं दोषवशादन्यविषयतया व्युत्पद्य व्यवहरन्ति । शब्दश्च व्युत्पत्तिमनुसृत्यार्थं बोधयतीति तस्य साधुत्वं युक्तमिति दृष्टान्तपूर्वं व्यनक्ति ॥ **यथेति** ॥ **दोषसहकारीति** ॥ दोषरूपसहकारीत्यर्थः ॥

संबन्धेति ॥ व्याप्यव्यापकाभिमतयोः संबन्धग्रहणेत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षवच्चेतीति** ॥ चशब्दादनुमानवदिति पूर्ववत् गृह्यते । नन्वेवं प्रत्यक्षादिवदर्थविसंवादोऽपि प्रियंम्वादिव्यवहारे स्यादित्यत आह ॥ **इयांस्त्विति** ॥

या० — ननु क्वचित्स्वाभाविक्या शक्त्या बोधकः क्वचित्सङ्केतादित्युक्तमयुक्तम् । सर्वत्रापि सङ्केतेनैवानियमोपपत्तौ क्वचित्स्वाभाविकशक्तिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । कथं चेकत्रैव शब्दशक्तिकल्पनेऽशक्यस्यान्यस्य तस्माच्छब्दात्सङ्केतरूपसहकारिबलादपि प्रतीतिरित्याशङ्कायामाद्यं पक्षं दृष्टान्तमुखेनोपपादयति ॥ **यथा खलु शक्तिसन्निकृष्टेनेत्यादिना** ॥ **एतावतेति** ॥ अशक्यरजतप्रत्यायकत्वं वर्तत इत्येतावतेत्यर्थः । अर्थप्रत्यायकत्वं शुक्तिप्रत्यायकत्वम् । नन्वत्रापि शुक्तिसन्निकृष्टचक्षुषः कथं शक्याशक्योभयार्थप्रत्यायकत्वरूपोऽनियम इत्यत आह ॥ **दोषसहकारीति** ॥ **कश्चिन्नित्यतामिति** ॥ कृतकत्वहेतोर्नित्यत्वसामानाधिकरण्यभ्रमात्तेनाशक्यानामेव नित्यतां कश्चित्प्रत्येतीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ सामानाधिकरण्यभ्रमेण नित्यत्वप्रतीत्यभाव इत्यर्थः । गमकत्वं अनित्यत्वगमकत्वम् । अनियमस्येत्येतत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ **शक्त्यनुसारिव्युत्पत्तीति** ॥ सङ्केतग्रहरूपेत्यर्थः ॥ **अनियमेऽपीति** ॥ शक्याशक्योभयार्थप्रतीतावपीत्यर्थः ॥ **स्वाभाविकशक्तिसद्भाव इति** ॥ क्वचिदर्थ इति शेषः ॥ **सङ्केतादपीति** ॥ देवदत्तादिपदे तथात्वस्य क्लृप्तत्वादिति भावः ॥ **नैवं चक्षुरादीति** ॥ तत्र सहकारिणो दोषस्याप्रमाजनकत्वेनैव क्लृप्तत्वादिति भावः ॥

श्री० — रजतं तत्रारोपितं रजतम् ॥ **अन्यथेति** ॥ कृतकत्वस्य नित्यत्वप्रतीतिजनकत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **तावतेति** ॥ कृतकत्वहेतोरशक्यनित्यताप्रत्यायकत्वमस्तीत्येतावतेत्यर्थः । नन्वनित्यत्वसमानाभिकृतस्य कृतकत्वहेतोः कथं शक्याशक्योभयार्थप्रत्यायकत्वरूपोऽनियम इत्यत आहः ॥ **अनियमस्येति** ॥ संबन्धग्रहणे व्याप्तिग्रहणे । व्याप्तिग्रहणे दोषाभावाभावाभ्यामित्यर्थः ॥

च० — अथार्थनिरूपितनैसर्गिकशक्तिप्रतिसन्धानेन पुरुषं विशेषपरिभाषाप्रतिसंहित्या च तृणारणिमणिन्यायेनान्वयबोधोपगमे परस्परजन्यस्थलीयव्यतिरेकव्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशप्रसङ्गेन सार्वत्रिकपरिभाषानुसंहितिहेतुतोपगतिरेव श्रेयसी । परिभाषास्थलेऽर्थस्याशक्यतापत्त्या शक्यस्यैवान्वयबोधे भानमिति मर्यादात्ययेन कथं सहकारिसामर्थ्यादन्वयधीरित्याशङ्कायामाद्यकल्पं निदर्शनद्वयप्रदर्शनेन संघटयति ॥ **यथेत्यादि** ॥ **अन्यथेति** ॥ कृतकत्वस्य नित्यत्वसामानाधिकरण्यभ्रमेण तदप्रत्यायकत्वे ॥ **अनियमेऽपीति** ॥ शक्याशक्योभयार्थगोचराधिगतावपीत्यर्थः ॥ **स्वाभाविक इति** ॥ अर्थविशेष इत्यादिः ॥

सू०— ननु ये स्वाभाविकं संबन्धमास्थिषत शब्दार्थयोस्तेषामपि नैष सत्तामात्रेणावगमाङ्गम् । अपि तु विज्ञातस्सन् । विज्ञाने चास्यायमर्थस्य वाचक इति वाऽस्मादयं बोद्धव्य इति वा सङ्केत एवोपायः । वृद्धव्यवहारोऽपि गवादिशब्दानां देवदत्तादिशब्दवत्सङ्केतपूर्वक एव । तद्वरमस्तु सङ्केत एव । कृतमत्र स्वाभाविकेन संबन्धेन । तन्मात्रादेव प्रयोगप्रतिपत्तिव्यवहाराणामुपपत्तेः ।

वा०— स्वाभाविकसंबन्धमभ्युपगच्छता तद्ग्रहोपायत्वेन सङ्केतस्यैव वक्तव्यत्वात्तेनैव प्रयोगाद्युपपत्तौ तदर्थतया स्वाभाविकसंबन्धकल्पने गौरवमित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ नन्वस्तु तावत्सामयिकेषु देवदत्तादिशब्देष्वेवम् । ये पुनरिदं प्रथमव्यवहारप्रवृत्तास्तेषु कथं समयापेक्षेत्यत आह ॥ वृद्धव्यवहारोऽपीति ॥ गवादिशब्दा अपि समयाधीनवृत्तयः पदत्वाद्देवदत्तादिपदवदित्यर्थः । न चानादितयाऽप्येतदुपपत्स्यते प्रलये विच्छेदादिति भावः ।

स०— सङ्केत एवोपाय इति ॥ घटादिशब्दानां घटादावेव कुतः स्वाभाविकः संबन्धः पटादावपि किं न स्यादित्यतिप्रसङ्गभञ्जकस्यान्यस्याभावादित्यर्थः । न च सङ्केतोऽपि घटादावेव कुत इत्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यम् । स्वतन्त्रेच्छाया नियोक्तुमशक्यत्वात् । तथाच घटादिशब्दः घटादिना स्वभावेनैव संबद्धः । ईश्वरेण तद्वाचकतया सङ्केतितत्वादित्यनेन प्रकारेण शङ्क्यत एव शक्त्यवगमोपाय इति भावः ॥ ननु स्वाभाविकसंबन्धावगमादिकं वृद्धव्यवहारादेव भविष्यति । अतो न सङ्केतस्योपजीव्यतेत्यत आह ॥ वृद्धव्यवहारोपीति ॥ यथा पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केते पित्रादिना कृते पश्चात्प्रयोजकवृद्धादिव्यवहारः तच्छक्तिज्ञापकः प्रवर्तते । तथा गवादिशब्देष्वपि कस्यचित्सङ्केतानन्तरमेव वृद्धव्यवहारः तच्छक्तिज्ञापनाय प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्यथोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ।

प०—सङ्केतवाद्यभिमतचोद्यमनुवदति ॥ ननु ये स्वाभाविकमित्यादिना अत्र ब्रूम इत्यन्तेन ॥ इति वा सङ्केत इति ॥ परमेश्वरेच्छाधीनो यः सङ्केतः तज्ज्ञानमेवोपाय इत्यर्थः । वृद्धव्यवहार एव शक्तिज्ञानोपायोऽस्त्वित्यत आह ॥ वृद्धेति ॥

या०— सङ्केत एवोपाय इति ॥ अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इत्यादिवाक्यादवगत इति शेषः । स्वाभाविकसंबन्धस्य शक्तिरूपत्वेन प्रत्यक्षादिना ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । ननु स्वाभाविक-

संबन्धविज्ञानं वृद्धव्यवहारादेव भविष्यति । अतो न सङ्केतस्य तत्रोपजीव्यतेत्यत आह ॥ **वृद्धव्यवहारोऽपीति** ॥ यथा पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केते पित्रादिना कृते सति पश्चात्प्रयोजकवृद्धादिव्यवहारस्तज्ज्ञापकः प्रवर्तते तथा गवादिशब्देष्वपि कस्यचित्सङ्केतानन्तरमेव वृद्धव्यवहारस्तज्ज्ञापनाय प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा च गवादिशब्दाः साङ्केतिकाः शब्दत्वाद्देवदत्तादिशब्दवदित्यनुमानसिद्धसङ्केतज्ञापक एव सर्वत्र वृद्धव्यवहारो न क्वापि स्वाभाविकसंबन्धज्ञापक इति भावः ॥

श्री० — **सत्तामात्रेणेति** ॥ अज्ञात एवेत्यर्थः । अस्मात् शब्दात् । अयम् अर्थः ।

च० — गवादिशब्दधर्मिकसाङ्केतिकत्वसाध्यकशब्दत्वलिङ्गकदेवदत्तादिशब्दनिदर्शनकानुमानमभिप्रेत्याह ॥ **वृद्धव्यवहारोऽपीति** ॥ तथा च सङ्केतग्राहक एव वृद्धव्यवहारो न नैसर्गिकसंबन्धावगमक इति भावः ॥

सु० — नन्वयं सङ्केत एव केषांश्चिच्छब्दानामसति स्वाभाविकार्थसंबन्धे न शक्यः कर्तुम् । निर्दिश्य ह्यर्थं ब्रूयादयमस्माद्बोद्धव्य इति । न च निर्देशोऽसति स्वाभाविके संबन्धे केषांश्चिच्छब्दानां सिध्यति । सङ्केताधीने तु वाचकत्वे सर्वेषां शब्दानामकृतसमयत्वात्किं केन निर्दिशेत् । तस्मात्सङ्केतकरणमेव स्वाभाविकसंबन्धं प्रतिपादयति शब्दानाम् ॥ मैवम् ॥ सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानां परमेश्वरानुग्रहाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानां परमेश्वरस्य तावत्सुकर एव सङ्केतः कर्तुम् । तद्व्यवहाराच्चास्मदादीनामपि सुग्रहः सङ्केतः । तथा हि । वृद्धवचनानन्तरं तच्छ्राविणो वृद्धान्तरस्य प्रवृत्तिहर्षशोकभयादिप्रतिपत्तेस्तद्धेतुं प्रत्ययमनुमिमीते बालस्तस्य सत्स्वन्येष्वभूतस्य वाक्यश्रवणसमनन्तरं भवतो वाक्यश्रवणहेतुतामवगच्छति । तदवयवानां च पदानामावापोद्धारभेदेन तत्तदर्थप्रत्ययजननोपायत्वदर्शनात् । तेषु तेष्वर्थेषु तेषां पदानां वाचकत्वं च कल्पयति । एवं पदावयवेषु प्रकृत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । स्वाभाविकीं शक्तिमभ्युपगच्छताऽप्येषा प्रक्रियानुसारिणीया । साऽपि न सत्तामात्रेणावगमाङ्गमित्युक्तम् ।

॥

वा० --स्वाभाविकसंबन्धाभावे सङ्केतकरणस्यैवासंभवाद्विपरीतमुपजीव्योपजीवकत्वमिति शङ्कते ॥ **नन्वयमिति** ॥ निर्देशो हि शब्देनैव । स च स्वाभाविकसंबन्ध एव संभवति । तस्य पूर्वमपि सत्त्वात् । न तु सङ्केतेन । तस्य पूर्वमसत्त्वादित्याह ॥ **न चेति** ॥ **अकृतसमयत्वादिति** ॥ सृष्ट्यादावितिशेषः । तथा च प्रलये विच्छेद एवानुपपन्न इति भावः । सङ्केतकरणं किमस्मदादीनां परमेश्वरस्य याऽस्मदादीन्प्रत्युतायमुत परमेश्वरस्यापि देवादीन्प्रत्यपीति । नाद्यः इष्टापत्तेः । नापि द्वितीयः, महर्षिदेवादीनां धर्मादि-

संपत्त्या सर्गाद्यकालीनपदार्थान्परमेश्वरं च साक्षात्कर्तुं समर्थत्वात्तान्प्रति परमेश्वरेणाङ्गुल्यादिनैव तांस्ता-नर्थान्निर्दिश्य शब्दविशेषसङ्केतस्य स्वेच्छयैव कर्तुं शक्यत्वेन शब्देनैव तन्निर्देशानावश्यकतया स्वाभाविक-संबन्धानपेक्षणात् । अस्मान्प्रति सङ्केतकरणं च नावश्यकम् । तद्व्यवहारसिद्धतत्सङ्केतज्ञानमात्रेणास्मादा-दिप्रयोगाद्युपपत्तेरित्याह ॥ **सर्गादिभुवामित्यादिना** ॥ तान्प्रति महेश्वरेणायमस्यार्थस्य वाचक इत्यस्मादयमर्थो बोद्धव्य इति वा गवादिपदानां सास्नादिमदर्थेषु सङ्केतः सुकर इत्यर्थः । कथमतीन्द्रि-येश्वरप्रत्यक्षं तदुपदेशादिकं च तेषामित्यतः परमेश्वरानुग्रहादित्यादि विशेषणम् । प्राथमिकसङ्केतत्व-ज्ञापनाय सर्गादीति । ननु तर्हि शक्तिपक्ष एवास्तु । एतादृशप्रक्रियाया सङ्केतग्रहपक्षस्य गौरवकरत्वा-दित्यर्थः ॥ **स्वाभाविकीमिति** ॥ स्वाभाविकशक्तित्वादिनाऽपि तद्ग्रहोपायत्वेन सङ्केतस्य तद्ग्रहोपायतया चास्याः प्रक्रियाया अवश्यानुसर्तव्यत्वेनातिगौरवमिति भावः ।

स० — **निर्दिश्य ह्यर्थं ब्रूयादिति** ॥ न च सङ्केतस्येच्छारूपत्वान्न तत्र शब्दनिर्देशाद्यपेक्षेति वाच्यम् । अत्र परं प्रति सङ्केतकरणं नाम सङ्केतज्ञापको योऽस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्युपदेशः तत्करणमेव विवक्षितम् । तत्र च शब्दनिर्देशादिक्रमस्त्येवेत्याशयात् । एवमग्रेऽपि सङ्केतकरणं यत्रोच्यते तत्र तज्ज्ञापकोपदेशकरणमेव व्याख्येयम् । तेन सङ्केतस्येश्वरेच्छारूपस्यानादित्वेन कथं करणमिति शङ्का-नवकाशोऽपीति ध्येयम् ॥ **सुकर एव सङ्केतः कर्तुमिति** ॥ ऋष्यादीनां सर्वज्ञत्वेन भगवन्निष्ठसर्वशब्द-सङ्केतग्रहणमुपदेशाभावकालेऽप्यस्तीति ॥ **सर्वेषामकृतसमयत्वात् किं केन निर्दिशेदिति** ॥ उक्तदोषाभावा-दिति भावः । न चैवं तान् प्रति सङ्केतकरणं व्यर्थम् । संप्रदायप्रवर्तनार्थत्वात् । अथवा यदा सर्वज्ञ एव कश्चिदसर्वज्ञं परं प्रति स्वसङ्केतज्ञापनायोपदिशति । तदा तं प्रति युगपत्सर्वशब्दसङ्केतानां बोधयितुमशक्यत्वा-त्क्रमेणैव तेषां बोधनीयत्वे तत्राद्योपदेशे निर्देशार्थं केषाञ्चिच्छब्दानां स्वाभाविकोऽर्थेन संबन्धोऽपेक्षणीयः स्यात् । न चैवम् । किं तु ईश्वरस्य महर्ष्यादीनां च सर्वज्ञत्वात् युगपदेवोपदेशः ॥ न च महर्ष्या-दीनां कथं सार्वज्ञमिति वाच्यम् । योगजधर्मवत्त्वात् । विषयरागरूपप्रतिबन्धाभावाच्च । इदं चेश्वरानुग्रहादेव तेषां भवति । तथा चेश्वरः सर्गादावुत्पन्नान् सर्वज्ञान्महर्ष्यादीन् प्रति युगपदेव तेभ्यस्तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्देभ्यः ते तेऽर्था बोद्धव्या इत्युपदिशतीत्यङ्गीकारे न कोऽपि विरोधः । न च तेभ्य इत्यादीनामेतदुपदेशगतानां शब्दानामिदानीमकृतसमयत्वात्कथमत्र निर्देश इति वाच्यम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिवदेतदुपदेशनिर्दिष्टशब्दाना मप्यनेनैवोपदेशेन कृतसमयत्वात् । अत एवैतादृश-दुर्घटज्ञानसामर्थ्योपपादकमैश्वर्यं तेषामुक्तमिति ॥ **तद्व्यवहाराच्चेति** ॥ महर्ष्यादीनां प्रयोज्यवृद्धं प्रति व्यवहारादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । तदुपदेशाच्चेत्यपि ग्राह्यम् । वाचकत्वम् सङ्केतम् । ननु कुत

एषा प्रक्रिया तेनानुसारिणीयेत्यत आह ॥ **सापीति** ॥ तदवगमोपायश्चोक्तरीत्या सङ्केत एव । तत्करणार्थं चोक्तप्रक्रियाऽनुसरणीयेति भावः ।

प० — शक्तिवादी शङ्कते ॥ **नन्वयमिति** ॥ **केषांचिदिति** ॥ इदमादिपदानाम् । सङ्केतवादी निराह ॥ **मैवमिति** ॥ **सर्गादीति** ॥ सर्गादौ जातान्महर्षिप्रभृतीन्प्रति प्रत्यक्षेण दृष्टार्थं सङ्केतः सुकर एव । तत्र शब्देन निर्देशानपेक्षणादिति भावः । विसंवादादिव्यवहाराभावसूचनाय धर्मज्ञानवैराग्यसंपन्नानामित्युक्तिः ।

या० — **निर्दिश्य ह्यर्थं ब्रूयादिति** ॥ न च सङ्केतस्येच्छारूपस्याशब्दात्मकत्वान्न निर्देषापेक्षेति वाच्यम् । अत्र परं प्रति सङ्केतकरणं नाम सङ्केतज्ञापको योऽस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्युपदेशस्तत्करणमेव विवक्षितम् । तस्य च शब्दत्वेन निर्देशापेक्षाऽस्त्येवेत्याशयात् । एवमग्रेऽपि सङ्केतकरणं यत्रोच्यते तत्र तज्ज्ञापकोपदेशकरणमेव विवक्षितम् । तेन सङ्केतस्येश्वरेच्छारूपस्य अनादित्वेन कथं करणमिति शङ्काऽनवकाशोऽपीति ध्येयम् ॥ **सुकर एव सङ्केतः कर्तुमिति** ॥ ऋष्यादीनां सर्वज्ञत्वेन भगवन्निष्ठसर्वशब्दसङ्केतग्रहणमुपदेशाभावकालेऽप्यस्तीति सर्वेषामकृतसमयत्वात्किं केन निर्दिशेदित्युक्तदोषाभावादिति भावः । न चैवं तान्प्रति सङ्केतकरणं व्यर्थम् । अदृष्टार्थत्वात्संप्रदायप्रवर्तनार्थत्वाच्च । अत्र सार्वज्ञोपपादनायैव धर्मवैराग्योपादानम् । योगजधर्मरूपप्रत्यासत्त्यभावे विषयविशेषरागरूपप्रतिबन्धकसद्भावे वा सर्वविषयकज्ञानोत्पत्त्ययोगात् । रागाभावोपपादकमैश्वर्यमित्यवगन्तव्यम् । नन्वेवं तेषामपीश्वरसाम्यप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् ॥ **परमेश्वरानुग्रहादिति** ॥ **तद्व्यवहाराच्चेति** ॥ महामहर्ष्यादीनां प्रयोज्यवृद्धं प्रति व्यवहारादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । तदुपदेशाच्चेत्यपि ग्राह्यम् । अत एवाग्रे उपदेशादिनैवेति वक्ष्यति । गामानयेत्यादौ प्रवृत्तिप्रतिपत्तिः । पुत्रस्ते जात इत्यादिषु हर्षप्रतिपत्तिः । पुत्रस्ते मृत इत्यादौ शोकप्रतिपत्तिः । सर्पोऽस्तीत्यादौ भयप्रतिपत्तिः । आदिपदात्तृणमस्तीत्यादावौदासीन्यप्रतिपत्तिर्ग्राह्या । वाचकत्वं सङ्केतम् । ननु कुत एषा प्रक्रिया तेनानुसरणीयेत्यत आह ॥ **साऽपीति** ॥ तदवगमोपायश्चोक्तरीत्या सङ्केत एव । तद्ग्रहणाय चोक्तप्रक्रिया तेनाप्यनुसरणीयेति भावः ॥

श्री० — ये स्वाभाविकसंबन्धमास्थिषत शब्दार्थयोस्तेषामपि तज्ज्ञाने उक्तरूपः सङ्केत एवोपाय इत्युक्तं दूषयितुं सिद्धान्ती शङ्कते ॥ **नन्वयमिति** ॥ यदर्थमेतदुक्तं तदाह ॥ **सङ्केताधीने त्विति** ॥ अकृतसमयत्वादकृतसङ्केतत्वात् । सर्गादिभुवामित्यादि कर्मणि षष्ठी । तस्य तद्धेतुप्रत्ययस्य । पदानामावापेन तत्तदर्थप्रत्ययस्य जननदर्शनात् । उद्धापेन तत्तदर्थप्रत्ययस्यापायदर्शनादिति योज्यम् ।

च०— **निर्दिश्य ह्यर्थमिति** ॥ सङ्केतस्येच्छारूपत्वेन शब्दानात्मकतया उच्चारणरूपनिर्देश-नैरपेक्ष्येऽपि तादृशसङ्केतग्राहकस्यास्माच्छब्दादित्याद्यानुपूर्वीकस्य शब्दतया तद्रूपनिर्देशापेक्षास्तीति भावः । एवं सङ्केतकरणमित्यत्रापि तादृशसङ्केतग्राहकशब्दोच्चारणमित्यर्थोऽवधेयः । तेन सङ्केतस्येश्वरेच्छारूपतया-ऽनादित्वेनोत्पादनरूपतत्करणायोग इति शङ्कानिरवकाशैव ॥ **सुकर इति** ॥ ईषदितिकर्मसाधनखलन्तोऽयं तेषां सार्वज्ञादुपदेशमन्तरेणापि भागवतसङ्केताधिगमसत्त्वेन किं केन निर्दिशेदिति क्षत्यनवकाशादिति भावः ॥ **तद्व्यवहाराच्चेति** ॥ प्रयोज्यवृद्धावबोधोद्देश्यकमहर्ष्यादिव्यवहारादित्यर्थः । तदुपदेशादि-समुच्चायकश्चशब्दः ॥ **भयादिप्रतिपत्तेरिति** ॥ द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भस्तत्पुरुषः ॥ **हेतुतामिति** ॥ तदन्वय-व्यतिरेकित्वादिहृदयं तत्प्रक्रियानुसरणस्य तदवगमाङ्गत्वं सारयति ॥ **सापीति** ॥

सु०— स्यादेतत् । यदि शब्दानां साङ्केतिकः संबन्धो न स्वाभाविकः; कृतं तर्हि साध्वसाधुविभागपरेण व्याकरणेन । स्वाभाविकं हि यस्य वाचकत्वं स शब्दः साधुरसाधुश्चेतरः। सामयिकत्वे तु सर्व एव साधवोऽसाधवो वा स्युः । नैवम् । परमेश्वरसमयपरिपालनार्थत्वात् । तथा च येषां पदानां येष्वर्थेषु परमेश्वरेण कृतः समयस्तानि तत्र साधूनि; असाधूनि चेतरत्रेति विभागाय व्याकरणमर्थवदिति ।

वा०— स्वाभाविकसंबन्धपक्षे साध्वसाधुविभागस्य स्वाभाविकसंबन्धोपेतानां गवादिपदानां साधुत्वं तद्रहितानां गाव्यादीनामसाधुत्वमिति कर्तुं शक्यत्वेऽपि सङ्केताधीनवाचकत्वपक्षे गाव्यादिशब्दा-नामिव गवादिशब्दानामपि सङ्केतितत्वाविशेषेण साध्वसाधुविभागो न कर्तुं शक्य इत्याह ॥ **स्वाभाविकं हीति** ॥ यद्यप्यत्र न स्वाभाविकवाचकत्वादिकमेव साधुत्वादिकमभेदेन व्याप्यव्यापकभावा-नुपपत्तेः । नापि साधयति बोधयतीति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं साधुत्वम् । गाव्यादीनामपि साधुत्वापत्तेः । नापि शक्तत्वं तत् । विकरणानामनर्थकतया पचतीत्यादौ तेषामसाधुत्वापत्तेः । लाक्षणिकानामपि लक्ष्ये-ऽशक्ततयाऽसाधुत्वापत्तेश्च । क्वचिच्छक्ततया साधुत्वे तु हयदरिद्रशक्ताश्वास्वशब्दयोर्दरिद्राश्वयोरपि साधुता स्यात् । नापि वृत्तिमत्त्वं तत् । द्योतकनिपातानामसाधुत्वापत्तेः । औपसन्दानिकी शक्तिरेव द्योतनीति चेत् । प्रोत्तरजित्व-घोत्तरटत्व-योरविशेषेण विनिगमनाविरहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विश्रान्तेः । ततश्च द्विर्वचनाद्यव्यवस्थापत्तिः । नापि जातिविशेषः साधुत्वम् । कत्वादिना सङ्करापत्तेः । एवं च साधुत्वस्यानिरुक्त्या व्याप्यव्यापकभावावधारणमनुपपन्नमिवाभाति । तथापि 'अनपभ्रष्टतानादिर्वृद्धाऽभ्युदय-योग्यता । व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः काऽपीह साधुता ।' तत्र शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तमन्यथो-

च्चारणमपभ्रष्टता तदभावोऽनपभ्रष्टता । सैव हि साधुता । सा चार्थविशेषान्तर्भाविनैव । तथा हि । यमर्थं शक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्योतयितुं वा यादृक् शब्दोऽनादिः प्रयुक्तः स तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं प्राप्तोऽसाधुरन्यथा तु साधुरनादिता वाऽभ्युदययोग्यता वा स्वतस्तत्त्ववच्छास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्यो जातिविशेषो वा साधुता । न च जातिसङ्करो दोषः । दूषकताबीजाभावेनोपाधिसङ्करवत्स्याप्यदोषत्वादिति वैयाकरणाद्युक्तरीत्या साधुत्वादेर्निर्वक्तुं शक्यत्वात्तस्य स्वाभाविकसंबन्धव्यापकतोपपद्यत एव । लाक्षणिकादावपि परम्परया स्वाभाविकसंबन्धप्रयोज्यताऽस्त्येवेति नानुपपत्तिरिति भावः । गवादिपदानां गाव्यादिपदानां च सङ्केतितत्वाविशेषेऽपि गवादीनां परमेश्वरसङ्केतितयाऽन्येषां तदभावेन सङ्केतेऽप्यवान्तरविशेषसद्भावात्परमेश्वरसङ्केतितानां साधुत्वमन्येषामसाधुत्वमिति परमेश्वरसङ्केतपरिपालनार्थतया व्याकरणसार्थक्यं सङ्केतपक्षेऽपि संभवत्येवेत्याह ॥ **परमेश्वरेति** ॥

स॰— **सामयिकत्व इति** ॥ साङ्केतिकत्व इत्यर्थः ॥ **सर्वेऽपि साधव इत्यादि** ॥ अपभ्रंशा अपि साधवः स्युः साधुशब्दा वाऽपभ्रंशवदसाधवः स्युः साङ्केतिकत्वस्योभयत्राविशेषादिति भावः ।

य॰— सिद्धान्ती शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ पूर्ववादी निराह ॥ **नैवमिति** ॥

या॰— **सामयिकत्व इति** ॥ साङ्केतिकत्व इत्यर्थः ॥ **सर्वेऽपि साधव इत्यादि** ॥ अपभ्रंशा अपि साधवः स्युः साधुशब्दा वा अपभ्रंशवदसाधवः स्युः साङ्केतिकत्वस्योभयत्राविशेषादिति भावः ॥

श्री॰— पुनः सिद्धान्ती शङ्कते **स्यादेतदिति** ॥ **स्वाभाविकं हीत्यादि** ॥ एवं विभागप्रतिपादनाय हि व्याकरणशास्त्रं प्रवृत्तमस्तीत्यर्थः ॥ **स्युरिति** ॥ तथाच साध्वसाधुविभागपरं व्याकरणशास्त्रं व्यर्थमेव स्यादित्यर्थः ॥ **परमेश्वरसमयेति** ॥ परमेश्वरकृतसङ्केतेत्यर्थः ।

च॰— नैसर्गिकसंबन्धव्यवस्थापयिषुराशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **सामयिकत्व इति** ॥ साङ्केतिकत्व इत्यर्थः ॥ **सर्व इति** ॥ अपभ्रंशा अपि साधवः स्युरनपभ्रंशाश्चासाधवः स्युस्तद्विभागो न स्यादिति भावः ।

सु॰— अत्र ब्रूमः ॥ परस्यापि मते किमीश्वरसङ्केत एवावगमाङ्गम् उतास्मदादीनामपि ॥ आद्ये कथमृष्यार्यम्लेच्छानामनियताः प्रयोगप्रत्ययव्यवहाराः ॥ किञ्चेश्वरसङ्केतोऽपि गृहीत एवावगमाङ्गं न स्वरूपेण । व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि प्रतिपत्ति(तीति)प्रसङ्गात् । तद्ग्रहश्च त्वदुक्तरीत्योपदेशादिनैव । तथा चास्त्वस्मदाद्युपदेश एव । किमदृष्टेश्वरसङ्केतकल्पनयेति समानम् । अस्मदादिभिरपि पूर्वतनस्सङ्केतो ज्ञाप्यत एव न तु क्रियत इति चेत् । तर्ह्यस्मन्मतेऽपि वृद्धेन स्वाभाविकी शक्तिर्ज्ञाप्यत एव । नत्वपूर्वसङ्केतः क्रियत इति तुल्यम् ॥ द्वितीये तु

व्याकरणादिवैयर्थ्यम् । व्यवहारमात्रं हि शब्दप्रयोजनम् । तच्चेश्वरानीश्वरसङ्केतयोः समानम् । अदृष्टार्थमिति चेन्न । प्रमाणाभावात् । श्रुत्यादेः सङ्केतशक्तिपक्षोदासीनत्वात् । किञ्च चरमभाविनं सहकारिणमुपदेशादिकमुपादाय शक्तिप्रत्याख्यानेऽतिप्रसङ्गः ।

वा० — ऋष्यादिप्रयोगादीनामनियमानुपपत्तिप्रसङ्गव्याकरणादिवैयर्थ्यं च सङ्केतपक्षेऽपि प्रतिपादयितुं विकल्पयति ॥ **परस्यापीति** ॥ **आद्य इति** ॥ ईश्वरसङ्केतस्यैकमात्रविषयकत्वेन सर्वविषयकत्वाभावादेकत्रैव ऋष्यादीनां सर्वेषां प्रयोगापत्त्याऽनियतप्रयोगाद्यनुपपत्तिः । ईश्वरसङ्केतस्य सर्वविषयकत्वेनेश्वरोपदेशपूर्वकवृद्धव्यवहारादिना सैन्धवादिशब्दवदनेकत्र सर्वेषामपि प्रयोगापत्त्याऽनियतप्रयोगाद्यनुपपत्तिरेव । तेषां तदन्यत्र सङ्केताज्ञानकल्पने च तदन्यत्र व्यवहारादि पश्यतामपि तथाऽप्रयोगाद्यनुपपत्तिरेवेति भावः ।

ननु केषाञ्चित्सङ्केतान्तराज्ञानादन्येषां चाज्ञानपूर्वकस्वपूर्वपूर्वव्यवहाराद्याग्रहेणान्यत्र सङ्केताभावज्ञानाद्वाऽन्यत्राप्रयोग इत्यतो दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तथा चेति** ॥ शक्तिज्ञापकसङ्केतमादाय शक्त्यपलापे सङ्केतज्ञापकास्मदाद्युपदेशादिना सङ्केतापलापोऽपि स्यादित्यर्थः । ननु नास्मदादीनां सङ्केतकारकत्वं येनास्मदाद्युपदेश एवायमस्मात्पदाद्बोद्धव्य इत्याद्याकारकोऽवगमाङ्गं स्यादपि तु पूर्वतनतज्ज्ञापकत्वमेवातः सङ्केत ईश्वरीय एक एव कल्प्यत इत्याशङ्कते ॥ **अस्माभिरपीति** ॥ तर्हीश्वरस्य वृद्धानामपि न सङ्केतकारकत्वमपि त्वीश्वरज्ञापितस्वाभाविकशक्तिज्ञापकत्वमेवेति न सङ्केतेनापि शक्त्यपलाप इति तुल्यमित्याह ॥ **तर्हीति** ॥ **द्वितीये त्विति** ॥ अस्मदादिसङ्केतस्याप्यवगमाङ्गत्वे तेनापि प्रयोगाद्युपपत्त्या शब्दप्रयोजनसिद्ध्या तेषामपि साधुत्वेनेश्वरसङ्केतितानामेव साधुत्वनियमाभावेन साध्वसाधुविभागाभावेन पारमेश्वरसमयपरिपालनस्यानावश्यकतया साध्वसाधुविभागपरव्याकरणवैयर्थ्यमेवेति भावः । ननु प्रयोगप्रत्ययादिजनकत्वेनैव न शब्दस्य साधुत्वमपि त्वदृष्टजनकत्वेन । तच्चेश्वरसङ्केतितानामेवेति तदन्येषामसाधुत्वात्तद्विभागाय व्याकरणमित्याशङ्कते ॥ **अदृष्टार्थमिति चेदिति** ॥ ईश्वरसङ्केतितानामेवादृष्टजनकत्वेन साधुत्वमित्यत्र प्रमाणाभावान्नैवमित्याह ॥ **प्रमाणभावादिति** ॥ ननु साधुभिर्भाषितव्यम् । साधूनेव प्रयुञ्जीत न म्लेच्छत वै नापभाषत वै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यादिश्रुत्यादिकं तावत्साधूनामेव प्रयोज्यत्वमसाधूनां तदभावं बोधयति तच्च शब्दस्य प्रयोगप्रत्ययादिजनकत्वेनैव साधुत्वे सर्वेषामपि प्रयोगादिजनकत्वादनुपपन्नमित्यदृष्टजनकतयैव वाच्यम् । तच्चानीश्वरसङ्केतितानां न हि कल्पयितुं युक्तम् । न च प्रकारान्तरेण साधुत्वं शक्यव्युत्पादनमिति तादृशश्रुत्यादिकमेवेश्वरसङ्केतितानामेवादृष्टजनकतया साधुत्वकल्पकमित्यतः स्वाभाविकशक्तिमतामेवादृष्टजनकत्वेन साधुत्वं तदन्येषामसाधु-

त्वमित्यभिप्रायेणापि श्रुत्याद्युपपत्तिर्न तेनेश्वरसङ्केतितानामेव साधुत्वसिद्धिरित्याह ॥ **श्रुत्यादेरिति** ॥ किञ्च स्वाभाविकशक्तौ व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि शब्दार्थावगमे प्राप्ते पश्चाज्ज्ञापकतया सहकारित्वेन कल्पितोपदेशादिना शक्तेरेवापलापे सन्निकर्षव्याप्त्युपदेशादिनेन्द्रियव्याप्त्यादेरप्यपलापप्रसङ्ग इत्याह ॥ **किञ्चेति** ॥

स० — **उतास्मदादीनामपीति** ॥ ईश्वरव्यतिरिक्तानामपीत्यर्थः ॥ **त्वदुक्तरीत्येति** ॥ सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानामीश्वरोपदेशादिनैवेत्यर्थः ॥ **अस्मदाद्युपदेश एवेति** ॥ ईश्वरातिरिक्तपुरुषकर्तृकोपदेश एव कृतसङ्केतज्ञापकोऽस्त्वित्यर्थः । देवदत्तपदवदिति भावः ॥ **अस्मदादिभिरपीति** ॥ ईश्वरव्यतिरिक्तैर्देवादिभिरित्यर्थः ॥ **तर्ह्यस्मिन्मतेऽपि वृद्धेनेति** ॥ अत्र वृद्धशब्देन प्रथमं व्यवहारादिना शक्तिज्ञापको भगवानेव विवक्षितः । तथा च यदुक्तं वृद्धव्यवहारोपीत्यादि तदयुक्तमिति भावः । स्वाभाविकसंबन्धस्यानादित्वान्नोक्तातिप्रसङ्गोऽपीति ॥ ननु साधुभिर्भाषितव्यमिति श्रुत्यादेः का गतिरित्यत आह ॥ **श्रुत्यादेरिति** ॥ **उपदेशादिकमुपादायेति** ॥ अत्र यद्यपि चरमभाविनं सङ्केतमुपादायेति वक्तव्यम् । पूर्वं तथैवाशङ्कितत्वात् । तथाप्यस्मदाद्युपदेश एव किमदृष्टेश्वरसङ्केतकल्पनयेत्यत्रेष्टापत्तिचोदनेऽप्यतिप्रसङ्गं वक्तुमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** ॥ अतन्तुसंयोगादीनामेव पटादिजनकत्वोपपत्तौ तन्त्वादावपि पटादिजनकत्वशक्तिर्न कल्पनीयेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

प० — **अदृष्टार्थमितिचेदिति** ॥ व्याकरणनिगमनिघण्ट्वादिकमिति योज्यम् । ईश्वरव्यर्थकृतसङ्केतज्ञानेन व्यवहारे दृष्टमस्तीति तत्प्रतिपालनपरव्याकरणादिकमप्यदृष्टार्थं भविष्यतीति भावः । ईश्वरादिसङ्केतज्ञानस्यैवादृष्टार्थत्वमप्रामाणिकं येन तत्परिपालनद्वारा व्याकरणाद्यपि तथा स्यादिति भावेनाह ॥ **प्रमाणाभावादिति** ॥ ननु 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्टु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति ब्राह्मणेन । न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द'इत्यादिश्रुत्या । 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषैः शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरित्यादिस्मृत्या च साध्वसाधुशब्दज्ञानप्रयोगयोरर्थानर्थयोरुक्त्या परमेश्वरसङ्केतज्ञानपूर्वकं व्यवहारेऽदृष्टं नान्यथेति परिकल्प्यत इत्यत आह ॥ **श्रुत्यादेरिति** ॥ **चरमभाविनं सहकारिणमुपदेशमिति** ॥ तथाहि वृद्धव्यवहारानन्तरमित्यादिनोक्तवृद्धव्यवहाररूपोपदेशमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** ॥ दण्डचक्रादिसहकारिसंपत्तिमादाय घटादिकार्यापलापोऽपि स्यात् । क्षितिसलिलादिसहकारिसंपत्तिमादाय बीजस्याङ्कुरजननसामर्थ्यापलापप्रसङ्गात् । अन्त्यतंतुसंयोगसहकार्युपादाय पटापलापोऽपि स्यादित्यर्थः ।

या० — **उतास्मदादीनामिति** ॥ ईश्वरव्यतिरिक्तानामपीत्यर्थः ॥ **त्वदुक्तरीत्येति** ॥ सर्गादिभुवां महर्पिदेवतानामुपदेशादिनैवेत्यर्थः ॥ **अस्मदाद्युपदेश एवेति** ॥ अस्मदादिकृतसङ्केतज्ञापक इति शेषः । देवदत्तपित्रादिवदीश्वरातिरिक्ता महर्ष्यादयः स्वकृतमेव सङ्केतमुपदेशादिना ज्ञापयन्तीत्यस्त्विति भावः ॥ **अस्मदादिभिरिति** ॥ ईश्वरव्यतिरिक्तैर्महर्ष्यादिभिरित्यर्थः ॥ **वृद्धेनेति** ॥ अत्र वृद्धशब्देन प्रथममुपदेशादिना शक्तिज्ञापको भगवानेव विवक्षित इति ज्ञेयम् । ननु साधुभिर्भाषितव्यमिति श्रुत्यादेः का गतिरित्यत आह ॥ **श्रुत्यादेरिति** ॥ **उपदेशादिकमुपादायेति** ॥ अत्र यद्यपि चरमभाविनं सङ्केतमुपादायेत्येव वक्तव्यम् । पूर्वं तथैवाशङ्कितत्वात् । तथाऽप्यनवगतस्य सङ्केतस्यागमकत्वात्तदवगमकमुपदेशादिकमावश्यकमित्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** ॥ चरमकारणानामन्त्यतन्तुसंयोगादीनामेव पटादिजनकत्वोपपत्तौ तज्जनकतन्त्वादौ पटादिजनकत्वमपि न कल्पनीयं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

श्री० — ये स्वाभाविकसंबन्धमास्थिषत शब्दार्थयोस्तैरपि तदवगमाय सङ्केतोऽङ्गीकार्यः । तथाच तेनैव प्रयोगादेरुपपत्तौ किं स्वाभाविकसंबन्धेनेति पूर्व क्षिप्त यथोक्तं तन्न्यायेनैव परमेश्वरसङ्केतस्यैवावगमाङ्गत्वं यैरङ्गीक्रियते तैरपि तदवगमायेश्वरातिरिक्तानामुपदेशोऽङ्गीकार्यः । तथाच तेनैव सर्वत्र प्रयोगादेरुपपत्तौ किमीश्वरसङ्केतकल्पनयेति वक्तुमाह ॥ **अत्र ब्रूम इत्यादिना** ॥ अवगमोऽर्थावगमः ॥ **अस्मदादीनामिति** ॥ अत्रास्मदादिशब्द ईश्वरातिरिक्तमहर्ष्यादिपरः । एवमुत्तरत्रापि ॥ **कथमिति** ॥ ईश्वरसङ्केतस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ **स्वरूपेणेति** ॥ अगृहीत एवेत्यर्थः ॥ अगृहीतस्यैवेश्वरसङ्केतस्यार्थावगमाङ्गत्वे बाधकमाह ॥ **व्युत्पन्नवदिति** ॥ अन्यथेति शेषः । ईश्वरसङ्केतस्य स्वरूपसतः सत्त्वादित्यर्थः ॥ **उपदेशादिनैवेति** ॥ स्वर्गादिभुवामृष्यादीनामुपदेशादिनैवेत्यर्थः ॥ **समानमिति** ॥ ननु ये स्वाभाविकसंबन्धमास्थिषतेत्यादिना स्वाभाविकसंबन्धपक्षे यद्दूषणमुक्तं तत्परमेश्वरसङ्केतपक्षेऽपि समानमित्यर्थः । शङ्कते ॥ **अस्मदादिभिरिति** ॥ पूर्वतर ईश्वरकृतः ॥ **द्वितीय इति** ॥ न केवलमीश्वरसङ्केत एवावगमाङ्गं किं त्वीश्वरातिरिक्तानामिति पक्ष इत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **व्यवहारमात्रं हीति** ॥ साधुभिर्भाषितव्यमिति वचनात्साधुशब्दव्यवहारमात्रमित्यर्थः ॥ **तच्चेति** ॥ व्याकरणशास्त्रप्रयोजनभूतं व्यवहारमात्रमित्यर्थः ॥ **समानमिति** ॥ ईश्वरतदतिरिक्तकृतयोरुभयोरपि सङ्केतयोर्व्यवहारमात्रस्यैव प्रयोजनत्वेन व्याकरणशास्त्रस्येश्वरातिरिक्तकृतसङ्केतपरिपालनार्थत्वस्यापि प्राप्त्या येषां पदानां येष्वर्थेषु परमेश्वरकृतः समयस्तानि तत्र साधून्यसाधूनि चेतरत्रेति भागाय व्याकरणमर्थवदितियत्परमेश्वरमात्रकृतपरिपालनार्थत्वं व्याकरणशास्त्रस्योक्तं तदयुक्तमित्यर्थः । नन्वस्तु अस्मदाद्युपदेश एव किमदृष्टेश्वरसङ्केतकल्पनयेति समानमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । परमेश्वरसङ्केतकरणस्यादृष्टार्थत्वेन स्वाभाविकशक्तिज्ञापकत्वाभावा-

दित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **अदृष्टार्थमिति चेदिति** ॥ वृद्धव्यवहारोऽपि गवादिपदानां देवदत्तादिशब्दवत्सङ्केतपूर्वक एव । तद्वरमस्तु सङ्केत एव कृतमत्र स्वाभाविकसंबन्धेनेति यदुक्तं तद्दूषयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **चरमभाविनमिति** ॥ अयं सङ्केत एव केषाञ्चिच्छब्दानामसति स्वाभाविकेऽर्थसंबन्धे न शक्यः, 'निर्दिश्य ह्यर्थं ब्रूयादस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति । न च निर्देशोऽसति केषाञ्चिच्छब्दानां स्वाभाविकसंबन्धे सिध्यती'त्युक्तत्वात्; सङ्केतः स्वाभाविकशक्त्यपेक्षया चरमभावीत्यर्थः ॥ **उपदेशादिकमिति** ॥ सहकारिभूतोपदेशादिसिद्धं सङ्केतमित्यर्थः । अज्ञातस्य सङ्केतस्यार्थागमकत्वादुपदेशादेरेव तद्ग्राहकतया सर्गादिभुवामित्यादिना परेणोक्तत्वादुपदेशादिकमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु चरमभाविनं सङ्केतमित्येव वाच्यमिति द्रष्टव्यम् ।

च० — साङ्केतिकत्वकल्पेऽपि ऋष्यादिप्रयोगानियमानुपपत्तिं व्याकरणादिनैरर्थक्यं चाभिधित्समानो विकल्पयति ॥ **परस्यापीति** ॥ **त्वदुक्तरीत्येति** ॥ स्वर्गादिभुवामित्यादिनेत्यादिः ॥ **अस्मदाद्युपदेश एवेति** ॥ ज्ञापक इत्युपस्कृतेनान्वेति ॥ **अदृष्टेश्वरेति** ॥ अतीन्द्रियेश्वरेत्यर्थः । परमेश्वरादतिरिच्यमानाः महर्ष्यादयः स्वस्वरचितसङ्केतानेव पाणिन्यादिवदुपदिशन्तीत्याशयः । अस्मदादिभिरीश्वरव्यतिरिक्तैर्महर्ष्यादिभिः । अस्मन्मतेऽपि सार्वत्रिकसङ्केतहेतुतानुपगन्तृमतेऽपि । वृद्धेन प्रथममुपदेष्ट्रा भगवतैव । द्वितीये तु ईश्वरातिरिक्तसङ्केतोऽप्यवगमाङ्गमिति कल्पे तु श्रुत्यादेरिति साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधूनित्याद्यानुपूर्वीकत्वादेरित्यर्थः ॥ **उदासीनत्वादिति** ॥ शक्तिसङ्केतोभयबोधकपदसमभिव्याहाराभावादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** ॥ सन्निकर्षेणेन्द्रियस्य परागर्शेन व्याप्तिधियः पदार्थस्मृत्या पदज्ञानस्यान्यतन्तुसंयोगादिना पटोत्पत्तौ तन्त्वादेरपि पटजनकत्वस्याप्यपह्नवप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सु० — अथौत्पत्तिकशक्तिसद्भावे किं प्रमाणम् । अर्थावबोधस्य स्वरूपसहकारिभ्यां शब्दसङ्केताभ्यामेवोपपत्तेरिति ॥ उच्यते । किं स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तातीन्द्रिया शक्तिः क्वापि नाङ्गीक्रियते । उत शब्द एव ॥ आद्ये वक्ष्यामः । द्वितीयेऽधुनातनास्तावन्न सङ्केतयितार इति तवापि संमतम् । न च लोकोत्तरे सङ्केतयितरि प्रमाणमस्ति । तथा च स्वभाव एवायं शब्दानामिति गम्यते । गवादिशब्दाः साङ्केतिकाः शब्दत्वाद्देवदत्तादिशब्दवदिति चेत् । किमत्र साङ्केतिकत्वमात्रं साध्यम् उत सास्नादिमत्यर्थे । आद्ये सिद्धसाधनम् । गुप्तभाषणादौ मया गोशब्दस्य घटेऽपि सङ्केतितत्वात् । द्वितीये व्यभिचारः । न हि सर्वेऽपि शब्दाः सास्नादिमति पिण्डे सङ्केतिता इत्यत्र प्रमाणमस्ति । गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थे सङ्केतितः

तत्र प्रयुज्यमानशब्दत्वात् गाव्यादिशब्दवदिति चेन्न असाधुशब्दत्वस्योपाधित्वात् । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनाप्युपाधित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथाऽस्मदादिविशेषणप्रक्षेपोऽपि प्रतिज्ञायां प्रसज्येतेति ॥ तदेवं शब्दस्यार्थसंबन्धसंभवान्नाप्रामाण्यम् ।

न्या०— ननु स्वाभाविकशक्तेः प्रामाणिकत्वे तद्बलाद्वृद्धोपदेशादेस्तज्ज्ञापकत्वकल्पनं श्रुत्यादेरन्यथासिद्धिकल्पनमतिप्रसङ्गोक्तिरुक्तरीत्या बाधकपरिहारश्चोपपद्यते; तदेव तु कथमित्याशङ्कते ॥ **अथेति** ॥ अर्थावबोधान्यथाऽनुपपत्तिमन्यथयति ॥ **अर्थेति** ॥ अतीन्द्रियशक्तिमात्रानभ्युपगमप्रयोजिकायाः स्वरूपसहकारिभ्यामन्यथोपपत्तेरुक्तत्वाच्छब्दतत्सङ्केताभ्यामिति चोक्तेर्विकल्प्य दूषयति ॥ **किमिति** ॥ आद्ये **वक्ष्याम इति** ॥ लिङ्गपादे शक्तिसद्भाव एव तु क्रियादिनित्यता ज्ञेयेत्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता शक्तिरेव नास्तीति केचित्तेषां श्रुत्यादिविरोध इत्यादिनेत्यर्थः । द्वितीये तु शब्दस्यात्यात्बोधकत्वासंबद्धबोधकत्वानुपपत्त्या सङ्केतस्याप्यनुपपत्तौ परिशेषात्स्वाभाविकशक्तिसिद्धिरित्याह ॥ **द्वितीये चेति** ॥ ननु सर्वविप्रतिपन्नशब्दानां पक्षीकारात्कुत्र व्यभिचार इत्यतो घटादिशब्दानां सास्नादिमत्यर्थे साङ्केतिकत्वस्य तत्कार्यदर्शनेनाकल्पनीयत्वात् । तद्व्यतिरिक्तानां पक्षीकारे तेषां सास्नादिमत्यर्थे साङ्केतिकत्वस्य परेणाप्यनभ्युपगमात्तत्रैव व्यभिचार इत्याशयेन तत्र साध्याभावं व्युत्पादयति ॥ **न हीति** ॥ ततश्छब्दानामेव पूर्वत्रेवात्रापि पक्षत्वे व्यभिचारनिरासाय हेतुविशेषणं वक्तुं प्रयोगान्तरं दर्शयति ॥ **गोशब्द इति** ॥ सास्नादिमत्यर्थे सङ्केतितचेष्टाविशेषे गुप्तभाषादौ तत्र सङ्केतितघटादिशब्दे च साध्याव्यापकत्वादाह ॥ **साधनेति** ॥ ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य नोपाधित्वम् । उपाधेः पक्षादिप्रविभागोत्तरकालं प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनैव दूषकतयोपाध्यभावेन साधुशब्दत्वेन सास्नादिमत्यर्थे साङ्केतिकत्वाभावे साध्ये गुप्तभाषणादौ सवि सङ्केतिते घटादिशब्दे व्यभिचारापत्त्या दूषकताबीजासंभवादित्यत उक्तं वक्ष्यमाणत्वादिति । यदवच्छिन्नसाध्ये य उपाधिस्तद्विशेषणावच्छिन्नसाध्याभावस्योपाध्यभावेन साधनसौलभ्याद्यथा समवायः समवेतः संबन्धत्वात्संयोगवदित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य कृतकत्वस्योपाधित्वात्समवायः संबन्धत्वे सति समवेतत्वेन हीनोऽकार्यत्वादिति साधनं तथा गयादिशब्दाः सास्नादिमत्यर्थे प्रयुज्यमानत्वे सति तत्र सङ्केतितानां साधुशब्दत्वादिति प्रकृतेऽपि प्रयोगसंभवात् । न च साध्ये विशेषणवैयर्थ्यम् । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादित्यादाविव व्यभिचारवारकतया सार्थक्यादित्यर्थस्य युक्तिपादे साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिरित्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । न चैवमुपाध्यभावेनावच्छिन्नसाध्याभावसिद्धावपि तस्यावच्छेदकाभावेनाप्युपपत्त्या पक्षे न शुद्धसाध्याभावसिद्धिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकाो

भूततत्रप्रयुज्यमानत्वाभावस्य पक्षे बाधिततया साध्यरूपविशेष्याभावमादायैव साध्यपर्यवसाने वक्तव्ये पर्यवसानगत्या शुद्धसाध्याभावस्यैव सिद्धेरित्याशयः । एवं सत्यपि वैयात्यमात्रेण यः शुद्धसाध्यव्यापकस्यैवोपाधित्वं मन्यते तं प्रत्याभाससाम्यमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ तत्रागत्यैतादृशोपाधेरेव स्वीकर्तव्यत्वादित्याशयः ।

स० — **किं स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्ता शक्तिः क्वापि नाङ्गीक्रियते उत शब्द एव । आद्ये वक्ष्याम इति** ॥ शक्तिसद्भाव एव तु क्रियादिनित्यताङ्गियेत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसर इति शेषः ॥ **असाधुशब्दत्वस्येति** ॥ धेन्वादिशब्दानां पक्षतुल्यत्वान्न तत्र साध्याव्यापकत्वम् । यादृशतादृशसाधुत्वस्य पक्षेऽपि सत्त्वेन साधनव्यापकत्वपरिहाराय शब्दग्रहणम् । सास्नादिमत्यर्थे सङ्केतितचेष्टाविशेषे साध्याव्यापकत्वमित्यत आह ॥ **साधनावच्छिन्नेति** ॥ प्रयोगस्य शब्दधर्मत्वान्नोक्तदोषः । ननु तथापि सास्नादिमत्यर्थे सङ्केतितघटशब्दादौ साध्याव्यापकत्वम् । न च तस्यापि साङ्केतिकत्वादसाधुशब्दत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । तथात्वे गवादिशब्दानामपि सङ्केतितत्वपक्षे तथात्वापत्त्या साधनव्यापकत्वप्रसङ्गादिति चेत् । न । गवादिशब्दानां सास्नादिमत्यर्थे परमेश्वरेण सङ्केतितत्वेन साधुत्वेऽपि घटशब्दस्य तत्रास्मदादिभिः सङ्केतितत्वेनासाधुशब्दत्वात्साध्यव्यापकत्वोपपत्तेः । केचित्तु । उभयसंप्रतिपन्नसाधुत्वोपेतशब्दभिन्नशब्दत्वस्योपाधित्वात् । सङ्केतितघटादिशब्दानां मन्मते साधुत्वानङ्गीकारादिति भावः । इत्याहुः । शुद्धसाध्यव्यापक एवोपाधिरित्याशङ्क्याह ॥ **अन्यथेति** ॥ ईश्वरसङ्केतवत् असत्सङ्केतोऽपि तेनैव साध्यः स्यात् । उपाधेः त्वयैव परिहृतत्वेन शङ्कितुमशक्यत्वात् । दोषान्तरस्य चाभावात् । भावे वा ईश्वरसङ्केतसाधनेप्यविशेषादिति भावः ।

प० — ननु घटपटादि कार्यं प्रमितमिति नापलापार्हम्; शक्तिर्न प्रमितेति शङ्कते ॥ **अथेति** । **वक्ष्याम इति** ॥ लिङ्गपादे । 'इति पैङ्गिश्रुतिः प्राह शक्तिसद्भाव एव त्वि'त्याद्यनुव्याख्याव्याख्यावसर इति भावः । गोपिण्डे केनचित्सङ्केतितचेष्टाविशेषे साध्याव्यापकत्वादाह ॥ **साधनावच्छिन्नेति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ द्वितीयाद्यपादे 'न विलक्षणत्वादि'तिनये 'साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य च' इत्येतद्व्याख्यावसर इति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ साङ्केतिकत्वस्यासाधुशब्दत्वनिबन्धनत्वाभावे गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थेऽस्मदादिभिः सङ्केतितः तत्र प्रयुज्यमानशब्दत्वादित्यपि प्रयोगप्रसङ्गेन त्वदभिमतपारमेश्वरसङ्केत इत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । प्रपञ्चितमेतत्सङ्केतपक्षखण्डनं तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदे ।

या०— **वक्ष्याम इति** ॥ लिङ्गपाद इति शेषः । लोकोत्तरसङ्केतयितृसद्भावे पूर्वपक्षावसरे व्यवहारोऽपीत्यादिनोक्तमनुमानमेव मानमाशङ्कते ॥ **गवादिशब्दा इति** ॥ प्रसिद्धबाधसहकृतं पुनन्धीयमानमिदमेवानुमानमप्रसिद्धेश्वरकृतसङ्केतमादाय पर्यवस्यतीत्याशयः ॥ **द्वितीये व्यभिचार इति** ॥ देशब्देष्विति शेषः । ननु तेऽपि कदाचित्केनचित्तत्र सास्नादिमति पिण्डे सङ्केतिता एवेत्यत आह हीति ॥ ननु प्रतिज्ञायां बहुवचनश्रवणाद्घटादिशब्दानामपि पक्षत्वप्रतीत्या कथं तत्र व्यभिद्भावनमिति चेन्न । घटादिशब्देष्वेवमेव प्रत्येकं तेषु तेष्वर्थेषु साङ्केतिकत्वं साधनीयमिति सूचयितुबहुवचनं न तु तेषामप्यत्र पक्षत्वलाभायेत्याशयात् । न चैवमुत्तरानुमानपौनरुक्त्यम् । हेतुभेदात् **प्रयुज्यमानेति** ॥ तथा च घटादिशब्देषु व्यभिचार इति भावः । सास्नादिमदित्यर्थे सङ्केतितविशेषे साध्याव्यापकत्वमित्यत आह ॥ **साधनावच्छिन्नेति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिपाद शेषः । शुद्धसाध्यव्यापकस्यैवोपाधित्वं न साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येत्यभिमाने बाधकमाह **न्यथाऽस्मदादीति** ॥ न चात्र बाधः । ईश्वरातिरिक्तस्याप्रसिद्धस्यैव कस्यचित्सङ्केतयितुः सिद्धिया भवदभिलषितेश्वरसङ्केतसिद्धिर्न भविष्यति । उपाधिभयस्य त्वयैव त्याजितत्वात् । दोषान्तवाभावादित्याशयात् ॥

श्री०— नन्वर्थावबोधान्यथाऽनुपपत्तिरेव शक्तिसद्भावे प्रमाणमित्यतोऽर्थापत्तेरन्यथैवोपपत्तिमाह **र्थावबोधस्येति** ॥ शब्दस्वरूपसहकारिभूतसङ्केताभ्यामित्यर्थः ॥ **क्वापीति** ॥ वन्ह्यादावपीत्यर्थः । दिस्वरूपकरतलानलसंयोगरूपसहकारिभ्यामेव कार्योपपत्तेर्वन्ह्यादावपि दाहानुकूलातीन्द्रियाद्विशिष्टपा शक्तिर्नाङ्गीक्रियत इति भावः । सहकार्यभावमुपपादयति ॥ **अधुनातना इति** ॥ **तथा चेति** ॥ नां सकाशाज्जायमानोऽयमर्थावबोधः स्वभाव एव । शब्दानामर्थावबोधजनकत्वरूपा **शक्तिः** शब्दवेति यावदिति गम्यत इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वमनङ्गीकृत्यास्य साधुत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अस्मदादीति** ॥ गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थेऽस्मदादिभिः सङ्केतित प्रतिज्ञायां विशेषणप्रक्षेपसंभवान्नानेनानुमानेनेश्वररूपलोकोत्तरसङ्केतयितृपुरुषसिद्धिरिति भावः ॥ **वन्धेति** ॥ स्वाभाविकशक्त्यैवार्थबोधकत्वसंभवादित्यर्थः ॥

च०— **वक्ष्याम इति** ॥ लिङ्गचरण इत्यादिः । प्रसक्तानामात्मबोधकत्वासंबद्धबोधकत्वसङ्केतप्रत्याख्याने सति नैसर्गिकी शक्तिरेवासैत्सीदित्याह ॥ **द्वितीये चेति** ॥ पूर्ववादिमतवसरे वृद्धव्यवहारोऽपीत्यादिनाऽभिहितं लोकोत्तरसङ्केतयितृपर्यवसायकमनुमानमाशङ्कते ॥ **गवा-**

दिशब्दा इति ॥ लाघवप्रतिसंधानदशायां व्यापकतानवच्छेदकरूपेणापि भानं यथोपेतं तद्वदभौमवह्निशून्यस्तार्णदहनशून्यो वा पर्वत इत्यादिबाधप्रतिसन्धानदशायां वह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्त्यवच्छिन्नहेतुवृत्तिप्रकारताशालिपरामर्शादपि धूमव्यापकताऽनवच्छेदकीभूतभौमवह्नित्वतार्णदहनत्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितेरप्युपगततया प्रकृते तादृशबाधप्रतिसंहितिसहकारादलौकिकेश्वरसङ्केतविषयत्वमवगाहमानैवानुमितिरुदेश्यतीति भावः ॥ **द्वितीये व्यभिचार इति** ॥ घटादिशब्देष्वित्यादिः घटादिशब्देऽनैकान्त्यविधूननाय लक्षणातिसन्धानाभावकालीनसास्नादिमद्व्यक्तिविषयकान्वयधीजनकत्वतात्पर्यकं तत्र प्रयुज्यमानेतिपदं हेतुवाक्यघटकतयोपात्तम् । सास्नादिमद्व्यक्तिसङ्केतितचेष्टाविशेषे साध्याव्यापकतया नोपाधित्वमित्यत आह ॥ **साधनावच्छिन्नेति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिपाद इत्यादिः । शुद्धसाध्यव्यापकस्यैवोपाधित्वं न किञ्चिदवच्छिन्नतद्व्यापकस्येत्यभिहिताबाभाससाम्यरूपं बाधकमभिधत्ते ॥ **अन्यथा अस्मदादीति** ॥ तन्नानाप्स्यैतादृशोपाधेरेव स्वीकर्तव्यत्वादित्याशयात् । साङ्केतिकत्वस्य साधुशब्दनिबन्धनत्वाभावे गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थेऽस्मदादिभिः सङ्केतितस्तत्र प्रयुज्यमानशब्दत्वादित्यपि प्रयोगप्रसङ्गेन त्वदभिमतपारमेश्वरसङ्केत इत्यस्य सिद्धिप्रसङ्गादिति भाव इत्यपि स्थितम् ।

सु० — यत्पुनरुक्तमाप्तानाप्तप्रयुक्तयोरित्यादि । तदप्यसारम् । प्रत्यक्षवदेवोपपत्तेः । चक्षुरादिप्रत्यक्षं हि क्वचिद्यथार्थज्ञानं क्वचिदयथार्थज्ञानं जनयदपि प्रमाणमङ्गीक्रियत एव । दोषसदसद्भावाभ्यां तत्र भेद इति चेत् ; तर्ह्यत्राप्यनाप्तवक्तृसदसद्भावाभ्यां भेदो भविष्यति । वक्ता वाक्योच्चारण एवोपयुज्यत इति चेन्न । यतस्तदेवाविषये प्रयुञ्जानो दुष्टं करोति निशा तमसिमाकाशे प्रयुञ्जान इव । अन्यथाऽनुमानमप्यप्रमाणं स्यात् । कृतकत्वं हि शब्दानित्यत्वसाधने साध्वसाधु चान्यवयवविनोऽनुष्णत्वसाधने । तत्कस्माद्विशेषात् । व्याप्तिपक्षधर्मताभावाभावाभ्यामिति चेन्न । कालातीतत्वस्य पृथग्दूषणताया वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽविषयवृत्तित्वतदभावरूप एव विशेषो वक्तव्यः । स च समानः शब्देऽपीति । तदिदमुक्तम् ॥ प्रत्यक्षवच्चेति ॥

एतद्दोषभयात्केचित् शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावमिच्छन्ति । अपरे पुनरपौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य वेदस्य शब्दतयैव प्रामाण्यम् ; पुरुषवचसां त्वनुमानतयेत्यातिष्ठन्ते ॥ तदुभयमप्य(त एवा)युक्तम् । किन्तु प्रत्यक्षवदनुमानवच्च शब्दमात्रस्यापि प्रामाण्यं स्वतः स्वेनैव रूपेण न त्वनुमानत्वेन । अत एव श्रुतेः प्रकृतत्वेऽपि सर्वशब्दपरिग्रहायागमस्येत्युक्तम् । हिशब्दस्तत्र प्रमाणप्रसिद्धिद्योतकः । तच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः ॥

वा० — वाक्ये स्वाभाविकदोषाणामभावाद्वक्तृपुरुष एव स्वाज्ञानादिवशाद्विषये वाक्यं प्रयुञ्जानस्तत्राविषयवृत्तित्वरूपं दोषं संपादयतीति युक्तं तस्यानाप्तवक्तृकत्वेनाप्रामाण्यमित्याह ॥ **यत इति** ॥ अन्यथाऽविषयवृत्तित्वस्यादोषत्वे । अविषयवृत्तित्वस्य दोषत्वं वदता व्याप्त्यसिद्ध्योर्दोषत्वस्य स्वीकार्यत्वात्तेनैवोपपत्तावविषयवृत्तित्वस्य तत्रापि न दोषत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **व्याप्तीति** ॥ अत्र वक्तव्यम् । अविषयवृत्तित्वं तत्र नास्त्येव वा विद्यमानमप्यन्यथासिद्धतया न दोष इति वा । नाद्यः सर्वन्यायानां धर्म्यादिग्राहकत्वेन प्रत्यक्षागममूलत्वादुपजीव्यप्रबलप्रत्यक्षादिविरुद्धन्यायाभासानां तदपहृतविषयत्वेनाविषये प्रमाजननासामर्थ्येनाविषयवृत्तिताया दोषत्वस्यावश्यकत्वात् । न द्वितीयः । सर्वं तेजोऽनुष्णं कृतकत्वादित्यादौ पक्षादन्यत्र व्यभिचाराभावेनासिद्ध्यभावेन च दोषान्तराप्राप्तेः । पक्षे च व्यभिचाराप्रसक्तेः पक्ष एव बाधेन साध्याभावस्य निश्चयात्पक्षस्यैव विपक्षत्वात्तस्यैव विपक्षत्वात्तत्रैव व्यभिचारेण व्याप्तिभङ्गस्य चोपजीव्येनाविषयवृत्तित्वेनैवानुमानस्य दुष्टत्वे जघन्यप्रतिपत्तिकस्याननुसरणीयत्वात् । एवं च व्याप्तिग्रहणसमये हेतुमति क्वचित्साध्याभावोपस्थितौ तदानीं विपक्षस्य बुद्धावनारोहाद्व्याप्तिभङ्गस्य पुरःस्फूर्तिकत्वाच्च । दोषत्वेऽपि परार्थप्रयोगोत्तरमविषयवृत्तित्वमेव दोष इति कालातीतस्य पृथग्दूषणतया भक्तिपादे 'प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायाः सर्वे भवन्ति हि । न्यायाभासा अमूलाःस्युर्न्यायस्यान्यस्य तौ पुनः । अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् । ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधे न तद्भवेत् ।' इत्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे वक्ष्यमाणत्वादनुमानेऽविषयवृत्तित्वं दोष एवेत्याह ॥ **कालातीततया इति** ॥

अत्र स्वत एवेत्यागमस्येति चोक्त्या व्यावर्तितमतद्वयनिरासेऽप्युक्तयुक्तिमेव योजयितुं तन्मतद्वयमुपन्यस्यति ॥ **एतदिति** ॥ **अत एवेति** ॥ यद्दोषभयादागमत्वेन सर्वागमस्य च प्रामाण्यत्यागस्तद्दोषाणां परिहृतत्वादेवेत्यर्थः । न वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानम् । वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतः कालतश्चान्वयव्यतिरेकाभावात् । वाक्यं वाक्यार्थवद्वाक्यत्वादित्यत्र वाक्यार्थमात्रसाधने विशेषप्रतिपत्तेर्निर्निबन्धनत्वापत्त्या विशेषसाधने च पूर्वं विशेषप्रतिपत्तौ वाक्यवैयर्थ्यापत्त्या तदप्रतिपत्तौ चाप्रसिद्धविशेषणतापत्त्या विशेषस्यान्यत्राभावेनानैकान्तिकत्वान्मतुबर्थानुपपत्तेश्च नायमनुमानप्रकारो युक्तः । विमतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाण्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वादिति च न । विनाऽप्यन्वयप्रमितिं दैवात्प्रयुक्तेष्वाकाङ्क्षादिमत्स्वनैकान्त्यात् । आप्तप्रयुक्तत्वेन हेतुविशेषणे च साध्यार्थस्य हेतुप्रवेशापत्तेः । पुरुषविशेषप्रयुक्तत्वस्य चाध्यापकप्रयुक्तेऽनैकान्त्यात् । मूलप्रमाणानुमाने चापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेरित्यादिनाऽऽगमस्यानुमानत्वेन प्रमाणत्वाभावस्य व्युत्पादयिष्यमाणतया पदानामन्विताभिधाने शक्तेः पदानामेव च वाक्यत्वाद्वैदिकपदानामेव च लौकिकत्वाभावे लोकवेदाधिकरणविरोधापत्त्या वक्तुः पदज्ञान एवोपयोगित्वेन लोकवेदयोः प्रकारभेदानुपपत्त्यादिना वेदस्यागमत्वेन पौरुषेयस्यानुमानत्वेन प्रामाण्यमिति प्रकारस्य

निरस्यमानतया च पर्यवसानगत्या सर्वागमस्यागमत्वेन प्रामाण्यसिद्धिरित्याशयेन हिशब्दं तदर्थतया योजयति ॥ **हिशब्द इति** ॥ युक्तिपादे भगवत्पादोदितप्रत्यक्षानुमानादिव्युत्पादनावसरेऽवसितमनुमानं निर्दोषं वाक्यमित्यादिना प्रमाणं व्युत्पादयिष्याम इत्याशयेनाह ॥ **तच्चेति** ॥

स० — **तच्चोत्तरत्र वक्ष्याम इति** ॥ एतदपि गौरव कल्पनेऽन्यथेत्येतद्व्याख्यानावसर एवेति द्रष्टव्यम् ।

प० — **यत्पुनरुक्तमिति** ॥ प्रत्यक्षवच्चेत्यादेरवतारिकायामुक्तमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ विषयवृत्तित्वतदभावाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थाऽनङ्गीकार इत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति ॥ **कृतकत्वं हीति** ॥ **अग्नीति** ॥ अग्निरूपस्थूलावयविन इत्यर्थः । परमाण्वादेरनुष्णतासाधने बाधस्याप्रसक्तेरेवमुक्तम् । ॥ **व्याप्तीति** ॥ कृतकत्वं चानुष्णत्वेन न व्याप्तं नापि संदिग्धसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वरूपपक्षधर्मतोपेतमिति । अनुष्णत्वसाधने तदुभयहीनत्वात् । शब्दानित्यत्वसाधने तदुभयवत्त्वात्साधुत्वादिकं तस्य सेत्स्यतीति भावः । एवं हि अविषयवृत्तित्वरूपकालातीतत्वं नाम दोषो न स्यात् । अस्तु को दोष इत्यत आह ॥ ॥ **कालातीतत्वस्येति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिपादे 'विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धते'-त्येतद्व्याख्यावसर इति भावः ॥ **प्रत्यक्षवच्चेतीति** ॥ अनुमानवच्चेति चार्थः ॥ **एतद्दोषेति** ॥ आप्तानाप्तवाक्ययोर्विशेषानुपलम्भेन प्रामाप्रामाण्यदोषभयादित्यर्थः ॥ **तच्चोत्तरत्र वक्ष्याम इति** ॥ गौरवं कल्पनेऽन्यथे'त्यस्य चतुर्थव्याख्यावसरे केचिदाहुरित्यादिग्रन्थेनेति भावः । न विलक्षणत्वनये स्मृतिप्रामाण्यप्रस्तावे 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमे'ति श्रुत्यादेः सुधायां वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥

था० — **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिभक्तिपादयोरिति शेषः ॥ **वक्ष्याम इति** ॥ युक्तिपाद इति शेषः ॥

श्री० — **अग्न्यवयविन इति** ॥ अग्निरूपावयविन इत्यर्थः ॥ **व्याप्तिपक्षधर्मताभावाभावाभ्यामिति** ॥ कृतकत्वेऽनित्यत्वनिरूपिता व्याप्तिरस्ति पक्षधर्मता चास्ति । कृतकत्वे पक्षधर्मतासद्भावेऽपि नानुष्णत्वनिरूपिता व्याप्तिरस्ति । अग्न्यवयवे द्व्यणुके व्यभिचारापत्तेरित्यर्थः ॥ **स चेति** ॥ उक्तरूपो विशेष इत्यर्थः ॥ **शब्देऽपीति** ॥ वक्ता तदेव वाक्यमविषये प्रयुञ्जानो दुष्टं करोतीति भावः ॥ **एतद्दोषभयादिति** ॥ आप्तानाप्तप्रणीतयोर्वाक्ययोरस्ति कश्चिद्विशेषो न वेत्युक्तदोषभयादित्यर्थः ॥ **अनुमानेऽन्तर्भावमिति** ॥ एतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि । आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् । गामानय दण्डेनेत्यादिपदकदम्बकवदित्यनुमानेन वक्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गस्य सिद्धेरनुमानविधयैव प्रामाण्यं न शब्दत्वेनेत्यनुमानेऽन्तर्भावमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ **शब्दतयैव प्रामाण्यमिति** ॥

वेदस्यापौरुषेयतया वक्तुरेवाभावेनोक्तानुमानाद्वक्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिः । तत्र वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ **स्वेनैव रूपेणेति** ॥ शब्दत्वेनैवेत्यर्थः ।

च० — **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ युक्तिभक्तिपादयोरित्यादिः ॥ **वक्ष्याम इति** ॥ युक्तिपाद इत्यादिः ।

सु०-नन्वु तथाऽपि वेदस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषात् ॥ तथाहि ॥ अनृतमप्रमाणं दृष्टम् । यथा विप्रलम्भकवाक्यम् । अनृतश्च वेदः पुत्रकामेष्टयनुष्ठानेऽपि फलानुपलब्धेः ॥ व्याहतं चाप्रमाणम् । यथोन्मत्तवाक्यम् । व्याहतश्चायमतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति; उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोतीत्यादि ॥ पुनरुक्तं चाप्रमाणम् । पुनरुक्तिश्च वेदे त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिदर्शनादिति ॥ तदिदमप्ययुक्तम् ।

तथा हि । किं वेदमात्रं पक्षीकृत्यैतैर्हेतुभिरप्रामाण्यं साध्यते उत तदेकदेशम् । नाद्यः। यथा कस्यचित्प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वाऽनृतत्वादौ सत्यप्यन्यस्य प्रामाण्यमेवं वेदस्यानृतादिभागपरिहारेण प्रामाण्योपपत्तेः । अन्यथा हेतूनां भागासिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये त्वास्तां विप्रतिपन्नो वेदभागः । संप्रतिपन्नवेदभागमीमांसा कथमनुपपन्ना ॥ अथ वेदत्वात्तस्यापि वेदभागस्याप्रामाण्यं साधयामीति मन्यसे । तन्न । यथा हि कस्यचित्प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वाऽप्रामाण्येऽप्यन्यस्य प्रामाण्यं न प्रत्यक्षत्वादिमात्रेण विहन्यते; तथा वेदस्यापि । अन्यथा सर्वप्रत्यक्षानुमानाविषयप्रसङ्गः ।

वा० — वेदप्रामाण्यं विशेषयुक्त्याऽऽक्षिपतोऽपीदमेवानुव्याख्यानमुत्तरमित्याशयेन तदाक्षेपप्रकारमनुवदति ॥ **नन्विति** ॥ **तथाऽपीति** ॥ शब्दस्य प्रमाणत्वोपपादनेन तदप्रामाण्यप्रयुक्ताप्रामाण्यशङ्कानिरसनेऽपीत्यर्थः । प्रामाण्यमविपरीतार्थप्रतिपादकत्वम् । अनृतत्वमयथाभिधानम् । विरुद्धार्थोपस्थापकत्वेन पदयोर्वाक्ययोर्वा सहासंभवो व्याघातः । पूर्वोक्ताभिधानं पुनरुक्तं प्रत्येकं चैतेषां हेतुत्वम् । एकवचनं चैकार्थसाधकत्वेन । तत्त्वनिर्णयटीकायां निरर्थकत्वादीनामन्येषामप्रामाण्यहेतुतयोपादानेप्यत्रानृतत्वादीनां त्रयाणामेवोपादानं तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति गौतमसूत्रे त्रयाणामेवोपादानाद्वा निरर्थकत्वस्य व्याघातनिरासकेणापाततः सर्वथा वेति विकल्पनिरासकन्यायेनापाततो नैरर्थक्यमनैकान्तिकं शक्तितात्पर्यापरिज्ञानादर्थाप्रतिपत्तेः सर्वथा नैरर्थक्यमसिद्धमित्येवंरूपेण नैरर्थक्यस्यानृतत्वनिरासकन्यायेन प्रमाणान्तरविसंवादस्य पौनरुक्त्यनिरासकन्यायेन च प्रमाणान्तरसिद्धार्थत्वस्य सुपरि-

हारत्वात्संवादराहित्यस्य चाविद्धत्वादपूर्वतासंपादकत्वेनादोषत्वाच्च पृथगुपादानस्यानावश्यकत्वाद्वा युक्तं तत्त्वनिर्णयटीकायां तु स्पष्टत्वाय तदुपादानमिति । अत एव तत्रानृतत्वादिदोषपरिहारातिदेशादिना नैरर्थक्यादिनिरास इति द्रष्टव्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मता शून्यत्वान्नैतेषामप्रामाण्यहेतुत्वमित्यत आह ॥ तथाऽपीति ॥

बौद्धमते उदाहरणोपनययोर्द्वयोरेवावयवत्वात्तथैवोदाहरति ॥ **अनृतमित्यादिना** ॥ वेदः पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेत्यादिः ॥ **अतिरात्र इत्यादि** ॥ ज्योतिष्टोमसंस्थाविशेषोऽतिरात्रः । षोडशी ग्रहविशेषः । तत्र पूर्ववाक्यविहितं ग्रहणमुत्तरवाक्ये प्रतिषिध्यते । उपदेशातिदेशाभ्यां सोमे आज्यभागप्राप्तेरभावेन प्रतिषेधपर्युदासयोरसंभवात्सोमस्य यथाऽऽज्यभागौ न कर्तव्यौ तथा पशावपाति न सोम इत्यस्य न पशावित्येतदर्थवादत्वेऽपि प्रकृते पूर्ववाक्येनैव प्राप्त्याऽप्राप्तेरभावात्प्राप्तविषयकविधेरेवार्थवादत्वेन नातिरात्र इत्यस्य नार्थवादता । सामान्यविषये विधौ विशेषविषयो नञ पर्युदासरूपेण विधिवाक्यशेष इति यजतिषु येयजामहङ्करोति नानुयाजेषु येयजामहङ्करोतीत्यादावनुयाजव्यतिरिक्तयजतिषु येयजामहङ्करोतीत्यर्थनिष्पत्त्याऽनुयाजेषु येयजामहस्याविहितत्वादेव विहितप्रतिषेधत्वाभावेन नानुयाजेष्वित्यस्य पर्युदासत्वेऽपि प्रकृते विधिनिषेधयोरुभयोरपि विशेषविषयकत्वेनातिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यर्थानुपपत्त्या पर्युदासासंभवात्पूर्ववाक्यविहितप्रतिषेधरूपत्वमेव नातिरात्र इत्यस्य वक्तव्यं तथाच व्याहतिरिति भावः । विधिनिषेधयोर्व्याघातमुदाहृत्य विध्योरेव व्याघातमुदाहरति ॥ **उदित इति** ॥ अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यविहितहोमानुवादेनैकं वाक्यमुदितं कालं विधत्ते । अपरमनुदितम् । न चैक एव होमस्तदा तद्द्वयं कर्तुम् । न च कालगुणानुरोधेन प्रधानीभूतहोमानुवृत्तिर्युक्ता । न चोदितादिवाक्ये होमाभ्यासः श्रूयते । अतः परस्परव्याघातादप्रामाण्यमेवेति । अत्र वात्स्यायनीयभाष्ये उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यमिति विधाय श्यामोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यामशबलौ वास्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोतीति वेदः स्वयमेव व्याहरतीत्युदितहोमादि विधिवाक्यानां निन्दाभिर्व्याघात इत्युक्तम् । तट्टीके चाग्निहोत्रं जुहोतीति विधिवाक्यस्योदितादिहोमकालनिन्दावाक्यैर्व्याघातः । उदितादिहोमकालानां निन्दया प्रतिषेधादन्यकालस्य चाभावादित्युक्तम् । तदुभयानुसारेणादिपदेन निन्दावाक्यानामग्निहोत्रविधायकवाक्यस्य च ग्रहणम् । परिहारदशायां वाक्यद्वयग्रहणेन विधिनिन्दावाक्यद्वयग्रहणं व्याख्येयम् । एवं चातिरात्र इति श्रौतविधिनिषेधयोरुदाहरणम् । उदित इति तु निन्दायाः प्रतिषेधव्याप्तत्वाद्विधिनिन्दालैङ्गिकप्रतिषेधयोरुदाहरणमिति द्रष्टव्यम् । यद्वोदितानुदितवाक्ययोर्विरोधत्वेऽप्युक्तरीत्या साक्षाद्व्याघातसंभवे तद्वाप्यकारीयं विधिनिन्दालैङ्गिकप्रतिषेधयोर्व्याघातव्युत्पादनमयुक्तम् । वार्तिककारीयं

तद्व्युत्पादनं त्वत्यन्तायुक्तम् । उदितादिकालानां निन्दया प्रतिषेधेऽपि मध्याह्नापराह्णसायाह्नादिकालानामप्रतिषिद्धत्वेन नाग्निहोत्रविधिवाक्यस्य कालविशेषनिषेधपरवाक्यैर्व्याघातः । न चोदयानन्तरभाविकालस्यैवोदितकालत्वान्मध्याह्नादीनामप्युदितकालत्वेन प्रतिषेधविषयत्वमेवेति वाच्यम् । मध्याह्नादिषूदितव्यवहाराभावेनोदयाव्यवहितोत्तरकालस्यैवोदितशब्देनोक्ततया तेषु प्रतिषेधाप्रसक्तेः । एवं च पक्षद्वयस्यायुक्तत्वादेवोक्तरीत्या व्याघातोपपादनमभिप्रेत्योदितानुदितवाक्ययोरेवोपादानमिति द्रष्टव्यम् । आदिपदेन चैवंजातीयकवाक्यान्तरस्याकाशादिसादित्वानादित्वप्रतिपादकवाक्यान्तरस्योपादानम् । अत एव च वक्ष्यति ॥ **यथा चासिद्धिस्तथा सूत्रकृदेव वक्ष्यतीति** ॥ **पुनरुक्तिश्चेति** ॥ प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभिधानेन पुनरुक्तत्वम् ॥

भागासिद्धिं वक्तुं प्रत्यक्षवच्चेति मूलं यथा तत्सूचकं भवेत्तथा योजयति ॥ **नाद्यो यथेति** ॥ अनृतादिभागपरिहारेणेति भागासिद्धेर्मूलसूचितत्वसूचनम् । अत्र दृष्टान्तकथनमुपपत्तिसंभावकत्वेन । प्रामाण्योपपत्तेर्नाद्यः सर्वपक्षीकरणपक्षो नेत्यन्वयः । एवं मूलं व्याख्याय तत्सूचितं दूषणमभिनयेन वक्तुमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ सर्ववेदपक्षीकरण इत्यर्थः । यद्यप्यत्र क्वचिदनृतत्वादिना वेदमात्राप्रामाण्यसाधने सर्वत्रानृतत्वेन वा तत्साधने प्रत्यक्षादेरपि तत एव तत्साधने सौलभ्यात्सर्वप्रत्यक्षानुमानविलयप्रसङ्गेनोत्तरत्रेवात्राप्याभाससमानयोगक्षेमत्वं वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्या सुज्ञानत्वादृष्टान्तोक्तिमात्रेण तत्सूचनसंभवादन्ते तदुक्तेः सर्वशेषत्वाच्चात्र तदनुक्तिः ॥ **द्वितीये त्विति** ॥ प्रकृतमीमांसाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वाभावात्तत्साधनमारम्भासङ्गतमिति भावः ॥ **अथेति** ॥ अयमथशब्दः शङ्कार्थक आनन्तर्यार्थकश्च । अनृतत्वादिना वैदिकदेशेऽप्रामाण्यानुमानानन्तर्यं च तदर्थः । एवं च दृष्टान्तसिद्धिः सूचिता भवति । तथा च नासङ्गतिरिति भावः । अत्रापि विवक्षितं दूषणं वक्तुं तथा मूलं योजयति ॥ **यथा हीति** ॥ दृष्टान्तोक्तिबललब्धमर्थमभिनयेनाह ॥ **अन्यथेति** ॥

स०— ज्योतिष्टोमसंस्थासु सप्तस्वेकं कर्मातिरात्राख्यम् । षोळशीनाम ग्रहविशेषः । एकत्र विधिनिषेधयोः व्याघातः । उदिते जुहोतीत्यादौ विध्योरेव ॥ **त्रिःप्रथमामिति** ॥ त्रयोदशैकादशसंभिन्नार्थाः यत्र ऋचः सामधेन्यः तत्र त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यावृत्त्या सप्तदशपञ्चदश वा सामधेन्यो भवन्ति। पाञ्चदश्यं प्रकृतौ निवेशयति, साप्तदश्यं विकृतौ; उभयोरेकत्र विरोधादिति स्थितिः । तत्रावृत्तिं स्वयमेव वेदो विदधातीति अप्रमाणम् ।

प०—**ननु तथापीति**॥ शब्दस्यार्थेन स्वाभाविकसंबन्धेऽनाप्तवाक्याद्विशेषे च सत्यप्यनुमानाद्बहिर्भावेऽपीत्यर्थः ॥ **अतिरात्र इति** ॥ ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमात्यग्निष्टोमोक्थ्यषोळ(ड)श्यतिरात्राप्तोर्यामवाजपेय-

देन सप्त संस्थाः । तत्रातिरात्रसंज्ञके ज्योतिष्टोमयागे षोडशिनामकं सोमपात्रं गृह्णातीति किञ्चिद्वाक्यम् । गृह्णातीत्यपरम् । अहोरात्रप्रकरणे शाखाभेदेन उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीति वाक्यद्वयं श्रुतम् । : प्रथमामिति दर्शपूर्णमासप्रकरणे पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय एकादश ऋचः पठित्वा त्रिः प्रथमाम-ाह त्रिरुत्तमां ताः पञ्चदश संपद्यन्त' इति श्रुतम् । प्रथमां प्रथमपठितां ऋचं त्रिरनुवदेदित्यर्थः **अन्यथेति** ॥ अनृतानृतादिरूपोभयविधवाक्यपक्षीकारेऽनृतत्वादिहेतूनां भागासिद्धिरित्यर्थः ॥

या० — **अतिरात्रे षोडशिनमिति** ॥ ज्योतिष्टोमसंस्थास्वतिरात्राख्यैका संस्था । षोडशी नामा डशाक्षरार्धर्चवच्छस्त्रविशेषः । नन्वयं नानुयाजेष्वित्यत्रेव पर्युदासो वा न तौ पशौ करोतीत्यत्र न म इतिवदर्थवादो वाऽस्तु न प्रतिषेधः । अतो न व्याहतिरत्रेति चेत् । मैवम् । न तावदयं पर्युदासः । र्युदासो हि भवन् अनतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति स्यात् । अषोडशिनमतिरात्रे गृह्णातीति वा । कारान्तराभावात् । पक्षद्वयेऽप्यतिरात्रे षोडशिनो विधानानर्थक्यात् । नाप्ययमर्थवादः । पूर्ववाक्य-द्याऽर्थप्रतिषेधरूपत्वे संभवत्यर्थवादत्वकल्पनायोगात् । वाक्यस्य विधिनिषेधरूपत्वासंभवे ह्यर्थवादत्वं ल्प्यम् । न सोमेऽध्वर इत्यत्र त्वर्थवादत्वमेव । दर्शपूर्णमासयोराज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजतीत्याज्य-गौ विधाय तौ न पशौ करोतीति निषिध्य पश्चान्न सोमेऽध्वर इति श्रूयते । अयं च न पर्युदासः तिषेधो वा संभवति । सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामाज्यभागप्राप्त्यभावात् । तस्मान्न पशावित्यस्यायमर्थ-दः । यथा सोमस्याज्यभागावेवं पशावपीति । इत्थं महाभागावाज्यभागौ सोमेऽक्रियमाणौ तावत्र ौ न क्रियेते इति स्तुतिरूपत्वसंभवात् । अत्र चाप्राप्तिसद्भावात्प्रतिषेधत्वमेव । ततश्च व्याहतिः । च व्याहतिभयात्प्रतिषेधत्वासंभवेऽर्थवादरूपत्वमेवाश्रयणीयमिति वाच्यम् । अर्थवादत्वेऽपि व्याहति-स्यात् । अपशवो वाऽन्ये गोऽश्वेभ्य इत्यत्र पश्वन्तरनिषेधेन गवामश्वानां च स्तुतिर्दृष्टा । इह तु ुत्यस्तावकयोरेकविषयत्वेन षोडशिनिषेधेन षोडशिन एव स्तुतौ स्पष्टव्याहतिः । अतो विकल्पेन तिषेधकत्वमेव वरमाश्रयितुमिति सिद्धान्तितं मीमांसकैः । न च तद्युक्तम् । विकल्पस्याष्टदोषदूषित-ात् । अतो व्याहतत्वेनाप्रामाण्यमेवेत्याशयात् ॥ **उदिते जुहोतीति** ॥ पूर्वं विधिनिषेधयोः व्याघात क्तः । अत्र तु विध्योरेवेति ज्ञातव्यम् ॥ **त्रिः प्रथमामिति** ॥ अत्रादिपदेन त्रिरुत्तमामित्यस्य हणम् । उत्तमां अन्तिमाम् । अत्र प्रथमोत्तमर्चोरावृत्तिं स्वयमेव वेदो विदधातीति पौनरुक्त्यमिति ावः । यथा कस्यचिदित्यादेरयमर्थः । अत्र वेदत्वसामानाधिकरण्येन कुत्रचित्साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽनृ-ादिभागे हेतूनां पक्षधर्मताबलेनोद्देश्यसाध्यसिद्धेर्जायमानत्वेन तत्र भागासिद्धेरप्रतिबन्धकत्वेऽपि सर्ववेदा-प्रामाण्यासिद्ध्याऽर्थान्तरता । अन्यथा वेदत्वावच्छिन्ने सर्वत्र साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तदवच्छिन्ने सर्वत्र

हेतूनां पक्षधर्मताया उक्तरूपसाध्यसिद्ध्युपपादिकाया अभावेन भागासिद्धिप्रसङ्ग एव दोष इति । केचित्तु अनृतादिनिष्ठधर्मविशेषत्वस्य हेतुत्वेऽर्थान्तरता । अन्यथाऽनृतत्वादेरेव हेतुत्वे भागासिद्धिप्रसङ्ग इत्याहुः। वस्तुतस्तु किं वेदमात्रं पक्षीकृत्येत्यत्र न प्रतिज्ञाविषयत्वरूपं पक्षत्वं विवक्षितं किन्तु विमतिविषयत्वरूपम् । तथा किं वेदमात्रेऽप्रामाण्यविमतिदशायामेतैर्हेतुभिरनृतादिवेदभागेनैव प्रतिज्ञायां निर्दिश्याप्रामाण्यं साध्यते । उत तदेकदेशे तद्विमतिदशायाम् । आद्ये सामान्ये विप्रतिपत्तौ विशेषे तत्साधनेऽर्थान्तरता । अन्यथाऽर्थान्तरतापरिहाराय सर्वस्यापि वेदस्य प्रतिज्ञायां निर्देशे भागासिद्धिप्रसङ्ग इति योज्यम् ॥

श्री० — **तथाऽपि** शब्दस्यार्थेन स्वाभाविकसंबन्धेनाप्तवाक्याद्विशेषे च सति अनुमानाद्बहिर्भावेऽपीत्यर्थः ॥ **अनृतत्वादौ सत्यपीति** ॥ विसंवादादौ सत्यपीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ अनृतादिभागस्य तद्व्यतिरिक्तस्यापि वेदभागस्यानृतत्वादिहेतुभिरप्रामाण्ये साध्ये भागासिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **साधयामि इति** ॥ अनृतादिभागदृष्टान्तेनेति शेषः ॥

च० — विधान्तरेण वेदप्रामाण्यदुरुपपादताशङ्काया अपि समाधायकं प्रकृतप्रतीकमेवेत्याशयेन तच्छङ्कां दर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ तथापि पूर्वोक्तदिशा अप्रामाण्यशङ्कानिरसनेऽपि । अतिरात्र इति ज्योतिष्टोमीयसंस्थाविशेषोऽतिरात्रः । षोडशी ग्रहविशेषः । तत्रातिरिक्तसंस्थाके ज्योतिष्टोमयागे षोडशिनामकं सोमपात्रं गृह्णातीति किञ्चिद्वाक्यं न गृह्णातीत्यपरम् । विधिनिषेधयोर्व्याहतिमुपपाद्य विध्योरेव तामुपपादयति ॥ **उदित इति** ॥ अग्निहोत्रप्रकरणे शाखाभेदेनोदिते जुहोतीत्यादिवाक्यद्वयं श्रुतम् । **त्रिः प्रथमामिति** ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे पञ्चदशसामिधेनीविधायैकादशऋचः पठित्वा त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमान्ताः पञ्चदश प्रपद्यन्त इति श्रुतम् । प्रथमां प्रथमपठिताम् ऋचं त्रिरनुवदेदित्यर्थः । उत्तमामन्तिमाम् । अत्र प्रथमोत्तमर्चोरावृत्तं वेदः स्वयमेव विधत्त इति पुनरुक्तिरिति भावः ॥ **वेदमात्रमिति** ॥ वेदत्वव्यापकत्वविशिष्टसंसर्गावच्छिन्नाप्रामाण्यवृत्तिविधेयताकानुमितेरुद्देश्यतोपेयते तद्विशेषिततदवच्छिन्नतादृशविधेयताकानुमितेर्वेति विकल्पाशयः । प्रत्यक्षवच्चेतिप्रतीकेण प्रकृतहेतोर्भागासिद्धिर्ध्वन्यत इत्याशयेन तथा योजयति ॥ **नाद्येति** ॥ अन्यथेत्यानुपपत्तेरित्यन्तेन ॥ **अनृतत्वादाविति** ॥ अविद्यमानार्थविषयकत्वादावित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रकृतपक्षतावच्छेदकीभूतवेदत्वावच्छेदेनानुमितेरुद्देश्यतोपगमे । तादृशानुमित्यौपयिकप्रकृतपक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नहेतुवृत्तिप्रकारताकपरामर्शाभावेन तादृशानुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग इति भावः ॥ **द्वितीये त्विति** ॥ प्रकृतपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमित्युद्देश्यताकल्पस्य च सामान्यधर्मावच्छेदेन विप्रतिपत्त्यननुगुण्यप्रसङ्गेनार्थान्तरतापातादित्याशयः ।

सु० — किंचेदमनृतत्वम् । अर्थव्यभिचारित्वमिति चेत् । नन्विदमेवाप्रामाण्यमिति साध्याविशिष्टता । न चानृतत्वमेकदेशेऽपीति सूत्रकार एव वक्ष्यति ।

व्याघातेन चाप्रामाण्यं साधयन्किं वाक्यद्वयं पक्षीकुर्यादुतैकमेव । नाद्यः । व्याहतयोः प्रत्यक्षयोरनुमानयोर्वा मध्येऽन्यतरप्रामाण्यसंभववद्वाक्ययोरप्यन्यतरप्रामाण्यसंभवात् । न द्वितीयः अनिश्चितदशायामन्यतरप्रत्यक्षादिवत्पक्षीकृतस्यापि प्रामाण्यसंभवात् ॥ अपि च व्याघातोऽप्यापाततः सर्वथा वा । नाद्यः । आपाततो व्याघातवतोऽपि प्रत्यक्षादेरिव वेदस्यापि प्रामाण्यसंभवात् । न द्वितीयः । प्रत्यक्षादाविवासिद्धेः । यथा चासिद्धिस्तथा सूत्रकृदेव वक्ष्यति ।

पौनरुक्त्येऽपि प्रत्यक्षादिवद्वेदप्रामाण्यं संभवति । न ह्येकस्मिन्नर्थे संप्लवमानं प्रत्यक्षमनुमानम् वाऽप्रमाणं भवति । अर्थवैपरीत्ये हि तत्स्यात् । न हि प्रत्यक्षेण गृहीतो घटः पुनर्गृह्यमाणः पटो भवति । नापि कृतकत्वेनानित्यतयाऽनुमितः शब्दस्तीव्रादिधर्मोपेतत्वेन पुनस्तथाऽनुमीयमानो नित्यो भवति । तथा शब्देऽपि ॥ वैयर्थ्यं तु कथंचिच्छङ्क्येत । तच्चाभ्यासानुवादादिरूपेण व्याकुर्वद्भिरेव वृद्धैः परिहृतमिति ।

वा० — एवमनृतत्वादिहेतुत्रयं साधारणदूषणेन प्रदूष्य प्रत्येकदूषणेनापि दूषयति ॥ किञ्चेत्यादिना ॥ नन्वविपरीतार्थाप्रतिपादकत्वमप्रामाण्यमनृतत्वं चायथाभिधानमित्युक्तमित्यत आह ॥ न चेति ॥ बोधकवेदे प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वादकारणकार्योत्पत्त्यसंभवेनाप्रामाण्यकारणदोषाभावेऽप्रामाण्यस्यासंभवादनन्यथासिद्धापौरुषेयतया स्वतो दोषशून्यवाक्यरूपवेदे पुरुषदोषनिबन्धनदोषाभावेनापवादकाभावेन प्रामाण्ये निश्चिते सामग्रीवैकल्यप्रतिबन्धकसद्भावाभ्यामन्यथासिद्धफलविसंवादस्य पुत्रकामादिवाक्यवोध्यपुत्रेष्टिसाध्यसाधनभावाविघातकतया तद्वाक्येऽयथाभिधानाभावेन तादृशानृतत्वस्याप्यसिद्धतया यादृशतादृशफलव्यभिचारमात्रस्यायथाभिधानानापादकतया नानृतत्वेन वेदाप्रामाण्यमित्येतत्प्रमेयं नित्यत्वस्वतःप्रामाण्यरूपपाञ्चरात्रादिस्मृतिवैलक्षण्यं न विलक्षणत्वादित्यत्र वदन्सूत्रकार एव वक्ष्यतीत्यर्थः ।

व्याहतयोरिति ॥ तथा च सन्दिग्धकालातीतत्वमिदं रजतमिति प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेनेदं रजतमिति प्रत्यक्षादावनैकान्तिकत्वं चेति भावः ॥ अनिश्चितेति ॥ तथा च सन्दिग्धबाध इति भावः ॥ आपातेति ॥ तथा चानैकान्त्यमिति भावः ॥ असिद्धेरिति ॥ न तावत् षोडशीग्रहणाग्रहणवाक्ययोर्व्याघातः । नातिरात्र इत्यस्य पर्युदासार्थवादत्वासंभवेऽपि प्रतिषेधत्वसंभवात् । नन्वत एव विधिप्रतिषेधयोर्विरोध इत्युक्तमिति चेन्न । यदा विधिस्तदा न प्रतिषेधो यदा प्रतिषेधस्तदा न विधिरिति विधि-

निषेधयोः परस्परबाधकत्वेन पक्षे एकस्य मिथ्याप्रत्ययत्वकल्पनात् । न च विधिप्रतिषेधयोः सर्वदा प्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रयोगवचने एककल्पग्रहणेनेतराग्रहणोपपत्तेः । प्रतिषेधावैयर्थ्यायाग्रहणेऽपि क्रतुसिद्धेः। विध्यर्थवस्त्वायानुष्ठाने फलभूयस्त्वस्य च कल्पनेनोभयोपपत्तेः । नाप्युदितादिवाक्ये परस्परमग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन च विरोधः । अग्निहोत्रं जुहोतीतिवाक्यविहितहोमानुवादेन कालत्रयविधिपराणामेषां वाक्यानां परस्परार्थप्रतिषेधकत्वाभावात्। यद्यपि चैको होमः समुच्चयेन तदा तदा न शक्यः कर्तुम्। तथाऽपि विकल्पेन करिष्यते । व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पासंभवेऽप्यनुष्ठानेऽनागतोपाये विधिप्रतिषेधविकल्पानामविरोधात् । अत एवाह गौतमः । उभयप्रतिषेधानभिधानादिति ॥ नाप्येषां निन्दावाक्यैर्विरोधः । 'न हि निन्दा'-न्यायेनेतरस्तुत्यर्थतयाऽऽधानकाले नियमपरिगृहीतोदितादिकालातिक्रमेऽभ्युपेतकालातिक्रमेण तद्विषयतया वा निन्दाद्युपपत्तेः । अत एवाह गौतमः । अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनादिति । जैमिनिरपि प्रक्रमाद्वा नियोगेनेति । नाप्याकाशाद्विसादित्यानादिवाक्यानां विरोधः । व्यवस्थया तत्राप्यविरोधोपपत्तेरिति भावः । यद्यपि ग्रहणाग्रहणोदितादिवाक्येषु व्याघातपरिहारः सूत्रकृता न वक्ष्यते तथाऽपि शब्द-जातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णय इत्युक्तत्वादाकाशादिसादित्यानादित्यादिगुणोऽपसंहारानुपसंहारादि-श्रुतीनां व्याहतिपरिहाराय व्यवस्थाविकल्पादिकं गौण्यसंभवात्, अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्, प्रकाश-वच्चावैयर्थ्यं, न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्, पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्, मन्त्रादि-वद्वा विरोधः, इत्यादिसूत्रैः प्रतिपादयता सूत्रकृताऽन्यत्रापि विरोधपरिहाराय व्यवस्थादिकमनुसर्तव्य-मित्यर्थस्याभ्यनुज्ञानात्सर्वत्रापि वेदे व्याघातः सूत्रकृता परिहृत एवेत्याशयेनाह ॥ **यथा चेति** ॥

ननु प्रत्यक्षादौ प्रवृत्तस्य प्रत्यक्षान्तरादेरप्रामाण्याभावेऽपि शब्दप्रामाण्ये सप्रयोजनत्वस्य व्यापक-त्वात्पुनरुक्तेश्च वैयर्थ्येन तन्निवृत्तौ तद्व्याप्यप्रामाण्यनिवृत्तिरावश्यकीत्याशङ्कायामाह ॥ **वैयर्थ्यं त्विति** ॥ कथञ्चिदिति सूचितं परिहारमाह ॥ **तच्चेति** ॥ समिधो यजतीत्यादावभ्यासः कर्मभेदतात्पर्यद्योतनार्थः । क्वचिच्च गुणविधानाद्यर्थोऽनुवादः । एवं च सप्रयोजनत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । यद्वाऽनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्तम् । सार्थकोऽभ्यासोऽनुवादः । एवं चैकादशसामिधेनीनामुत्पत्तौ पठितानां प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनं सामिधेनीनां पञ्चदशत्वं मन्त्रोक्तं संपादयत्सप्रयोजनमिति गौतमादिभिरनुवादोपपत्तेश्चेत्यादिभिः सूत्रैः परिहृतमित्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे तद्वाप्याद्युक्तरीत्याऽभ्यासानुवाद इत्यस्यानुवादरूपोऽभ्यास इत्यर्थः ।

स०— **न चानृतत्वमेकदेशेपीति** ॥ कर्तृकर्मादिसाद्गुण्ये फलनियमेन तद्वैगुण्यनिबन्धनमेव फलादर्शनमिति द्वितीये वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **यथा चासिद्धिस्तथेति** ॥ न विलक्षणाधिकरणे वेदस्य नित्यत्वेन पुरुषदोषनिबन्धनदोषशून्यताकथनेन षोडशि ग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पेन उदितानुदितहोमयोरधिकारिभेदेनो-पपत्तौ सर्वथा व्याघाताभावेनासिद्धिरिति वक्ष्यतीत्यर्थः ।

प० — **नन्विदमेवेति** ॥ इदमेव खल्विति खलर्थे ननुशब्दः । अरे इति संबोधनार्थे वा । न चेति चकारः किञ्चेत्यर्थे ॥ **सूत्रकार इति** ॥ नविलक्षणत्वनये दृश्यते चेति गुणसूत्रेणेति भावः ॥ **अन्यतरप्रामाण्यसंभवादिति** ॥ तथाच तत्वनिर्णयटीकोक्तदिशा सन्दिग्धकालातीतत्वस्य सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य चा(वा)पातः । स्वारसिकसाध्यसंदेहस्यादोषत्वेऽप्यप्रयोजकत्वाहितसाध्यसन्देहस्य दोषत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि ध्येयम् ॥ **प्रत्यक्षादाविवेति** ॥ अयं घटो द्रव्यमिति न शुक्ल इति प्रत्यक्षयोः पर्वतोऽग्निमान्धूमवत्त्वान्न तरुमान्पाषाणमात्रराशित्वादित्यनुमानयोर्यथा तथेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ उपासनापादे द्वितीयनये । 'उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च'ति । 'न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवदि'ति च सूत्राभ्यामुक्तोपसंहारानुपसंहारयोस्तदनुगुणवाक्ययोश्च व्याघातनिरासाय 'प्राप्तेश्च समञ्जसमि'ति तृतीयनयेऽधिकारिभेदेन द्वयोश्च सामञ्जस्योक्त्या षोडशिग्रहणाग्रहणोदितानुदितहोमादिवाक्यानामपि व्याघातो नेतिप्राप्तत्वात्सूत्रकृदेव वक्ष्यतीत्युक्तम् । उपसंहारानुपसंहारादिबोधकवाक्यानामेवात्रोदाहर्तव्यत्वेऽपि कर्मकाण्डगतवाक्योदाहरणं वाद्यन्तरैरुदाहृतत्वात्प्रसिद्धत्वाच्च । यद्वा 'न वियदश्रुतेरि'त्यादिद्विपाद्यामशेषवाक्यव्याहतेः परिहरिष्यमाणत्वात्सूत्रकृदित्युक्तम् ॥ **वृद्धैरिति** ॥ जैमिनीयप्रभृतिभिर्वेदप्रामाण्यवादिभिः । प्रमाणसंप्लवश्च दार्ढ्यहेतुरेवेत्यादिवदद्भिराचार्यैरपीत्यर्थः ॥

या० — **वक्ष्यतीति** ॥ कर्तृकर्मादिसाद्गुण्ये फलनियमेन तद्वैगुण्यनिबन्धनमेव फलादर्शनमिति न विलक्षणत्वादित्यत्र वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **अन्यतरप्रामाण्यसंभवादिति** ॥ तथा च बाध इति भावः ॥ **पक्षीकृतस्यापि प्रामाण्यसंभवादिति** ॥ तथा च सन्दिग्धकालातीतत्वमिति भावः । यद्यपि बाधसंशयो ग्राह्यसंशयपर्यवसन्न इति नानुमितिप्रतिबन्धकः । तथाऽपि स्वारसिकस्य तस्य तथात्वेऽपि हेतोरन्यथासिद्धिशङ्काग्रहितस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वमस्त्येवेति ज्ञातव्यम् ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ न विलक्षणत्वादित्यत्रोक्तन्यायेन वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे षोडशिग्रहणाग्रहणयोरनन्यगत्या विकल्पाश्रयणेनोदितानुदितहोमयोश्चाधिकारिभेदेनोपपत्तौ सर्वथा व्याघाताभावेनासिद्धिरिति वियत्पादे वक्ष्यतीत्यर्थः । तत्रोपलक्षणया सर्वेषां श्रुतिगतपरस्परविरोधानां परिहृतत्वादिदमपि तत्रोक्तमेवेत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । तदुक्तम् । 'अथाशेषसमाम्नायविरोधापकृतिं प्रभुः । करिष्यन्' इति । वस्तुतो न वैयर्थ्यम् । अतिगहनप्रमेयस्यैकेन प्रमाणेन बुद्धावनारोहादत उक्तम् ॥ **कथं चिदिति** ॥ **अभ्यासेति** ॥ अभ्यासस्य तात्पर्यनिर्णयार्थत्वादनुवादस्य चाधिकविधानार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः । आदिपदेन सप्रयोजनावृत्तिविधिरूपेणेति ग्राह्यम् । तेन त्रिः प्रथमामन्वाहेति वाक्यमपि प्रथमोत्तमऋचोरावृत्तिं प्रयोजनविशेषापेक्षयैव विदधातीति न तत्रापि वैयर्थ्यमित्युक्तं भवति । तथा हि अग्निसमिन्धनप्रकाशिका ऋचः सामिधेन्यस्ता-

श्चैकादश श्रूयन्ते । पञ्चदशसामिधेनीरन्वाहेति च विधिः । तत्रैकादशानामृचां प्रथमोत्तमो ऋचो त्रिवृत्त्या पाञ्चदश्यं सम्पादयितुमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अतो न व्यर्थाऽऽवृत्तिविधायकमिति । वृद्धैः गौतमादिभिः ॥

श्री० — **नन्विदमेवेति** ॥ इदमेवार्थव्यभिचारित्वमेवाप्रामाण्यम् । ननु खल्वित्यर्थः । पुनरुक्तेऽर्थवैपरीत्यं नास्तीत्याह ॥ **न हि प्रत्यक्षेणेति** ॥ **तीव्रत्वादीति** ॥ तीव्रत्वमन्दत्वादिरूपधर्मोपेतत्वेन पुनस्तथाऽनित्यत्वेनानुमीयमान इत्यर्थः ॥

च० — **वक्ष्यतीति** ॥ फलनियमस्य कर्तृकर्मादिसाद्गुण्यनियन्त्रिततया तद्वैगुण्यनिबन्धनमेव फलादर्शनमिति न विलक्षणत्वादिति नयेऽभिधास्यतीत्यर्थः ॥ **अन्यतरप्रामाण्येति** ॥ तथा च प्रकृतपक्षतावच्छेदकीभूतद्विन्वसामानाधिकरण्येन बाधप्रतिसंधानदशायां तदवच्छेदेनानुमितिः कथमुदीयादिति भावः ॥ **पक्षीकृतस्यापीति** ॥ बाधसंशयो हि स्वारसिकाहितसन्देहभेदेन द्वेधा तत्राद्यस्य पक्षतादिरूपस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि हेतोरन्यथासिद्धिसन्देहाहितस्यानुमितिप्रतिषेधकतया तादृशी संन्दिग्धकालातीतता स्यादिति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ न वियदश्रुतेरित्यादिद्विपाद्यां निखिलवाक्यव्याहृतीनां सूत्रकृता प्रतिविधास्यमानतया न भाष्यटीकाकृत्कर्तृकतत्प्रतिविधानयत्नावश्यंभाव इत्याशयः ॥ **वृद्धैरिति** ॥ अभ्यासस्य तात्पर्यावधारकतयानुवादस्य चाभिकविधानफलकतया न वैयर्थ्यमित्याद्यभिदधानैर्जैमिनिप्रभृतिभिरानर्थक्यं प्रतिविहितमित्यर्थः ।

सु० — नन्वस्त्वेवं वेदस्याप्रामाण्यपरिहारः । प्रामाण्यं तु कुतः । न ह्यप्रामाण्यप्रतिक्षेप एव प्रामाण्यम् । घटादावभावादिति । ज्ञानकरणस्य सतोऽप्रामाण्ये निरस्ते स्वत एवेति ब्रूमः । तदिदमुक्तम् आगमस्येति । आगम्यतेऽवगम्यतेऽनेनेत्यागमः ॥ ये हि न्यायविदः प्रत्यक्षविशेषस्यानुमानस्य च प्रामाण्यं स्वत एवेत्यङ्गीकृत्यागमप्रामाण्यस्वतस्त्वं नाङ्गीकुर्वन्ति तान्प्रति प्रत्यक्षवच्चेति दृष्टान्तोपादानम् । हिशब्दः प्रमाणत्वहेतुसूचकः ॥ ये तु प्रमाणमात्रस्य प्रामाण्यं स्वतो नेति मन्यमाना आगमप्रामाण्यस्वतस्त्वे विप्रतिपद्यन्ते तान्प्रति प्रत्यक्षवच्चेति प्रत्यक्षानुमानयोरपि प्रसङ्गात्स्वीकारार्थमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

वा० — नन्वस्मिन्पक्षे वेदस्येति वक्तव्यं नागमस्येति स्वत एवेति च व्यर्थम् । न च प्रामाण्योपपादनाय तदिति वाच्यम् । अप्रामाण्ये परिहृते प्रामाण्यस्यैव सिद्धतया तदनुपपत्त्यप्रसक्त्या तदु-

पपादनावश्यकत्वादित्यतस्तदनुपपत्तिप्रकारं दर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ उत्तरमाह ॥ **ज्ञानकारणस्येति** ॥ प्रामाण्यमित्यनुवर्तते । स्वत इत्यतः परमुत्पाद्यत इति शेषः । यद्वोत्पद्यते ज्ञायते चेति शेषः । कुत इति पूर्ववाक्यमप्युत्पत्तिज्ञप्त्याक्षेपपरत्वेन व्याख्येयम् । तथा च स्वत एव ज्ञानजननशक्त्युत्पादकेनैव तथा ज्ञानजकत्वग्राहकेणैव यथार्थज्ञानजनकत्वरूपं प्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेत्यर्थः । नात्र पूर्वत्रेव वाक्यैकदेशस्यैवोपयोगः प्रत्युत समग्रस्यापीत्याशयेन प्रत्यक्षवचेत्यंशं मतभेदेन द्वेधा सङ्गमयति ॥ **ये हीत्यादिना** ॥ यद्यपि प्रत्यक्षज्ञानमर्थादुत्पद्यमानमपि न गृहीताव्यभिचारादुत्पद्यतेऽपि तु सत्तामात्रेणावस्थितादेव । एवमिन्द्रियादीन्यपि न गृहीताव्यभिचाराणि । व्यभिचारीणि चार्थेन । शब्दज्ञानं तु नार्थादुत्पद्यते । न च शब्दस्यार्थाव्यभिचार इति न तयोः स्वतोऽर्थाव्यभिचारग्रहणमिति प्रवृत्तिसामर्थ्यं तज्जातीयत्वं वाऽर्थाव्यभिचाराशयाश्रवणीयम् । तथाऽप्यनुमानोपमानधर्मिज्ञानानुव्यवसायानां स्वत एव तद्व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वग्राहकेणैवानुमाने कारणतः स्वरूपतश्च व्यभिचारशङ्कानिरासात् । उपमानेऽप्यतिदेशवाक्यसादृश्यज्ञानयोः प्रामाण्यावधारणेनानुव्यवसायेऽप्यज्ञानाननुव्यवसायेन धर्मिज्ञानेऽप्यभ्रान्तत्वनियमेन तच्छङ्कानिरासादित्याशयेन विमतं ज्ञानमर्थाव्यभिचारिसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्यदि पुनरेवं नाभविष्यन्न समर्थां प्रवृत्तिमकरिष्यद्यथा प्रमाणाभास इति व्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकी वा । अनुमानस्य स्वतःप्रमाणतयाऽन्वयस्यापि संभवादिति । तथा चानुमानस्य परतो निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यम् । अनुमेयाव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वात् । एतेनोपमानं व्याख्यातमित्यादि च प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति प्रथमभाष्यव्याख्यानावसरे न्यायवार्तिकटीकायां वाचस्पतिनोक्तमिति भावः ।

प० — **स्वत एवेति भ्रम इति** ॥ ज्ञानजननसामर्थ्यादेवेत्यर्थः ॥ **आगम्यत इति** ॥ आङ्पूर्वाद्गमेः 'ग्रहवृद्वनिश्चिगमश्चे'त्यप्प्रत्यय इति भावः । आसमन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम्' इत्युपासनापादे भगवत्पादीयकर्तृव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्याप्येवमेव तात्पर्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तद्विरोध इति भावः ॥ **प्रत्यक्षविशेषस्येति** ॥ अनाशङ्कितदोषधर्म्यंशादिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ॥

या० — **तदिदमुक्तमिति** ॥ ज्ञानकरणत्वमागमपदेनोक्तमित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षविशेषस्येति** ॥ गृहीतप्रामाण्यकप्रत्यक्षसमानविषयकप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । अथवा धर्मिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । अत्रोभयत्र व्याप्त्यादिविमर्शेन जातायामनुमितावपि प्रामाण्ये कदाऽपि संशयासंभवान्न स्वतस्त्वे बाधकमस्तीति तेषामाशयः । वक्ष्यते चैतत् । अत्र मूले प्रत्यक्षपदं तद्विशेषपरमित्यवगन्तव्यम् ॥ **ये तु प्रमाणमात्रस्येति** ॥ प्रत्यक्षविशेषानुमानयोरपि प्रामाण्ये संशयाभावेनैव स्वतस्त्वव्यवहारः पूर्वेषां न तु स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वेन । मनसो बहिरस्वातन्त्र्येणानुव्यवसायस्य व्यवसायविषयतद्वत्त्वादिसत्ताऽपि निश्चयरूपत्वाभावादित्येतेषामाशयः ॥

श्री०— नन्वप्रामाण्याभावः प्रामाण्यमिति चेत्तत्राह ॥ **न ह्यप्रामाण्येति** ॥ **घटादाविति** ॥ घटादावप्रामाण्याभावे सत्यपि प्रामाण्याभावादिति भावः । अप्रामाण्ये निरस्ते स्वत एव प्रामाण्यमित्यस्य घटादावभावादाह ॥ **ज्ञानकरणस्य स्वत इति** ॥ ज्ञानकरणत्वेन निश्चितस्येत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षविशेषस्येति** ॥ धर्म्यंशप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति वचनेन धर्म्यंशे सन्देहाभावात्तत्प्रामाण्यं स्वत एवेत्यर्थः ॥ **अनुमानस्येति** ॥ अनुमितेरित्यर्थः । भावेऽपि ल्युटो विधानादिति भावः । धूमवान्पर्वतोऽग्निमानिति लिङ्गोपहितलैङ्गिकमानपक्षे व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य वह्निमति वह्निप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यव्याप्यत्वेन तस्यानुमितौ भावान्न तत्प्रामाण्ये सन्देह इति तत्प्रामाण्यं स्वत इत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गादिति** ॥ आगमप्रामाण्यस्वतस्त्वसाधनप्रसङ्गात्प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्ययोरपि स्वतस्त्वं साधयितुमेव प्रत्यक्षवच्चेति प्रत्यक्षानुमानग्रहणं कृतं न तु पूर्वत्रेव दृष्टान्ततयेत्यर्थः । अत्र वतेरस्वारस्यम् । यद्वाऽऽदौ प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्ययोः स्वतस्त्वमुपपाद्य पश्चात् दृष्टान्तत्वेन तदुपादानं कार्यमिति प्रसाध्याङ्कोऽयं दृष्टान्त इति ज्ञातव्यम् ॥

च०— **तदिदमुक्तमिति** ॥ आङ्उपसृष्टगमेर्ज्ञानार्थतया नन्प्रकृतिकप्रत्ययस्य च करणसाधनतया तादृशप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारादेव ज्ञाननिरूपितकरणतापन्नप्रत्यायनादिति भावः ॥ **प्रत्यक्षविशेषस्येति** ॥ न्यायवार्तिकटीकायां गृहीतप्रामाण्यकप्रत्यक्षसमानविषयप्रत्यक्षस्य धर्मिप्रत्यक्षस्य वा विमतं ज्ञानमर्थाव्यभिचारि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमानस्य च एतेनोपमानं व्याख्यातमित्यादि च प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति भाष्यव्याख्यावसरे स्वत एव प्रामाण्यं वाचस्पतिरूरीचकारेति भावः ।

सु०—ननु किमिदं प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् ॥ उच्यते ॥ प्रत्यक्षानुमानागमास्तज्जनितं विज्ञानं च प्रमाणम् ॥ तत्र ज्ञानस्य यथाथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं तस्य ज्ञानजनक(सामग्री)मात्राधीनजन्मत्वं स्वतस्त्वम् ॥ करणानां च ज्ञानजननशक्त्यैव तद्याथार्थ्यजनकत्वं स्वस्त्वतम् । तथा ज्ञानगतयाथार्थ्यस्य ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वं स्वतस्त्वम् ॥ करणानां तु ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं नाङ्गीक्रियते; तत्स्वरूपस्य यथायथं प्रत्यक्षादिवेद्यत्वात्, यथार्थज्ञानजनकत्वस्यानुमानवेद्यत्वात् । अथवा तेषामपि ज्ञानजनकत्वं येन गृह्यते तत एव यथार्थज्ञानजनकत्वस्य तदीयस्य ग्राह्यत्वं स्वतस्त्वमिति ॥

वा०—ननु स्वतस्त्वमित्यत्र स्वशब्दस्य स्वपरत्वं वा स्वीयपरत्वं वा । आद्ये स्वजन्यत्वं तदित्युक्तं स्यात्। द्वितीयेऽपि स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वं वा स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वं वा ज्ञानसामग्रीजन्याश्रितत्वं वा ज्ञान-

सामग्रीमात्रजन्याश्रितत्वं वा । नाद्यः पौर्वापर्यासंभवेन स्वस्य स्वहेतुत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । ज्ञानस्य गुणत्वेन स्वप्रामाण्यं प्रति समवायिकारणत्वासंभवात् । न तृतीयः । प्रामाण्यस्योपाधिरूपत्वे स्मृतित्वान धिकरणज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावस्तत्त्वमिति वक्तव्यम् । तस्य चात्यन्ताभावरूपस्य न जन्म संभवति नापि जातिरूपत्वे तस्य जन्मसंभवः । नापि चतुर्थः । अप्रामाणस्यापि स्वतस्त्वप्रसङ्गात् । पञ्चमेऽपि मात्र- ग्रहणेनाप्रमां व्यावर्तयताऽप्रमासामग्रीरूपदोषासाहित्यद्वारेण तदभावसाहित्यमपि ज्ञानसामग्र्यां विवक्षित- दोषासाहित्यमात्रम् । नाद्यः । परतःप्रामाण्यवादिमतानुप्रवेशापातात् । नापि द्वितीयः । विशेष- दर्शनस्य भ्रमनिवृत्तिहेतुत्वेन तद्विपर्ययस्य भ्रमहेतुत्ववद्दोषासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यं ज्ञानमप्रमेत्यङ्गीकुर्वता प्रमां प्रति दोषाभावस्य हेतुताया अनिराकार्यत्वात् । न चेश्वरप्रमायामिव दोषाभावस्यावर्जनीयसन्निधि- तया न प्रमात्वप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । नित्यद्रव्येषु द्रव्यत्वस्य गुणवत्त्वप्रयुक्तत्ववद्दोषाभावगर्भसामग्र्य- जन्यत्वेऽपीश्वरज्ञानस्य तत्र प्रमात्वस्य दोषाभावप्रयुक्तत्वोपपत्तेः । न च दोषाभावस्याभावत्वाद- कारणत्वम् । विशेषदर्शनाभावस्य भ्रमहेतुत्ववद्विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्ववच्च तदुपपत्तेः । तस्मान्न स्वतस्त्वं निर्वक्तुं शक्यमिति स्वत एवेत्यनुपपन्नमित्याशङ्कते ॥**नन्विति** ॥

अत्र करणप्रामाण्ये प्रसक्तेऽपि स्वतस्त्वस्य ज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानसामग्र्यन्यगुणादि- जन्यत्वेऽनुपपत्त्या तत्स्वतस्त्वाधीनतया ज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वव्युत्पादनेन करणप्रामाण्यस्वतस्त्वव्युत्पादने सौलभ्यमित्याशयेन करणप्रामाण्यप्रसङ्गाज्ज्ञानप्रामाण्यमपि व्युत्पादयिष्यन्करणफलभेदेन प्रमाणद्वैविध्यं तावदाह ॥ **प्रत्यक्षेति** ॥ अत एव शङ्काग्रन्थोऽपि सामान्येन प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम् ॥ **याथार्थ्यलक्षण- मिति** ॥ करणप्रामाण्यवैलक्षण्यप्रदर्शनायैतत् । याथार्थ्यं चार्थं ज्ञेयमनतिक्रम्य वर्तमानत्वं, ज्ञेयाव्यभि- चारित्वं, विषयस्य ज्ञेयतायामुपाधित्वे सति ज्ञेयं यथाभूतं सत्तथाभूतमदेकगोचरत्वमिति यावत् । एतादृश याथार्थ्यरूपं ज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ **ज्ञानेति** ॥ जनकं सामग्री । क्वचित्सामग्रीशब्दोपेतपाठोऽपि । मात्रपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयव्यतिरिक्तगुणदोषतदभावव्यवच्छेदः । एवं च ज्ञानजनकजन्यत्वे सति यत्तदतिरिक्तजन्यत्वं तदभावः स्वतस्त्वम् । तच्चाजन्येश्वरादिज्ञानप्रा माण्येऽपि संभवत्येव । यद्वा जन्यज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वनिरुक्तिरेवेयमिति ज्ञेयम् । अथवा जनका- दिशब्दस्योत्पत्त्यभिव्यक्तिसाधारणप्रयोजकादिमात्रपरत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । अप्रामाण्यं तथाऽन्यत इति वाक्यव्याख्यानावसरे दोषाभावकारणताया निरासान्न पूर्वोक्तपरतस्त्वापत्तिदोष इति भावः ॥ **करणानां चेति** ॥ याथार्थ्यजनकत्वं याथार्थ्यजननं ज्ञानजननशक्त्यैव न तु तदतिरिक्तशक्त्येति ज्ञानजननशक्त्य- भिन्नतद्याथार्थ्यजननशक्तिमत्त्वं करणानां स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । यद्वा याथार्थ्यजनकत्वम् याथार्थ्यजन- नशक्तिः सा ज्ञानजननशक्त्यैवेति सहयोगे तृतीया । तथा च सा ज्ञानजननशक्त्या सहितैवेति

तद्व्रत्सहजत्वं लभ्यते। एवं च ज्ञानजननशक्तिवत्सहजतद्याथार्थ्यजननशक्तिमत्त्वं स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति। यद्यपि ज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानजनकमात्रजन्यत्वं स्वतस्त्वमितिवत्करणप्रामाण्यस्य यथार्थज्ञानजनकत्वस्य करणजनकमात्रजन्यत्वं स्वतस्त्वमित्येव वक्तुं युक्तम्। करणजनकस्यैव तन्निष्ठज्ञानतद्याथार्थ्यजननशक्तिजनकत्वात्। अत एवोत्तरत्र करणस्वरूपतत्प्रामाण्यग्राहकयोर्भेदेन करणप्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ परतस्त्वोक्तेरिव अत्रोत्पत्तौ तदुक्त्यभावः।तथाऽपि करणजनकस्यैव तद्याथार्थ्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः। करणनिष्ठज्ञानयाथार्थ्यजननशक्तेस्तन्निष्ठज्ञानजननशक्त्यभेदमात्रेण तद्व्रत्सहजत्वेनैव वा स्वतस्त्वोपपत्तेः। परन्तु करणजनकस्यैव तद्याथार्थ्यजनकत्वं प्रकृतेऽधिकं लब्धं, न तु तेन विना स्वतस्त्वहानिः। अत एवाथ वेत्यादिना ज्ञप्तिप्रामाण्यस्वतस्त्वं करणग्राहकतत्प्रामाण्यग्राहकयोर्भेदेऽपि करणनिष्ठज्ञानजनकत्वतद्याथार्थ्यग्राहकयोरभेदमात्रेण व्युत्पादयिष्यते। ज्ञानप्रामाण्यस्य तु ज्ञानजनकातिरिक्तजन्यत्वे स्वतस्त्वहानिरेवेत्याशयेन ज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वविलक्षणतया करणप्रामाण्यस्वतस्त्वोक्तिर्युक्तैवेति ध्येयम्।

तथेति ॥ ज्ञानग्राहकेत्यत्र ज्ञानपदेन याथार्थ्यस्येतिसन्निधानाद्ग्राह्यप्रामाण्याश्रयो ज्ञानं विवक्ष्यते ग्राहकशब्देन तद्विषयीकरणशक्तिमान्साक्ष्येव विवक्षित। मात्रपदेन च साक्षिनिष्ठाप्रामाण्यग्रहणशक्तेस्तन्निष्ठज्ञानग्रहणशक्तिभिन्नत्वं वा भिन्नत्वेऽपि वाऽऽगन्तुककारणान्तरसापेक्षत्वं वा निवार्यते। ग्राह्यत्वं च विषयीक्रियमाणत्वम्। साक्षीति वक्तव्ये ज्ञानग्राहकेति वचनं साक्षिनिष्ठप्रामाण्यग्रहणशक्तेर्यद्भेदो या यदपेक्षयाऽऽगन्तुकत्वं वा मात्रपदेन निरस्यं तस्या ज्ञानविषयीकरणशक्तेर्लाभाय। एवं च स्वनिष्ठग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयीकरणशक्त्यभिन्ना वा *तद्व्रत्सहजा वा या प्रामाण्यग्रहणशक्तिस्तद्व्रत्साक्षि*विषयत्वं स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति। अत एव ज्ञानं विषयीकुर्वता साक्षिणा प्रामाण्यविषयीकरणायान्यापेक्षाभात्रनिरासस्याभिप्रेतत्वादेव ज्ञानग्राहकेत्यत्र सामान्यविवक्षायां परतस्त्ववादिनाऽपि ज्ञानग्राहकेणैव प्रामाण्यग्रहणस्वीकारात्साक्षिरूपविशेषविवक्षायां च तदतिरिक्तानुमानादिनापि स्वतस्त्ववादिमतेऽपि प्रामाण्यग्रहान्मात्रपदानुपपत्तिरित्यादिदूषणमलग्नकं वेदितव्यम्।

स० — जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नम् उत्पत्तौ स्वतस्त्वं निर्वक्ति ॥ **ज्ञानजनकेति** ॥ प्रमातदितरसाधारणधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयातिरिक्तानपेक्षत्वमित्यर्थः। अन्यथा गुणदोषयोरपि ज्ञानजनकत्वेन परतः पक्षसाधारणत्वापत्तेरिति ध्येयम्। ज्ञप्तौ तन्निर्वक्ति ॥ **ज्ञानग्राहकेति** ॥ अत्र ज्ञानग्राहकपदेन ग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकाप्रतिबद्धानुव्यवसायो विवक्षितः। मात्रपदेनोक्तानुव्यवसाये यावत्त्वं लभ्यते। तथा चाप्रतिबद्धयावत्स्वाश्रयग्राहकानुव्यवसायग्राह्यत्वं पर्यवस्यति ॥ यथा श्रुते प्रामाण्यानुमितेरपि ज्ञानग्राहकत्वेन तदतिरिक्तानपेक्षत्वस्य न्यायमतसाधारण्येन सिद्धसाधनतापत्तेरिति

यम् । अत्र ग्राह्यप्रामाण्यस्याप्रामाण्यकारणादिना प्रतिबद्धानुव्यवसायग्राह्यत्वाभावेन बाधवारणाया-
तिबद्धेति विशेषणम् । न्यायमतेऽप्यनुव्यवसायविशेषग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्यास्तीति सिद्धसाधनतावारणाय
वदित्यनुव्यवसायविशेषणम् । ग्राह्यप्रामाण्ये यावदनुव्यवसायग्राह्यत्वस्य बाधितत्वात्स्वाश्रयग्राहकेति ।
ाश्रयग्राहकज्ञानमात्रविवक्षायां ज्ञानं गुणः घटज्ञानमित्यादिशब्दजन्यस्वाश्रयग्राहकज्ञानग्राह्यत्वा-
वेन पुनर्बाध एवातोऽनुव्यवसायेति । अनुव्यवसायशब्देन च प्रत्यक्षमेव विवक्षितमतो न कोऽपि
प इति ॥ **यथायथमिति** ॥ इन्द्रियस्वरूपस्यानुमानेन, लिङ्गस्वरूपस्य प्रत्यक्षादिना, आगमस्वरूपस्य
त्रेण वेद्यत्वादित्यर्थः ॥ **अथवा तेषामपीति** ॥ ज्ञप्तिस्तु परत एवेति पद्धतिवाक्यं तु स्वाश्रयीभूत-
रणग्राहकमात्रग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं नेत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तमिति न तेनास्य विरोध इति द्रष्टव्यम् । अत्र उत्पत्तौ
तौ च स्वतस्त्वसाधकानुमानद्वये पूर्ववत्प्रतिज्ञापदव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

प०— **प्रमाणमिति** ॥ इह विवक्षितमिति योज्यम् ॥ **याथार्थ्यलक्षणमिति** ॥ तत्स्वरूपं
युक्तिपादे विवरिष्याम इति भावः । उत्पत्तौ स्वतस्त्वं निर्वक्ति ॥ **ज्ञानजनकेति** ॥ न चेदं नित्य-
नप्रामाण्येऽव्याप्तमिति वाच्यम् । तज्जनितं च ज्ञानं प्रमाणमिह विवक्षितमिति प्रागुक्ततया जन्यज्ञान-
माण्यस्यैवेह लक्ष्यत्वात् । न चैवमपीदं रजतमिति भ्रमरूपज्ञाने ज्ञानजनके सत्यपि प्रामाण्यानुत्पत्ते-
व्यभिचारान्न ज्ञानजनकमात्राधीनजन्मत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानजनकमात्राधीनजन्मत्वमित्यस्य तद-
नजननयोग्यत्वमित्यर्थात् । फलोपधानविवक्षायामपि केवलं जनकं जनकमात्रं प्रामाण्यविरोधि-
मग्र्यसमवहितज्ञानजनकाधीनजन्मत्वमिति मात्रपदव्याख्यानात् । नन्वेवं यत्किञ्चिज्ज्ञानजनके विरोधि-
मग्र्यसमवहिते सत्यपि प्रामाण्यजन्मनोऽभावात् अन्वयव्यभिचारान्न तदधीनजन्मत्वं तस्येति वाच्यम् ।
नजनकेत्यत्र ज्ञानजन्मरूपफलोपधानस्य वा मात्रपदेन कार्त्स्न्यार्थत्वस्यापि वाऽभिप्रेतत्वेन ज्ञानसामग्र्य-
नेत्यर्थस्य लाभात् । न चैवमपि परं प्रतिसाधने सिद्धसाधनतैव प्राप्नोति । परेण गुणजन्यत्ववा-
नापि विरोधिसामग्र्यसमवहितज्ञानसामग्र्यधीनत्वस्याप्यङ्गीकारादिति वाच्यम् । कैवल्यार्थेन मात्रपदेन
कांधीनजन्मत्वस्य लाभादिति भावः । ज्ञप्तावाह ॥ **तथेति** ॥ **ज्ञानग्राहकमात्रेत्यादि** ॥ व्याख्यातं
तद्वाक्यं त्रेधा तर्कताण्डवे । पद्धत्युक्तदिशा करणस्वरूपतत्प्रामाण्यग्राहकयोर्भेदविवक्षया परतस्त्वमुक्त्वा
वक्षाभेदेन स्वतस्त्वमप्यस्तीत्याह ॥ **अथवेति** ॥

या०— ननु वेदस्य प्रामाण्यं कुत इति प्रश्ने स्वत एवेत्युत्तरमयुक्तम् । स्वशब्दस्य स्वरूपार्थत्वे
माण्यपरत्वे च प्रामाण्यादेवेत्यर्थलाभेनात्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । स्वीयार्थत्वे तु अन्यस्यादर्शनेन प्रामाण्ये

कारणं तज्ज्ञापकं वा स्वीयं वाच्यम् । एवं च प्रामाण्यं स्वकारणादुत्पद्यते स्वज्ञापकाच्च ज्ञायत इत्युक्तं स्यात् । न चेदं संभवति । कुत इत्यनेन तयोरेव कारणज्ञापकयोरेव पृष्टत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **ननु किमिदमिति** ॥ नात्र स्वशब्दः प्रामाण्यपरः स्वरूपार्थश्च येनोक्तदोषः किन्तु तदाश्रयपरः स्वीयार्थश्चेत्यभिप्रेत्योत्तरं वक्तुमाह ॥ **उच्यत इत्यादिना** ॥ **तज्जनितं च विज्ञानमिति** ॥ अत्र यद्यपि प्रकृतत्वात्करणप्रामाण्यमेव विचार्यतया ग्राह्यं न ज्ञानप्रामाण्यम् । तथापि ज्ञानगतयाथार्थ्यरूपप्रामाण्या-निर्णये तद्घटितकरणप्रामाण्यस्यैवाभावेन धर्म्यलाभे प्रकृतविचारस्यैवानुत्थानाद्वा प्रसङ्गाद्वा ज्ञानप्रामाण्य-मपि विचार्यतया गृहीतमित्यवगन्तव्यम् ॥ **ज्ञानजनकसामग्रीमात्रेति** ॥ स्वाश्रयज्ञानसामान्यसामग्री-मात्रप्रयोज्यत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः ॥ **करणानां चेति** ॥ यथायाथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं तस्येत्यन्वयः । यथार्थज्ञानसाधनत्वरूपस्य करणप्रामाण्यस्य स्वाश्रयनिष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्नत्वमेवोत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः॥

ज्ञानगतयाथार्थ्यस्येति ॥ तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्येत्यर्थः ॥ **ज्ञानग्राहकमात्रेति** ॥ अत्र ज्ञान-ग्राहकशब्देन ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानविषयकसाक्षिज्ञानं विवक्षितम् । ग्राह्यशब्देन तद्विषयत्वयोग्यता । एवं च ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानविषयकसाक्षिज्ञानविषयत्वयोग्यत्वं ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । अत्र साक्षीत्युक्त्या घटज्ञानमस्तीत्यादिशब्दजन्यमप्रतिबद्धघटज्ञानविषयं ज्ञानं प्रति घटज्ञानप्रामाण्यस्याविषय-त्वात् बाध इति शङ्का ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानविषयिकेत्युक्त्या घटज्ञानं गृह्णता साक्षिणा पटज्ञान-प्रामाण्यस्याग्रहणाद्बाध इति शङ्का निरस्ता । प्रतिबन्धकदशायामपि करतलादौ दाहजननयोग्यतावत् प्रामाण्ये साक्षिग्रहणयोग्यतायाः सत्त्वात् । यथोक्तम् । साक्ष्येव ज्ञानं तत्प्रामाण्यं च विषयीकर्तुं क्षमः किन्तु प्रतिबद्धो ज्ञानमात्रं गृहीत्वा प्रामाण्यग्रहणस्य नेष्ट इति । नन्वेवं मात्रपदं व्यर्थमापन्नमिति चेन्न । अवधारणपरस्य तस्य साक्षिणि ज्ञानत्वग्रहणशक्तिवत्प्रमात्वग्रहणशक्तिरपि सहजेति प्रदर्शनार्थत्वात् । यद्वा ज्ञानग्राहकशब्देन साक्षितदितरसाधारणज्ञानं विवक्षितम् । मात्रशब्देनावधारणार्थेनोभयसिद्धप्रामाण्य-विषयकान्यदच्छेदः कार्त्स्न्यार्थेनाप्रतिबद्धसर्वानुव्यवसायसङ्ग्रहश्च विवक्षितः । तेनोभयसिद्धप्रामाण्या-विषयकज्ञानभिन्नज्ञानविषयत्वनैयत्यं स्वतस्त्वमिति लभ्यते । अत्र प्रामाण्याविषयकज्ञानभिन्नेत्युक्त्या घटोऽयमिति घटादिविषयकप्रत्यक्षज्ञानं प्रति ज्ञानं गुण इत्यादिशब्देन घटज्ञानमित्यादिशब्देन जन्यं ज्ञानविषयकज्ञानं प्रति प्रतिबद्धानुव्यवसायं प्रति च स्वतस्त्वपक्षेऽपि प्रामाण्यस्याविषयत्वेन विषयत्वनैयत्य-साधने बाध इति शङ्का निरस्ता । उक्तस्य त्रिविधस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्याविषयकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावा-दुभयसिद्धेत्युक्त्या न्यायमतेऽप्रतिबद्धस्याप्यनुव्यवसायस्य प्रामाण्याविषयकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् । सिद्धान्त्यभिप्रेतस्याप्रतिबद्धानुव्यवसायं प्रति विषयत्वस्यासिद्ध्याऽर्थान्तरमिति शङ्का निरस्ता । अप्रति-बद्धानुव्यवसायस्य न्यायमते प्रामाण्याविषयकत्वेऽपि भन्मते तदभावेनोभयसिद्धाप्रामाण्याविषयकाद्भिन्न-

त्वसंभवात् । नैयत्यमित्युक्त्या न्यायमतेऽपि प्रामाण्यस्यैवंविधां प्रामाण्यानुमितिं प्रति क्वचिदनुव्यवसायं प्रति च विषयत्वासिद्धसाधनमिति शङ्का व्युदस्तेति ध्येयम् ॥ **प्रत्यक्षादिवेद्यत्वादिति** ॥ इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेनानुमानवेद्यत्वाल्लिङ्गशब्दयोस्तज्ज्ञानयोर्वा प्रत्यक्षवेद्यत्वादित्यर्थः ॥ **अनुमानवेद्यत्वादिति** ॥ कारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकगम्यत्वादिति भावः । नन्वेवं ज्ञानकरणस्य सतोऽप्रामाण्ये निरस्ते स्वत एवेति ब्रूम इति पूर्वोक्तसिद्धान्तविरोध इत्यत आह ॥ **अथवेति** ॥ ज्ञानप्रामाण्यघटकरणप्रामाण्यस्य स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं नेत्येव पूर्वमुक्तं न तु सर्वथा करणप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नेति । स्वाश्रयनिष्ठज्ञानजनकत्वग्राहकमात्रग्राह्यत्वरूपस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वाङ्गीकारात् । अतो न पूर्वोक्तविरोधो, नापि पद्धतिविरोध इति द्रष्टव्यम् । तत्रापि करणप्रामाण्यस्य स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं नेत्येव तात्पर्यात् ॥

च० — ननु वेदस्य प्रामाण्यं कुत इति प्रश्नं प्रति स्वत एवेति प्रतिवचनमसङ्गतम् । स्वशब्दस्य स्वरूपपरतायां प्रामाण्यपरतायां च प्रामाण्यादेवेत्यर्थपर्यवसित्यात्माश्रयताप्रसङ्गेन स्वीयपरतायां च प्रामाण्यकारणाद्युत्पद्यते । ज्ञापकाज्ज्ञायत इति पर्यवसितप्रतिवचनस्य प्रश्नावैशेष्यापत्त्या समञ्जसमेतदित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ स्वशब्दः प्रामाण्याश्रयपरस्तदीयपरश्चेत्याशयेन समाधत्ते ॥ **उच्यत इति** ॥ **प्रमाणमिति** ॥ करणसाधनल्युडन्ततायां प्रत्यक्षानुमानादिवाचकः भावसाधनल्युडन्ततायां च तज्जनितविज्ञानवाचक इत्यवसेयम् । करणप्रामाण्यस्यैव विचार्यतया प्रकृतत्वेऽपि प्रसङ्गात्फलप्रामाण्यमपि तथा परिगृहीतम्। उत्पत्तौ स्वतस्त्वं निर्वक्ति ॥ **ज्ञानजनकेति** ॥ जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताशालित्वे सत्यनित्यप्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताविनिर्मुक्तत्वं फलगतप्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः । तज्जनितं ज्ञानं प्रमाणमिह विवक्षितमिति पूर्वोक्त्या जन्यज्ञानप्रामाण्यस्यैवेह लक्ष्यतया नित्यज्ञानप्रामाण्येऽव्याप्तिशङ्का निरस्तैव । ज्ञानजनकसामग्र्यां विरोधिसामग्र्यसमवहितत्वस्यापि निवेशाद्भ्रमात्मकज्ञाने प्रामाण्यानुत्पादेऽपि न क्षतिः । करणगतप्रामाण्यस्यापि तदाह ॥ **करणानां चेति** ॥ यथार्थज्ञानजनकत्वरूपकरणगतप्रामाण्यस्य ज्ञानजननशक्त्यभिन्नस्वजननशक्तिकत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः ।

फलगतस्य ज्ञप्तौ तदाह ॥ **तथेत्यादि** ॥ स्वनिष्ठग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयीकरणशक्त्यभिन्ना तद्वद्नैसर्गिकी वा या प्रामाण्यग्रहणशक्तिस्तद्वत्साक्षिविषयत्वं स्वतस्त्वमिति पर्यवस्यति । स्फुटीकृतं चैतत्तर्कताण्डवविवरणरूपमावरत्नमण्डनेऽस्माभिः ॥ **प्रत्यक्षादिवेद्यत्वादिति** ॥ इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन अनुमानवेद्यत्वाल्लिङ्गशब्दयोस्तज्ज्ञानयोर्वा प्रत्यक्षवेद्यत्वादित्यर्थः । करणस्वरूपतत्प्रामाण्यग्राहकयोर्भेदविवक्षया पद्धतिदिशा करणगतप्रामाण्यस्य परतस्त्वमभिधाय भङ्ग्यन्तरेण तत्स्वतस्त्वमप्यभिधत्ते ॥ **अथवेति** ॥ ज्ञानजनकत्वग्राहकातिरिक्ताग्राह्यत्वे सति तद्ग्राहकग्राह्यत्वं स्वतस्त्वमित्यर्थः ।

सु०— उत्पत्तौ स्वतस्त्वं कुत इति चेत् । प्रामाण्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणानपेक्षम् अप्रामाण्येतरज्ञानधर्मत्वात् ज्ञानत्ववदित्यनुमानात् ॥ न च प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावदिति सत्प्रतिपक्षत्वम्; ईश्वरप्रमायां बाधादसिद्धेश्च ॥ तदतिरिक्तप्रमापक्षीकारेऽपि किं ज्ञानस्यैवंविधत्वेनोत प्रमात्वस्य अथवा तत्संबन्धस्य साध्यपर्यवसानम् । नाद्यः । व्याघातात् ॥ द्वितीये च प्रमात्वं जातिरन्यद्वा । जातित्वे बाधः । अकार्यत्वात् । अन्यत्वे भावोऽभावो वा । नाद्यः ज्ञाने जात्यतिरिक्तभावानभ्युपगमात् । न द्वितीयः । प्रध्वंसातिरिक्तस्य तस्याजन्यत्वात् , प्रध्वंसस्य चात्रासंभवात् । नान्त्यः । संयोगस्य गुणेऽसंभवात् , समवायस्य चाकार्यत्वात् । एतेन प्रमात्वपक्षीकारेणापि प्रयोगो निरस्तः ॥

वा०— प्रामाण्यमिति ॥ ज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । साध्ये ज्ञानकारणमिति ज्ञानसामान्यसामग्री विवक्षिता । तेन न यत्किञ्चिज्ज्ञानकारणातिरिक्तेन्द्रियादिसापेक्षत्वाद्बाधः । हेतौ तु रूपादावव्यभिचाराय विशेष्यम् । अप्रामाण्ये तद्वारणायाप्रामाण्येतरेति । अत्र चाप्रामाण्यपदेन प्रामाण्यविरोधिनोऽप्रामाण्यसमनियतस्य दोषजन्यत्वादेस्तद्व्याप्यसंशयत्वादेश्च लाभात्तद्व्यावृत्तेरप्यप्रामाण्येतरेत्यनेनैव सिद्धेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेष्ये ज्ञानैकधर्मत्वादिति विवक्षणीयमिति कस्यचिन्मतं निरस्तं वेदितव्यम् ॥ न चेति ॥ अत्र ज्ञानत्वरूपसामान्यावच्छिन्ने प्रमात्वावच्छिन्नरूपपक्षातिरिक्ते च ज्ञाने कार्यत्वहेतोरव्यभिचाराय हेतौ तद्विशेषत्वादिति विशेष्योपादानमिति ज्ञेयम् । गुणरूपे ज्ञाने द्रव्यगुणकर्मविशेषाणामनभ्युपगमात्समवायस्य च प्रमात्वनिरूपितत्वेन तद्रूपत्वानभ्युपगमात्समवाये प्रमात्वसङ्केतस्य च संबन्धपक्षोक्तदूषणेनैव दुष्टत्वादुपाधिरूपसामान्यस्य च परम्परासंबद्धा जातिरेवोपाधिरिति पक्षे जातिकोटिप्रवेशात्पक्षान्तरे च तस्य धर्मिस्वरूपत्वेन ज्ञानवृत्तित्वासंभवान्न जात्यन्यभावपक्षसंभव इत्याह ॥ नाद्यो ज्ञान इति ॥ प्रध्वंसस्यात्र प्रमायामसंभवेन ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनत्वेनाभिमतं यत्प्रमाधर्मिभूतप्रमात्वं तद्रूपत्वासंभव इत्याह ॥ प्रध्वंसस्य चेति ॥ एतेन प्रमात्वस्य जातितदन्यरूपत्वासंभवप्रतिपादनेन ।

स०— ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनेति ॥ प्रमाऽप्रमासाधारणधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयातिरिक्तकारणजन्येत्यर्थः । अतः परतस्त्वनयेऽपि प्रत्यक्षरूपज्ञानप्रामाण्यस्यापि अनुमितिरूपज्ञानजनकलिङ्गज्ञानातिरिक्तचक्षुर्जन्यत्वेन सिद्धसाधनतेति शङ्काऽनवकाशः । कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वादिति ॥ ईश्वरज्ञानवारणाय सत्यन्तम् । व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । अथवा निर्विकल्पके

व्यभिचारवारणायैतत् । सप्रकारकज्ञानत्वं च तदर्थः ॥ **व्याघातादिति** ॥ ज्ञानस्य ज्ञानहेत्वतिरिक्त-जन्यत्वं व्याहतमित्यर्थः ॥ **प्रध्वंसस्येति** ॥ प्रमात्वं प्रध्वंसरूपं चेत् तर्हि प्रध्वंसस्य प्रतियोगिसमवायि-नियतत्वेन ज्ञानस्य प्रमात्वप्रतियोगिसमवायिदेशत्वाभावेन ज्ञाने तदसंभव इत्यर्थः ॥ **एतेन प्रमात्वपक्षी-कारेणापीति** ॥ प्रमात्वं ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेतुप्रयोज्यम् ज्ञानत्वव्याप्यधर्मत्वादप्रमात्ववदितिप्रयोगोऽपि निरस्त इत्यर्थः । प्रमात्वस्य जातित्वेन नित्यत्वात् न हेतुप्रयोज्यत्वरूपसाध्यं तत्रेतिबाधस्यात्राप्यपरि-हारेणेत्यर्थः ।

प० — **प्रामाण्यमिति** ॥ जन्यज्ञाननिष्ठसाक्षाद्यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वरूपमित्यर्थः । ज्ञानजनकमात्राधीनजन्मत्वमित्यत्रावधारणार्थमात्रपदेन लब्धार्थोक्तिः ज्ञानकारणातिरिक्तेत्यादि । अति-रिक्तकारणं च गुणो दोषाभावश्च ध्येयः । इत्यनुमानादितीतिशब्दः प्रभृत्यर्थः । अनुमानान्तराणि च तर्कताण्डवे व्यक्तानि ॥ **असिद्धेश्चेति** ॥ तत्र कार्यत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टहेतोरभावादीश्वरज्ञान-भागेऽसिद्धेरित्यर्थः । संबन्धस्यैवंविधत्वेनेति पक्षं निराह ॥ **नान्त्य इति** ॥ **प्रमात्वपक्षीकारेणापीति** ॥ प्रमात्वं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणाधीनं कार्यज्ञानविशेषधर्मत्वात् भ्रमत्ववदिति प्रयोगोऽपि प्रमात्वविकल्प-दूषणेन निरस्त इत्यर्थः ॥

या० — **प्रामाण्यमिति** ॥ ज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । अन्यथा करणप्रामाण्यस्यापि पक्षत्वप्राप्त्या अंशे बाधप्रसङ्गात् ॥ **ज्ञानकरणातिरिक्तेति** ॥ ज्ञानसामान्यसामग्रीभिन्नकारणानपेक्षमित्यर्थः । अतः प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन तत्कारणस्य गुणस्य ज्ञानकारणत्वेन तदतिरिक्तानपेक्षत्वस्य न्यायमतेऽपि सत्त्वेन सिद्धसाधनतेति शङ्काऽनवकाशः ॥ **अप्रामाण्येतरेति** ॥ अप्रामाण्ये व्यभिचारवारणायाप्रामाण्येतरेति विशेषणम् ॥ घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानधर्मत्वादिति विशेष्यम् । न चैवमपि प्रामाण्याभावे व्यभिचारः । अप्रामाण्यपदस्य प्रामाण्यविरोधिमात्रपरत्वात् ॥ **कार्यत्वे सतीति** ॥ इदं चेश्वरज्ञाने व्यभिचारवारणाय । जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । अथवा **निर्विकल्पके** व्यभिचारवारणायैतत् । सप्रकारकज्ञानत्वं च तदर्थः ॥ **व्याघातादिति** ॥ ज्ञानस्य ज्ञानहेत्वतिरिक्त-जन्यत्वं व्याहतमित्यर्थः ॥ **जात्यतिरिक्तेति** ॥ जात्यतिरिक्तभावधर्मानभ्युपगमादित्यर्थः । तेन गुण-त्वादिजातिसमुदायस्य ज्ञानेऽपि सत्त्वात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः । समवायसंबन्धरूपत्वेनाधर्मत्वात् । प्रमात्वस्य च धर्मत्वेन समवायभिन्नत्वात् । समवायत्वे वा तस्यापि जातिवदकार्यत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्। द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां च द्रव्यमात्रधर्माणां ज्ञानेऽसंभवात् । प्रमेयत्वादेर्गुणे संभवेऽपि तस्य परम्परा-

संबद्धजातिरूपत्वेन तदतिरिक्तत्वाभावात्साक्षात्संबन्धेन च प्रमेयाद्यतिरिक्तत्वाभावादिति भावः ॥ **प्रध्वंसस्य चात्रेति** ॥ प्रमात्वं प्रध्वंसरूपत्वं चेदप्रमात्वमेव तत्प्रतियोगीति वाच्यम् । अन्यस्य तथात्वसंभवात् । न च तत्संभवति । ध्वंसप्रतियोगिनोः सामानाधिकरण्यनियमेन प्रमारूपज्ञानेऽप्रमात्वस्य प्रतियोगिनः कदाऽप्यभावेन तद्ध्वंसस्याप्यसंभवादिति भावः । यद्यपीदं दूषणं प्रागभावरूपत्वेऽपि संभवति । तथाऽपि लाघवाय तत्राजन्यत्वमेव बाधकमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **एतेन प्रमात्वपक्षीकारेणेति** । प्रमात्वं ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनं ज्ञानत्वव्याप्यधर्मत्वादप्रमात्ववदिति प्रयोगेऽपि प्रमात्वं जातिरन्यद्वेति विकल्प्य दूषणेन निरस्त इत्यर्थः ।

श्री० — ज्ञानस्यैवंविधत्वेनेति ॥ प्रमात्वविशिष्टप्रमैव प्रमाशब्दार्थः । अत एवं पर्यवसानं युक्तम् । ज्ञानस्य प्रमाया इत्यर्थः ॥ **व्याघातादिति** ॥ प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन ज्ञानहेतुजन्यत्वेन तदतिरिक्तहेतुजन्यत्वाभावेन व्याघातो द्रष्टव्यः ॥

च० — प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकस्वतस्त्वोपगमे बीजमाशङ्कते ॥ **उत्पत्ताविति** ॥ **प्रामाण्यमिति** ॥ जन्यप्रमात्वमित्यर्थः ॥ **ज्ञानेत्यादि** ॥ जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतातिरिक्तकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकमित्यर्थः । यथा श्रुतार्थस्य प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन गुणस्य तद्धेतुतया तदतिरिक्तनैरपेक्ष्यस्य न्यायनयेऽपि सिद्धत्वेन सिद्धसाधनतापत्त्याऽसंभवात् । दर्शितपरिष्कृतौ तु तादृशकारणतातिरिक्तगुणत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतायां जन्यप्रमात्वस्यावच्छेदकतयोक्तक्षत्यनवकाशात् ॥ **अप्रामाण्येतरेति** ॥ तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारत्वरूपाप्रमात्वातिरिक्तेत्यर्थः । तादृशकारणतातिरिक्तदोषत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदके दर्शिताप्रमात्वेऽनैकान्त्यवारणायेतरान्तम् । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वात्मकप्रमात्वाभावरूपाप्रामाण्यपदार्थस्य कस्यापि जन्यतानवच्छेदकतया तत्र नानैकान्त्यशङ्कावकाशः । अप्रामाण्यपदेन प्रामाण्यविरोधिनोऽप्रामाण्यसमनियतदोषजन्यत्वादेस्तद्व्याप्यसंशयत्वादेश्च लाभात् तद्व्यावृत्तेरप्यप्रामाण्येतरेत्यनेनैव सिद्धेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेष्ये ज्ञानैकधर्मत्वादिति विवक्षणीयमिति कस्यचिन्मतं निरस्तं ज्ञेयमित्येको व्याचक्षाणानां पन्थाः । न चैवमपि प्रामाण्याभावे व्यभिचारः । अप्रामाण्यपदस्य प्रामाण्यविरोधिमात्रपरत्वादित्यप्यन्यः । तेषां घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय निरूपकताप्रत्यासत्त्या धर्मपदार्थतावच्छेदकीभूतवृत्त्यन्वयिप्रत्यायकज्ञानपदोपादानम् । प्रत्यक्षचिन्तामण्यादिदिशा परतस्त्ववादिनां प्रतिरोधानुमानमाशङ्क्य निराचष्टे ॥ **न चेति** ॥ जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतातिरिक्तकारणतानिरूपकेत्यर्थः । निदर्शने दोषत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपकतया साध्यं सङ्गमनीयम् । पक्षे तु गुणत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपकत्वमादायेति ध्येयम् । ईश्वरज्ञानेऽनैकान्त्यविधूननायाद्यदलोपादानम् । ज्ञानत्वावच्छिन्ने तदपहस्तयितुमुत्तरदलमुपात्तमिति स्थितम् । निर्विकल्पके

व्यभिचारवारणायैतत् । सप्रकारकज्ञानत्वं च तदर्थ इत्यपि न्यभांत्सुः । उक्तनिर्गलितमेतेनेत्यादिना प्रतिविधास्यन् तावत् यथाश्रुतं प्रतिविधत्ते ॥ **ईश्वरेत्यादिना** ॥ तथा च प्रकृतपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बाधासिद्धी स्यातामिति भावः । जन्यत्वांशस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि विशिष्टविधिनिषेधव्यपदेशयोर्विशेष्यविशेषणसंबन्धान्यतमावलम्बित्वस्य तात्पर्यभेदेन दर्शनात्प्रकृतेऽपि कल्पत्रयीमभिप्रेत्य क्रमेणापहस्तयते ॥ **तदित्यादिना** ॥ **जात्यतिरिक्तभावेति** ॥ द्रव्यानात्मके ज्ञाने द्रव्यगुणकर्मविशेषान्यतमात्मकस्यायोगेन समवायस्य प्रमात्वनिरूपितस्य निरूपकानात्मकतया संबन्धकल्पोक्तदोषदूषिततया च प्रमेयत्वाद्युपाधिरूपसामान्यस्य स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयत्वादिरूपपारम्पर्येण जातिरूपतया तदनुपगमकल्पेपि तस्य धर्मिस्वरूपतया ज्ञानवृत्तित्वायोगेन जात्यन्यभावधर्मानुपपत्तिरिति भावः । प्रध्वंसस्य चात्रेति द्रव्यस्यैव ध्वंसप्रागभावाधारतानियमेनैतस्य तदनात्मकतया तदनाधारत्वादिति भावः । निबन्धान्तरे तु ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिसमानदेशतानियमेनाप्रमात्वानधिकरणप्रमारूपज्ञाने अप्रमात्वप्रतियोगिकध्वंसाधारताया दुरुपगमत्वात् तत्प्रतियोगिकप्रागभावानाधारतायामप्येतस्यैव बीजत्वेऽप्यत्यन्तान्योन्याभावयोस्तदनाधारताबीजभूतजन्यत्वमपि तत्र लाघवाद्यापारितमिति स्थितम् ॥ **प्रमात्वपक्षीकारेणेति** ॥ अनित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं बाधकं विना कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वादप्रमात्ववत् । नीलघटत्वं तु न विशिष्टं कार्यतावच्छेदकं प्रत्येकानुगतप्रयोजकद्वयादेव विशिष्टसिद्धेरर्थसमाजग्रस्तत्वात् । तथा अनित्यप्रमात्वमप्रमाकारणतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं भ्रमावृत्तिकार्यतावच्छेदकत्वात् घटत्ववत् । चाक्षुषप्रमात्वं चाक्षुषप्रमाकारणतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकम् । चाक्षुषभ्रमावृत्तिकार्यतावच्छेदकत्वात् घटत्ववत् । अनित्यरजतप्रमात्वं रजताप्रमाकरणतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं रजतभ्रमावृत्तिकार्यतावच्छेदकत्वात् घटत्ववदित्यादयः प्रयोगाः प्रत्यक्षचिन्तामणौ निरूढाः द्रष्टव्याः ।

सु०— अस्तु जातिः प्रमात्वम् । तथाऽपि ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यैव व्यक्तिः प्रमात्वाधार इति तात्पर्यमिति चेन्न । साऽपि व्यक्तिः किं ज्ञानमेवोत सातिशयम् । अतिशयोऽपि भावोऽभावो वेति पक्षाबहिर्भावात् ॥ किञ्चातिरिक्तं कारणं गुण एव वक्तव्यः । स चाप्तोक्तत्वमेव शब्दे । न च तस्यान्वयव्यतिरेकौ प्रामाण्यमनुकरोति । वेदापौरुषेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

वा०— ननु प्रमात्वस्य जातित्वेऽपि तत्पक्षीकृत्य ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यव्यक्तिमात्रनिष्ठत्वासाधनान्न बाध इत्याशङ्कते ॥ **अस्त्विति** ॥ ननु प्रमात्वस्य कथं जातित्वाभ्युपगमः । साक्षात्कारि-

त्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । जातेर्व्याप्यवृत्तित्वेन भ्रमादौ तदभावापत्त्या सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति यौक्तिकपरिभाषानुपपत्तेश्चेति चेन्न । विभ्रमादाविन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वादिरूपोपाधिमात्रेण साक्षात्कारित्वादिव्यवहारोपपत्त्या तत्र साक्षात्कारित्वादेरभावेन व्यभिचाराभावात्प्रमात्वस्य साक्षात्कारित्वव्यापकत्वोपपत्तेर्भ्रमादौ प्रमात्वाभावेऽप्यबाधितानुभवत्वादिमात्रेण परिभाषोपपत्तेश्च । न चैवं सर्वत्र प्रमात्व्यवहारस्योपाधिनैवोपपत्त्या कृतं जातिकल्पनयेति वाच्यम् । गौर्गौरित्यादिव्यवहारस्यैव प्रमिणोमीत्यबाधितानुगतव्यवहारस्यानुगतजातिनिबन्धनताया औत्सर्गिकत्वात् । अन्यथा गोत्वादिजातिव्यञ्जकोपाधिनैव व्यवहारोपपत्त्या गोत्वादिजातिरपि न स्यादित्याशयः । अत्र ज्ञानत्वप्रयोजकहेत्वतिरिक्तहेतुजत्वस्य ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वस्यानित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतान्यकार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्यत्वस्य चोक्तहेतुना साधनमनित्यप्रमाया जन्यत्वेन प्रमाप्रमोभयहेतुभिन्नहेतुजन्यत्वस्य प्रमाप्रमान्यतरत्वेन प्रमाप्रमान्यतरप्रतिबन्धकजन्यत्वस्यानित्यानुभवत्वेन स्वविरोध्यनुभवत्वेन स्वविरोध्यनुभवप्रतिबन्धकजन्यत्वस्याप्रमादिजातीयकार्यत्वेनाप्रमाव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणजन्यत्वस्याप्रमाकारणविजातीयकारणजन्यत्वस्य वा साधनमतिरिक्तकारणादिजन्यत्वरूपसाध्यपर्यवसानं ज्ञानस्य प्रमात्वस्य तत्संबन्धस्य तथात्वेन वेत्यादिपक्षनिरासेन निरस्तप्रायम् । अनित्यप्रमात्वमनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकम् । अनित्यज्ञानत्वव्याप्यकार्यतावच्छेदकधर्मत्वादप्रमात्ववदिति तु तादृशकार्यताश्रयो ज्ञानमेव वा सातिशयं तत्रेत्याद्युक्तदूषणेनानित्यप्रमात्वस्याजातित्वाज्ज्ञाने जात्यतिरिक्तभावानभ्युपगमादित्युक्तदूषणेन च निरस्तमित्युदयनमताचिरन्तनमतानि न पृथगाशङ्क्य निरस्तानीति द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेण बाधं वक्तुमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ दोषाभावकारणताया निरसिष्यमाणत्वादिति भावः नन्वस्त्वतिरिक्तकारणं गुण एव । स च शब्दे योग्यता तत्प्रमा वेति न कोऽपि दोष इति चेन्न । योग्यता किं शब्दप्रतिपाद्यसंसर्गस्य सत्त्वमुत तदविनाभूतं धर्मान्तरम् । नाद्यः । विषयसत्त्वस्य प्रमात्वान्तर्गतत्वेन तद्धेतुत्वायोगेन प्रत्यक्षादिप्रमास्वपि विषयसत्त्वसद्भावात्त्वदुक्तशाब्दासाधारण्यासंभवेनाप्रमाया अपि विषयासत्त्वस्यैव दोषत्वापातेन शाब्दप्रमां प्रति शाब्दप्रमाया वा तद्विषयस्य वाऽजनकत्वेन च तादृशसत्त्वरूपयोग्यतायास्तत्प्रमाया वा गुणत्वासंभवात् । नापि द्वितीयः । तदविनाभूतधर्मान्तरं चानन्वयप्रमाविरहो वाऽनन्वयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं वा वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । निर्दोषत्वे सति तयोस्तत्प्रमयोर्वा व्यतिरेकेण शाब्दप्रमाव्यतिरेकादर्शनेन तयोर्गुणत्वकल्पकाभावात् । अन्यथा प्रत्यक्षादावपि विषयसत्त्वाविनाभूतविषयासत्त्वप्रमाविरहादेर्गुणत्वापत्त्याऽप्रमाया अपि विषयासत्त्वाविनाभूतविषयाभावप्रमाविषयासत्त्वावच्छेदकधर्मवत्त्वयोस्तत्प्रमयोर्वा दोषत्वापत्त्येन्द्रियार्थसन्निकर्षादेर्गुण-

त्वस्य काचादेर्दोषत्वस्याप्यभावापत्तेः । एवं च ग्राह्यप्रमाया वा विशेष्यनिष्ठविशेषणज्ञानस्य वाऽविद्यमानासंसर्गाग्रहस्य वा प्रमामात्रसाधारणस्य विषयसत्त्वपर्यवसन्नस्य विषयसत्त्वघटितप्रमां प्रति हेतुत्वासंभवेन गुणत्वानुपपत्त्याऽसाधारण्यस्य योग्यतादेरप्युक्तरीत्या तत्त्वानुपपत्त्या परिशेषादाप्तोक्तत्वमेव शब्दासाधारणगुणत्वेन वक्तव्यमित्याशयेनाह ॥ **स चेति** ॥ यद्यपि विप्रलम्भकवाक्यजन्यायां शुकादिवाक्यजन्यायां च यादृच्छिकसंवादेन प्रमायामस्यापि व्यभिचारेणान्वयतिरेकाभावो व्युत्पादयितुं शक्यत एव । तथाऽपि वक्ष्यमाणमूलोक्तवेदापौरुषेयत्वयुक्त्या तन्निरसनं युक्तमित्याशयेनाह ॥ **वेदेति** ॥

स॰— ननु तत्प्रयोजनत्वं न तज्जन्यत्वादिरूपं येन बाधः । किन्तु तज्जन्यव्यक्तिवृत्तित्वमेवातो न पूर्वदोष इत्याशङ्कते ॥ **अस्तु जातिः प्रमात्वमिति** ॥ **अतिशयोऽपीति** ॥ न चायमतिशयो जातिरूपः जातेरेव पक्षत्वेनाश्रयकोटावपि जातेः प्रवेशे आत्माश्रयापत्तेरिति भावः ।

प॰— **जन्यैव व्यक्तिः प्रमात्वाधार इति** ॥ ईश्वरज्ञानं च गुणदोषाभ्यामजन्यत्वान्न प्रमा नाप्यप्रमाऽतो न बाध इति भावः ॥ **न च तस्येति** ॥ तस्येत्यावर्तते । तस्य शब्दस्य प्रामाण्यं तस्याप्तोक्तत्वगुणस्यान्वयव्यतिरेकौ तन्निरूपितान्वयव्यतिरेकाविति यावत् ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ अपि वेदानामित्यादिनाऽनुपदमेवेति भावः ॥

या॰— ननु हेत्वधीनत्वं नाम न तज्जन्यत्वमत्र विवक्षितं किन्तु तज्जन्यव्यक्तिवृत्तित्वमेवातो न पूर्वदोष इत्याशङ्कते ॥ **अस्तु जातिरिति** ॥ **अतिशयोऽपीति** ॥ न चायमतिशयो जातिरूपः । जातेरेव पक्षत्वेन तदाश्रयेऽपि तत्प्रवेशे आत्माश्रयत्वापातात् ॥ **आप्तोक्तत्वमेव शब्द इति** ॥ अस्तिरेव शाब्दप्रमायां गुण इत्यर्थः । कुत इति चेत् । अन्यस्यासंभवात् । तथा हि । न तावच्छब्दप्रमायां योग्यता तत्प्रमा वा गुणः । तर्हि तत्र प्रष्टव्यम् । योग्यता किं प्रतिपाद्यसंसर्गसत्त्वं किंवा तदविनाभूतं धर्मान्तरमिति । नाद्यः । शाब्दप्रमायां शाब्दप्रमाया वा तद्विषयस्य वाऽजनकत्वात् । विषयसत्त्वस्य प्रमात्वान्तर्गतत्वेन तद्धेतुत्वायोगाच्च । नान्त्यः । प्रत्यक्षादावपि विषयसत्त्वाविनाभूतस्य गुणत्वेन जनकत्वे मानं नेति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । किञ्च शाब्दी संसर्गप्रमा नियमेन संसर्गव्याप्यधीजन्या चेदनुमितिः स्यात् । नापि वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानं तत्पार्यं वा । तयोरसार्वत्रिकत्वादाप्त्यन्तर्भावाच्चेति ।

श्री॰— **ज्ञानमेवेति** ॥ केवलं प्रमारूपं ज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ **उत सातिशयमिति** ॥ केवलं ज्ञानमेव न भवति । किन्तु प्रमाविशिष्टं प्रमारूपं ज्ञानमित्यर्थः । विमतं विकर्तृकं शरीर्यजन्यत्वादित्यनुमाने शरीरिविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेन वैयर्थ्यं तार्किकैरुद्भाव्यते तन्न स्यादित्यर्थः ॥

च॰— **आप्तोक्तत्वमेव शब्द इति** ॥ अस्तिरेव शाब्दप्रामाण्ये गुण इत्यर्थः ।

सु० — ज्ञप्तौ स्वतस्त्वेऽपि प्रामाण्यं ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यमप्रामाण्येतरज्ञानसमवेतधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत् ॥ न च प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वादप्रामाण्यवदिति वाच्यम्; व्यर्थविशेषणत्वात् । असिद्धिपरिहारार्थमिति चेन्न तथाऽनभ्युपगमात् । यथोक्तं स्वयमेव एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयाऽऽपन्नेति । अन्यथा शरीराजन्यत्वहेतोरपि विशेषणवैयर्थ्यं नोद्भाव्येत ॥ अथानभ्यासदशायामिति प्रतिज्ञाविशेषणम् । तथाऽपि स्वतःप्रमाणतया त्वदभ्युपगतधर्मिप्रत्यक्षानुमानोपमानेष्वपि संशयादिदर्शनेनानैकान्त्यमिति ।

वा० — ज्ञप्ताविति ॥ अत्र साध्यनिष्कर्षो निरुक्तिनिष्कर्षोक्तरीत्या द्रष्टव्यः । यद्यपि दोषादिदशायां जायमानं संशयादिकं स्वतस्त्वाविघातकमित्यप्रयोजकत्वमपि वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि तस्यौत्सर्गिकप्रामाण्यग्रहणादिशक्तिव्युत्पादकोत्तरग्रन्थरीत्या सुग्रहत्वाद्दूषणान्तरमाह ॥ व्यर्थेति ॥ अनभ्युपगमं व्युत्पादयितुं बौद्धधिक्कारीयमुदयनवाक्यं संवादयति ॥ यथोक्तमिति ॥ स्वयमेवेत्युक्त्यैकामसिद्धिमित्यादि स्वयमेवोक्त्वा पुनरेतादृशानुमानप्रयोक्तुः स्वोक्तविस्मरणशीलतां सूचयति । स्वरूपासिद्धिं परिहरतो व्याप्यत्वासिद्धिरापन्नेति तद्वाक्यार्थः ॥ तथाऽपीति ॥ धर्मिधर्मभावाद्यपलापाय बहिरुपारोपवादिनां बौद्धानां धर्मिज्ञानमप्रमाणमिति विपर्यासदर्शनादनुमानोपमाने अप्रमाणमिति चार्वाकस्य विपर्यासदर्शनात्तद्विप्रतिपत्त्याऽन्येषां तत्प्रामाण्यादौ संशयादिदर्शनादित्यर्थः ।

स० — ज्ञानगते घटत्वाद्यभावे व्यभिचारवारणाय ज्ञानसमवेतेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ परतो ज्ञायत इति ॥ उक्तानुव्यवसायातिरिक्तप्रमाणेनैव ज्ञायत इत्यर्थः । अन्यथा प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकानुव्यवसायातिरिक्तप्रामाण्यानुमित्यादिग्राह्यत्वस्य स्वतस्त्वनयेऽपि सत्त्वात्सिद्धसाधनता स्यादिति ॥ तथा अनभ्युपगमादिति ॥ व्याप्तिग्रहानुपयुक्तविशेषणस्य व्याप्यस्वरूपे प्रवेशानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ एकामसिद्धिमिति ॥ स्वरूपासिद्धिमित्यर्थः ॥ द्वितीयापन्नेति ॥ व्याप्तिज्ञानासिद्धिरापन्नेत्यर्थः । व्यभिचारावारकविशेषणघटितावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्यज्ञानात् व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। नीलधूमत्वावच्छेदेनापि व्याप्तिसद्भावादिति द्रष्टव्यम् ॥ धर्मिप्रत्यक्षानुमानोपमानेष्विति ॥ तेष्वपि तद्ग्राहकाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयदर्शनेनेत्यर्थः ।

य० — तथाऽनभ्युपगमादिति ॥ असिद्धिपरिहारार्थत्वस्य हेतुविशेषणत्वेनानभ्युपगमादित्यर्थः । उदयनसंमतिमाह ॥ यथोक्तमिति ॥ एकामसिद्धिं स्वरूपासिद्धिम् । द्वितीया व्याप्यत्वासिद्धिः ।

विशेषणयुक्तविशिष्टधर्मस्य नीलधूमत्वादेरिव गुरुत्वेन तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहे प्रमाणाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ **शरीरेति** ॥ विमतं क्षित्याद्यकर्तृकं शरीराजन्यत्वादिति प्रयोग इति भावः ॥ **त्वदभ्युपगतेति** ॥ उदयनाभ्युपगतेत्यर्थः ॥ **धर्मीति** ॥ इदंत्वप्रकारकेदंविशेष्यकेदंत्ववैशिष्ट्यगोचरप्रत्यक्षेत्यर्थः । तत्रापि परतस्त्वोपगन्तृनवीनखण्डनप्रकारश्च तर्कताण्डवे ध्येयः ।

या० — **प्रामाण्यमिति** ॥ प्रमात्वमित्यर्थः । अतो न करणप्रामाण्यादिकमादाय बाधशङ्का । ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यमित्येतत्पूर्ववद् द्वेधा व्याख्येयम् । ज्ञानगतेष्वौपाधिकसादृश्यौपाधिकधर्मेषु व्यभिचारवारणाय समवेतेत्युक्तम् । अप्रमात्वमपि जातिरिति मते तत्र व्यभिचारवारणाय प्रामाण्येतरेति धर्मविशेषणम् । स्वमतेसमवायाभावात्पररीत्यैवायं हेतुरिति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु स्वाश्रयीभूतज्ञानविषयकानुव्यवसायत्वावोग्योपाध्यघटितज्ञानधर्मत्वादित्यत्र तात्पर्यात्स्वमतेनैवायं हेतुरित्याहुः । न च स्वमते सादृश्यस्याखण्डत्वादेवमपि तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रतियोग्युपस्थितसमवेतस्यापि साक्षिवेद्यत्वेनान्यदा तद्योग्यतासत्त्वेन तत्र साध्यस्यापि सत्त्वात् ॥ **तथाऽनभ्युगमादिति** ॥ असिद्धिवारकविशेषणस्य व्याप्तिग्रहानुपयोगेन सार्थकत्वानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ **एकामिति** ॥ स्वरूपासिद्धिमित्यर्थः ॥ **द्वितीयाऽऽपन्नेति** ॥ व्याप्त्यज्ञानसिद्धिरापन्नेत्यर्थः । व्यभिचारवारकविशेषणघटितावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्त्यज्ञानात् । न तु व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिसद्भावादिति द्रष्टव्यम् ॥

धर्मिप्रत्यक्षानुमानोपमानेष्विति ॥ तत्प्रामाण्येष्वित्यर्थः । तथा तत्प्रामाण्येष्वपि तद्ग्राहकाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयदर्शनेनेत्यर्थः । अनुव्यवसायोऽप्यत्र ग्राह्यः । न ह्यजानन् जानामीति प्रत्येति । न वा घटे ज्ञाते पटं जानामीति । अतोऽनुव्यवसायस्वस्य प्रामाण्ये नियतत्वात्तत्प्रामाण्यं स्वत एवेति परैरङ्गीकृतत्वात् । ज्ञानपदेन धर्मिप्रत्यक्षादिसमकक्षतया तस्य गृहीतत्वाच्च । यद्वा स्वारसिक एवात्र सर्वत्र संशयः । ज्ञानत्वरूपासाधारणधर्मदर्शनादेः संशयकारणस्य संभवात् । ननु ज्ञानत्वाविशेषेऽपि धर्मिप्रत्यक्षादिकं स्वार्थपरिच्छेदात्मकमेवोत्पद्यते । तत्सामग्र्याऽर्थतथात्वाव्यभिचारात् । अतस्तत्प्रामाण्ये न कदाऽपि संशयोऽतः स्वत एव तेषां प्रामाण्यम् । प्रत्यक्षशाब्दज्ञाने तु नायोगव्यच्छेदात्मकेऽपि तु आरोपानारोपसाधारणविषयावभासिनी । अतस्तत्प्रामाण्यसंशयसंभवेन परतस्त्वमिति चेन्न । अस्य विभागस्यैवासंमतेः । धर्मिप्रत्यक्षस्य तावच्छून्यवाद्युत्प्रेक्षितप्रामाण्याभाससन्दर्शनेऽवधारणरूपताकथं वक्तुं शक्या । कूटलिङ्गजानुमितेर्भ्रमत्वदर्शनेनानुमितेरप्यनुमेयाव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वनियमाभावेन नावधारणरूपता । एवमुपमानस्यापि । अगवयेऽपि गोसादृश्यभ्रमेण गवयशब्दवाच्यत्वभ्रमसंभवात् । अनुव्यवसायस्यापि मानसस्याप्रमात्वादौ प्रमात्वग्राहिभ्रमत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षशाब्दज्ञानेऽपि कुतो न स्वार्थावधारणरूपे

इति । यत्तु न धर्मिप्रत्यक्षादौ प्रामाण्यसंशय उत्पद्यते तत्प्रमाण्यव्याप्यानां धर्मिज्ञानरूपैस्तदनुव्यवसाये-ग्रहणात् । तथा हि । धर्मिप्रत्यक्षत्वे धर्मप्रत्यक्षत्वमेव प्रामाण्यव्याप्यम् । एवमनुव्यवसायेऽनुव्यवसाय-त्वेन तत्प्रामाण्यव्याप्यम् । तदुभयं तत्तदनुव्यवसायेन सुग्रहम् । अनुमितौ च व्याप्यवति व्यापक-प्रकारकज्ञानत्वमेव तत्प्रामाण्यव्याप्यम् । तच्च लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानपक्षेऽनुमित्युपनीतं तदनुव्यवसाय-गृहीतमेव । एवमुपमितौ सादृश्याद्यतिदेशवाक्यार्थोपहितवाच्यत्वभानपक्षे गोसादृश्यादिमति गवयादि-शब्दवाच्यप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य तत्प्रामाण्यव्याप्यस्योपमित्युपनीतस्य तदनुव्यवसायेन ग्रहणमिति सर्वत्र विशेषदर्शने सद्भावान्न प्रामाण्यसंशय इति । तत्तुच्छम् । व्याप्यत्वप्रकारकव्याप्यज्ञानस्यैव संशय-विरोधित्वेन व्याप्यदर्शनमात्रस्य तदविरोधित्वात् । अन्यथा तैलं पृथीवी न वेति संशयो न स्यात् । न च प्रकृते धर्मिप्रत्यक्षाद्यनुव्यवसायास्तत्तत्प्रामाण्यव्याप्यत्वेन तत्तत्प्रामाण्यव्याप्यविषयाः किन्तु वस्तुतस्तत्प्रामाण्यव्याप्यविषयका एवेति तत्र सर्वत्र संशयसंभवात् । भ्रमरूपानुव्यवसायस्योपपादितत्वेनानु-व्यवसायत्वस्य तत्प्रामाण्यव्याप्यत्वासंभवाच्च । अनुमित्यादिप्रामाण्यव्याप्यस्य व्याप्यवद्विशेष्यकत्वघटितस्य तदनुव्यवसाये स्वातन्त्र्येण भानाङ्गीकाराच्च । अन्यथा सर्वत्रानुव्यवसायस्यैव प्रामाण्यग्राहकत्वप्रसङ्गेन स्वतस्त्वं स्यादिति । अतः साधूक्तं संशयदर्शनेनेति ॥

च० — औत्पत्तिकं प्रामाण्यस्वतस्त्वं समर्थ्य ज्ञप्तावपि तत्समर्थयते ॥ **ज्ञप्तावित्यादि** ॥ **प्रामा-ण्यमिति** ॥ भावसाधनल्युडन्तप्रकृतिकोऽयं भविष्यन् प्रमात्वमित्यर्थः ॥ **ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यमिति** ॥ ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतज्ज्ञानविषयकसाक्षिज्ञानविषयत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वमित्यर्थः । ज्ञानं गुणः घटज्ञानं गुण इत्यादिशब्दजनितान्वयधीविषयतानापन्नतया प्रामाण्यस्य बाधवारणाय साक्षीति प्रकृतप्रामाण्यानाश्रय-ज्ञानान्तरावगाहिसाक्षिज्ञानेन घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारत्वरूपघटत्वघटितप्रामाण्यस्यानवगाह-नेन तद्विधूननाय ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानविषयकेति चोपात्तम् । प्रतिबन्धदशायामपि प्रामाण्यसाक्षि-ग्रहणयोग्यतानपायिन्येव । स्वयमेव गतिसमर्थोऽपि गज इत्यादिना तथैवोक्तेः । अथवा गृह्णातीति विषयीकरोतीति व्युत्पत्त्या साक्षितदितरसाधारणज्ञानं विवक्षितम् । इत्थं चोभयसिद्धप्रामाण्याविषयकत्व-कज्ञानभिन्नज्ञानविषयत्वनैयत्यं स्वतस्त्वमित्यर्थः । प्रामाण्यविरोध्युपस्थित्यादिसमवधानकालीनानुव्यवसाय-मादाय बाधवारणाय भिन्नान्तम् । अप्रतिबद्धानुव्यवसायस्य सिद्धान्ते संग्रहायोभयेति । तस्य न्याय-नये तथा सिद्धत्वेऽपि उत्तरवादिनये तथा असिद्धताविरहेण तेन रूपेणोभयसिद्धं यत्तदन्यत्वस्य तत्राक्षत-त्वात् । न्यायनयेऽपि प्रामाण्यानुमितिविषयतामादाय सिद्धसाधनतावारणाय **नैयत्यमिति** ॥ तादृशा-विषयकज्ञानभिन्नज्ञानत्वव्यापकत्वनिरूपितविषयितात्वावच्छिन्नकत्वमिति फलितार्थः । हेतुवाक्यशरीरे न्यायनयदिशा जातित्वेनोरीकृते अप्रमात्वेनैकान्त्यवारणायेतरपदमुपात्तम् । घटत्वादौ तद् व्युदसनाय

ज्ञानधर्मत्वादिति । ज्ञानवृत्तिप्रमेयत्वादौ तदपाकरणाय समवेतेति । पूर्ववादिदिशैवायं हेतुस्तेन सिद्धान्ते समवायानुपगमान्नान्यतरासिद्धिप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु स्वाश्रयीभूतज्ञानविषयकानुव्यवसायविषयत्वायोग्यो-पाध्यघटितज्ञानधर्मत्वादित्यत्र तात्पर्यात्स्वमतेनैवायं हेतुरित्याहुरित्यपि व्याचक्षते ॥ **तथाऽनभ्युपगमा-दिति** ॥ हेतुतावच्छेदकघटकविशेषणानां व्यभिचारवारकतयैव सार्थक्यं नासिद्धिवारकतयेति परिभाषोपगतेरित्यर्थः । अत्रार्थे बौद्धधिकारीयमुदयनवचः प्रमाणयति ॥ **यथोक्तमिति** ॥ एकामसिद्धिं स्वरूपासिद्धिम् । द्वितीया व्याप्यत्वासिद्धिरित्युदयनवचनार्थः ॥ **द्वितीयापन्नेति** ॥ व्याप्त्यज्ञानासिद्धि-रापन्नेत्यर्थः । व्यभिचारावारकविशेषणघटितावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्त्यज्ञानात् । न तु व्याप्यत्वा-सिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिसद्भावादिति द्रष्टव्यमित्यपि व्याकुर्वते ॥ **अन्यथा** तद्घटकस्य असिद्धिवारणफलकत्वस्याभ्युपगमे ॥ **नोद्भाव्येतेति** ॥ विमतं विकर्तृकमिति प्रतिज्ञाय हेतूक्त इत्याशयः । आद्यक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाव वानित्यादाविव पक्षतावच्छेदकघटक-त्वोपगमान्न क्षतिरित्याशङ्क्याह ॥ **तथापीति** ॥ **धर्मिप्रत्यक्षानुमानोपमानेष्विति** ॥ तत्प्रामाण्ये-ष्वित्यर्थः । जगदलीकतानलीकत्वप्रत्यक्षान्यप्रामाण्यानुपगन्तृत्वतदुपगन्तृत्वादिविप्रतिपत्तिजन्मनः प्रामा-ण्यावगाहिज्ञानधर्मिकप्रामाण्यसन्देहाहितस्य तत्तत्कोटिनिरूपितव्याप्त्यवच्छिन्नकिञ्चिद्वृत्तिप्रकारताशालि-निर्णयाभावरूपविशेषादर्शनसमवहितसाधारणधर्मदर्शनादिघटितसामग्रीजनितस्वारसिकस्य वा सन्देहस्य धर्मिप्रत्यक्षानुमानोपमानप्रामाण्येषु दर्शनादित्यर्थः ।

अनु० — अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्

सु० — ज्ञप्तौ स्वतस्त्वानभ्युपगमे बाधकमाह ॥ अनवस्थेति ॥ अवश्यवेद्यत्वानभ्युप-गमान्नानवस्थेति चेत् । निःशङ्कप्रवृत्ताववश्यवेद्यत्वात् । तथा हि । ज्ञानं तावदबुभुत्सित-ग्राह्यतया तीव्रसंवेदनम् । ज्ञाते च तस्मिन्प्रामाण्याप्रामाण्यानुपलब्धौ कथं संशयो न स्यात् । सति च प्रामाण्यसंशये अर्थसंशयोऽपि कथं न स्यात् (कथं च प्रामाण्यसंशयेऽर्थसंशयोऽपि न स्यात्) तथा च कथं निःशङ्का प्रवृत्तिः स्यात् ॥ तथाऽप्यनुमानात्प्रामाण्यग्रहणमनुमिति(ते)श्च स्वतः-प्र(प्रा)माण(ण्य)मिति कथमनवस्थेति चेन्न । धर्मिलिङ्गदृष्टान्तद्वारिकायास्तस्या अनिवारणात् ॥ किञ्चानुमितिप्रामाण्यं येन ज्ञानेन विषयीक्रियते । तस्यापि प्रामाण्यमन्येनेति कथं नानवस्था ।

ननु स्वतःप्रामाण्येऽपि कथं नानवस्था इत्थम् । साक्षी खलु वृत्तिज्ञानग्राहकः । स एव च तत्प्रामाण्यं गृह्णातीति तेषां स्वतः प्रामाण्यम् । स च स्वप्रकाशः स्वप्रामाण्यपि गृह्णा-तीति तस्य स्वतःप्रामाण्यम् । तस्य यथार्थत्वनियमान्नाहार्यसंशयविषयत्वमपीति ।

वा० — परोक्तमनवस्थापरिहारं निरसितुं प्रवर्तनीयेन यत्नेनैवानवस्थाप्रतिपादनप्रकारः सुबोध इत्याशयेन परोक्तपरिहारमाशङ्कते ॥ **अवश्येति** ॥ अर्थनिश्चयमात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेरर्थसन्देहेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च न प्रामाण्यमवश्यवेद्यमिति भावः । कृष्यादावर्थसन्देहात्प्रवृत्तावपि बहुवित्तव्ययायाससाध्ये पारात्रिकफलके यागादौ निष्कम्पप्रवृत्तये प्रामाण्यमवश्यं वेद्यमित्याह ॥ **निःशङ्केति** ॥ ननूक्तमत्रार्थनिश्चयादेव निःशङ्कप्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेन्न । शङ्खः पीतत्वेनैव भातीत्यनुभवेनैकाकारनियते संशयान्यज्ञानरूपे शङ्खः पीत इत्यादिनिश्चये सत्यपि पीतार्थिनः प्रवृत्त्यदर्शनेन प्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वात् ॥ न चाप्रामाण्याज्ञानमप्यर्थनिश्चयस्यसहकारीति वाच्यम् । अप्रामाण्यप्रामाण्यात्यन्ताभावतद्व्याप्यदोषजन्यत्वादिज्ञानाभावानामनेकेषां सहकारित्वकल्पनायां गौरवात् । प्रामाण्यनिश्चयस्यैकत्वेन लघुत्वात् । अभावानां प्रामाण्यनिश्चयविरोध्यभावत्वेनैकत्वे त्वावश्यकत्वाल्लाघवाच्च प्रामाण्यनिश्चयस्य कारणत्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् । न चार्थनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि पीतः शङ्ख इत्यादावप्रामाण्यज्ञानं प्रतिबन्धकमिति वाच्यम्, साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकीभूतज्ञानविरोधित्वेनैव प्रतिबन्धकतया प्रामाण्यनिश्चयस्य कारणताया एव प्राप्तेः । प्रामाण्यशङ्कोत्तरनिःशङ्कप्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयस्य करणताया आवश्यकत्वाच्च तत्र प्रामाण्यशङ्कानिरासोपक्षयकल्पनायाश्चाभावानां कारणत्वकल्पनोक्तगौरवादिना निरस्तत्वात् । प्रामाण्यशङ्कानिरासे प्रामाण्यनिश्चयोपयोगेऽपि तस्यावश्यकत्वादनवस्था स्यादेव । न च बहुवित्तव्ययायाससाध्येऽपि धर्मिज्ञानकोटिस्मरणाद्यभावेनैव प्रामाण्यशङ्काद्यभावोपपत्तेर्न तत्रापि प्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकतेति वाच्यम्; धर्मिज्ञानाद्यभावानुपपत्तेरित्यशयेनाह ॥ **तथा हीति** ॥ यद्वा नन्वर्थनिश्चयादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ न प्रामाण्यनिश्चयापेक्षा । न च प्रामाण्यसन्देहे तदाहितार्थसन्देहोऽवर्जनीय इत्यर्थनिश्चय एवानुपपन्न इति वाच्यम् । धर्मिज्ञानाद्यभावेनैव प्रामाण्यसन्देहाभावोपपत्तावर्थनिश्चयाविघातादित्यत आह ॥ **तथा हीति** ॥ अत्र वक्तव्यं न तावद्धर्मिज्ञानं युक्तम् । योग्यस्य धर्मिणो ज्ञानस्य मनःसंयुक्तात्मसमवायरूपसंप्रयोगवत्त्वेनैवोत्तरत्र ज्ञानत्वेन ज्ञानज्ञानसामग्र्याः सत्त्वात् । ननु ज्ञानज्ञाने बुभुत्साया हेतुत्वात्तस्याश्चासार्वत्रिकत्वान्न ज्ञानज्ञानमित्यत उक्तमबुभुत्सितेति । सुखादिवज्ज्ञानस्यापि योग्यात्मविशेषगणत्वादिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनस्य यागादौ निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थं प्रामाण्यादिविशेषबुभुत्सायाश्च सत्त्वेन कोटिस्मरणसामग्र्याश्च सत्त्वेन तदस्मरणमपि नोपपद्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रामाण्याप्रामाण्यानुपलब्धावित्यनेन विशेषादर्शनसद्भावमाह । न च विषयान्तरसञ्चारादसन्देह इति वाच्यम् । यागादौ निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुसन्देहप्रयोजकविशेषावधारणाय विषयान्तरसञ्चारस्यैव निरोद्धव्यत्वात् । न हि प्रेक्षावन्तो बहुवित्तव्ययायाससाध्ये साधनत्वानिश्चये विषयान्तरसञ्चारसंपादितासन्देहमात्रेण चैत्यवन्दनादौ प्रवर्तन्ते तदेतदाह ॥ **कथं संशयो न स्यादिति** ॥

ज्ञानग्राहकातिरिक्तेन प्रामाण्यग्रहणपक्षे ह्यनवस्थोक्ता । न च सा युक्ता । ज्ञानान्तरप्रामाण्यस्य परतस्त्वेऽपि प्रामाण्यग्राहकानुमितेः स्वतःप्रमाणतया तत्प्रामाण्यस्यानुमितिग्राहकग्राह्यतया ज्ञानग्राहकातिरिक्ताग्राह्यत्वेन तत्रैव पर्यवसन्नानवस्थेति शङ्कते ॥ **तथाऽपीति** ॥ एतावता फलमुखानवस्थापरिहारेऽपि धर्मिलिङ्गव्याप्त्यादिज्ञानप्रामाण्यानिश्चयेऽसिद्ध्यादिप्रसङ्गेन तन्निश्चयायानुमित्यन्तरानुसरणे तज्जनकलिङ्गादिज्ञानप्रामाण्यनिश्चयस्याप्युक्तरीत्यैवावश्यकत्वे तदर्थं लिङ्गाद्यन्तरं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयश्च स्वीकार्यः । एवं तत्र तत्रापीति करणमुखानवस्था स्यादेवेत्याह ॥ **धर्मीति** ॥ अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । अनुमितिप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनानुमितिग्राहकातिरिक्ताग्राह्यत्वेऽपि तत्प्रामाण्यस्यानुमितेः स्वप्रकाशत्वाभावेन स्वेनैव ग्रहणानुपपत्त्या स्वग्राहकेणैव प्रामाण्यग्रहणे वक्तव्येऽनुमितिग्राहके प्रामाण्यस्यानुमित्यन्तरेणैव ग्राह्यतया तदनुमितिप्रामाण्यस्यापि तदनुमितिग्राह्यतावाच्या । एवं तत्र तत्रापीति फलमुखानवस्थाऽपि स्यादेवेत्याह **किञ्चेति** ॥ नन्वेवमनुमितिग्राहकेण अनुमितिप्रामाण्यग्रहणेऽपि यद्यनवस्था तर्हि त्वन्मतेऽपि सा स्यादेव । त्वयाऽपि ज्ञानग्राहकातिरिक्ताग्राह्यत्वमात्रस्य स्वतस्त्वेनोक्तत्वात्तस्य चोक्तरीत्याऽनवस्थानिवारकत्वाभावादित्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ मन्मते वृत्तिज्ञानग्राहकस्य साक्षिणो वृत्तिज्ञानातिरिक्तत्वेन वृत्तिज्ञाने स्वातिरिक्तसाक्षिरूपग्राहकान्तरापेक्षायामपि वृत्तिज्ञानग्राहकातिरिक्तग्राहकानपेक्षणमात्रेण वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं वृत्तिज्ञानप्रामाण्यग्राहकस्य च ज्ञानग्राहकस्य स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वेन साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकतया ज्ञानग्राहकान्तरानपेक्षणे तत्रैव पर्यवसानेनानवस्थाभावश्चेति न कोऽपि दोष इत्याह ॥ **साक्षीति** ॥ ननु साक्षिणा स्वप्रामाण्ये गृहीतेऽपि प्रामाण्यग्राहकसाक्षिण्येव प्रामाण्यसन्देहाहितः साक्षिगृहीते स्वप्रामाण्येऽपि सन्देहः स्यादेवेत्यत आह ॥ **तस्येति** ॥

प० — तीव्रप्रवेदनमिति बहुव्रीहिः । शीघ्रं ज्ञायत इत्यर्थः । नन्वर्थनिश्चयादस्तु प्रवृत्तिः निःशङ्केत्यत आह ॥ **सति चेति** ॥ **धर्मिलिङ्गदृष्टान्तेति** ॥ प्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यमनुमेयं चेदनुमितिप्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकज्ञानवेद्यत्वेऽपि प्रामाण्यानुमितिजनकानुमाने धर्मिलिङ्गदृष्टान्ताः तज्ज्ञानप्रामाण्यं चानुमानान्तरेण गृह्यते चेत्तत्राप्येवमित्यनवस्थेत्यर्थः ॥ **आहार्येति** ॥ केनचिदाहितसंशयविषयत्वमपि नेत्यर्थः ॥

या० — **निःशङ्कप्रवृत्ताविति** ॥ बहुवित्तव्ययायाससाध्य इति शेषः । ननु तत्राप्यर्थनिश्चय एव हेतुः । समानविषयकत्वादावश्यकत्वाच्च । न तु प्रामाण्यनिश्चय इति चेन्न । पीतः शङ्ख इति

निश्चये सत्यपि पीतार्थिनः प्रवृत्त्यभावात् । न चाप्रामाण्यादिज्ञानाभावरूपसहकारिविरहादप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यप्रामाण्याभाववदोषजन्यत्वादिशङ्काद्यभावानां गुरूणामनेकेषां कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतस्यैकस्य प्रामाण्यनिश्चयस्यैव कारणत्वकल्पनौचित्यात् । प्रामाण्यनिश्चयविरोध्यभावत्वेन तेषामेकत्वे त्वावश्यकत्वात्प्रामाण्यनिश्चय एव तत्र हेतुरस्तु । किञ्चाप्रामाण्यादिज्ञानाभावकूटस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव हेतुता वाच्या । ग्राह्याभावानवगाहिनां च ज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वे जनकीभूतज्ञानविघटकत्वेनैव वक्तव्येऽर्थनिश्चयस्य पीतः शङ्ख इत्यादौ तत्सत्त्वेऽपि सत्त्वेन तद्विघटनीयत्वासंभवात् । तद्विघटनीयस्य प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुत्वसिद्धेः । ननु तथाऽपि ज्ञानस्य बुभुत्सितग्राह्यत्वाद्बुभुत्सायाश्च सार्वत्रिकत्वाद्धर्मिज्ञानाभावेनैव संशयाभावे प्रामाण्यं नावश्यंग्राह्यमित्यत आह ॥ **ज्ञानं तावदिति** ॥ स्यादेतदेवं यदि ज्ञानस्य बुभुत्सितग्राह्यत्वं स्यात् । न चैवं । किन्तु तस्य सुखादिवद्योग्यात्मविशेषगुणत्वेनाबुभुत्सितग्राह्यत्वमेव । अन्यथा बुभुत्साया ज्ञानरूपधर्मिज्ञानसाध्यत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात् । वर्तमानस्वीयज्ञाने बुभुत्साया अदर्शनाच्च । तथा च त्वन्मते योग्यस्य धर्मिणो ज्ञानस्य मनःसंयुक्तात्मसमवायरूपसंयोगवत्त्वेनोपपत्त्या ज्ञानत्वेन ज्ञानसामग्र्याः सत्त्वात् । मन्मते च साक्षिणः सदा सत्त्वान्न धर्म्यज्ञानं संभवतीति भावः । अत एवाह ॥ **तीव्रसंवेदनमिति** ॥ **कथं संशयो न स्यादिति** ॥ न च कोट्यस्मरणात्संशयाभावः । ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शने बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादौ निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थं प्रामाण्यादिरूपकोटिबुभुत्सायाश्च सत्त्वे तदस्मरणायोगात् । नापि विषयान्तरसञ्चारादसन्देहः । उक्तरूपे यागादौ निष्कम्पप्रवृत्तिहेत्वसन्देहप्रयोजककोटिविशेषावधारणाय विषयान्तरसञ्चारस्यैव निरोद्धव्यत्वात् । न हि प्रेक्षावन्तो बहुवित्तव्ययायाससाध्ये साधनत्वानिश्चयेऽपि विषयान्तरसञ्चारसंपादितासन्देहमात्रेण प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । ततश्च कथं संशयो न स्यादित्यापादनं युक्ततरमिति ज्ञातव्यम् ॥ **धर्मिलिङ्गेति** ॥ धर्मिलिङ्गदृष्टान्तादिज्ञानप्रामाण्यनिश्चयेऽसिद्ध्यादिप्रसङ्गेन तन्निश्चयार्थं पुनरनुमानान्तरमङ्गीकरणीयम् । धर्म्याद्यन्तरं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयश्च स्वीकार्यः । एवं तत्र तत्रापीति कारणमुख्यनवस्था स्यादिति भावः ।

श्री० — **धर्मिलिङ्गदृष्टान्तद्वारिकाया इति** ॥ फलमुखानवस्थाभावेऽपि कारणमुखानवस्था स्यादेवेत्यर्थः ॥

च० — **अवश्येति** ॥ रजतादिप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति गृहीतप्रामाण्यकत्वाविशेषितरजतादिविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव हेतुतोपेयत इति प्रामाण्यग्रहानवश्यंभावान्नानवस्थेत्याशयः ॥ **निःशङ्केति** ॥ बहुवित्तव्ययायाससाध्यविषयिण्यामित्यादिः । अत्रायमभिसन्धिः । अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानात्प्रवृत्त्यादिकार्यानुत्पत्त्या गृहीतप्रामाण्यकज्ञानत्वेनैव प्रवृत्त्यादिहेतुत्वमुपगन्तव्यम् । एवं प्रामाण्यग्रहस्याप्यप्रामाण्य-

ज्ञानास्कन्दितस्याकिञ्चित्करतया तत्रापि गृहीतप्रामाण्यकत्वमवश्यं निवेशनीयम् । एवं तादृशप्रामाण्यग्रहाद्यावपीति परतःप्रामाण्यग्रहकल्पे प्रवृत्त्यादिजनकज्ञानेऽनुमानाद्यधीनप्रामाण्यग्रहोऽभ्यर्थयितव्यः । तत्रापि तथाविधप्रामाण्यग्रहान्तरमित्यनवस्था प्रसज्येत । सिद्धान्ते तु प्रवर्तकज्ञानस्यैव स्वीयप्रामाण्यादिविषयकतया न प्रामाण्यग्रहान्तरापेक्षा । न च प्रामाण्यग्रहानपेक्षणेपि विषयानवस्थितिः स्वतस्त्वमतेऽपि दुर्वारैव । घटज्ञाने घटत्वघटितप्रामाण्यावगाहित्वस्येव प्रामाण्यादिघटितप्रामाण्यधारावगाहित्वस्य स्वीकरणीयत्वात् । तदनुपगमे गृहीतप्रामाण्यके प्रामाण्यज्ञानविरहेण प्रवृत्त्याद्यनुदयापत्तिरिति वाच्यम् । एकज्ञानस्य प्रामाणिकप्रामाण्यधारावगाहित्वोपगमे क्षतिविरहात् । परं परतःपक्षे प्रवर्तकज्ञानादावानुमानिक एव प्रामाण्यग्रहो वाच्यस्तत्र च गृहीतप्रामाण्यकलिङ्गज्ञानमपेक्षितम् । तत्र प्रामाण्यग्रहोऽपि गृहीतप्रामाण्यकलिङ्गादिज्ञानान्तरादित्येवंरीत्याऽनवस्थित्याऽनवस्थितलिङ्गादिज्ञानतत्प्रामाण्यधारापेक्षणेनापि सा तदवस्था । न चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितज्ञानत्वेनैव हेतुतोपेयते न गृहीतप्रामाण्यकत्वघटितधर्मपुरस्कारेण । सन्देहसाधारणाप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावनिवेशापेक्षया निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य गुरुशरीरतयेति न क्षतिरिति वाच्यम् । भ्रमत्वप्रमात्वाभावतद्व्याप्यदोषजन्यत्वादिग्रहाभावानां कारणतावच्छेदककोटिनिवेशापत्त्या गौरवेण दुर्निवेशत्वात् तदपेक्षया प्रामाण्यनिश्चयस्यैकत्वेन लाघवादित्याद्याकरोक्तदिशा प्रामाण्यस्यावश्यवेद्यत्वादिति । अथ स्वनिरूपितधर्मितापन्नज्ञानावगाहिज्ञानोत्पादकबुभुत्साया असार्वत्रिकतया तन्नियन्त्रितधर्मिज्ञानाभावेन प्रामाण्यसन्देहानुत्पादनेनैव प्रवृत्तिसिद्धेः प्रामाण्यस्य नावश्यवेद्यतेत्यत आह ॥ **ज्ञानं तावदित्यादि** ॥ बुभुत्सायाः ज्ञानाद्यधर्मिज्ञानसाध्यत्वेनानवस्थाप्रसङ्गेनाबुभुत्सितग्राह्यत्वस्यैवोपेतव्यतया व्यवसायात्ममनोयोगविषयासंसर्गाग्रहादिघटितसामग्र्या अक्षततया धर्मिज्ञानसंभावनोक्तसिद्धान्ते च साक्षिणः सार्वकालिकतया धर्मिज्ञाने सूपपादमिति भावः ॥ **अनुपलब्धाविति** ॥ विशेषादर्शनसहकृतसाधारणधर्मदर्शनादिघटितसामग्रीसद्भावोऽनेनाभिप्रेयते ॥ **कथं संशयो न स्यादिति** ॥ विषयान्तरसञ्चारादिरूपप्रतिबन्धकराहित्यादिति भावः ।

अनु०— अप्रामाण्यं तथाऽन्यतः ॥

सु०— ननु यदि प्रामाण्यमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतः स्यात् तर्हि बौद्धादिवाक्यजनितमपि ज्ञानं प्रमाणं स्यात् । अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः; अन्यथा ज्ञानमपि न स्यात् । तथा प्रमाणतया ज्ञायेत ज्ञानग्राहकसद्भावात् । अस्तु तदपि प्रमाणमिति चेत्; तस्य वेदविरोधित्वात् । वेदविरोधिनः प्रामाण्ये पुनर्वेदप्रामाण्यं न स्यात्, वस्तुनो द्वैरूप्यं वाऽऽपद्येतेति सर्वथा मीमांसा-

ऽनुपपत्तिरित्यत आह ॥ अप्रामाण्यमिति ॥ तथाशब्दः समुच्चये । नायं नियमो यज्ज्ञानकरण-मिन्द्रियं लिङ्गं शब्दो वा प्रामाण्यमेवोत्पादयतीति । किं नामेन्द्रियादीनामौत्सर्गिकी शक्तिः प्रामाण्यजने; दोषापवादादप्रामाण्यमपि जनयत्येव । दोषाणां सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीत-कार्यजननसामग्रीनिवेशात् । तर्हि दोषाभावः प्रामाण्यस्य कारणमित्यायातमिति चेन्न; तथा सत्युपसर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गात् । तथा न ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणोऽयं नियमः यत्प्रमाणतयैव गृह्णातीति, किन्तु प्रवृत्त्यसामर्थ्यादिनाऽपवादकस्य सद्भावेऽप्रामाण्यमपि गृह्णात्येव ; औत्सर्गिकत्वात्प्रामाण्यस्वतस्त्वस्येति ।

वा० — ननु वेदस्य प्रामाण्यं कुत इत्याशङ्कापरिहाराय तत्स्वतस्त्वोपपादनस्यैव सङ्गतत्वात्तस्य च कृतत्वादप्रामाण्यपरतस्त्वोपपादनार्थकोत्तरवाक्यमसङ्गतम् । न चोक्तस्वतस्त्वे बाधकत्वेन बौद्धादिवाक्य-जनितज्ञानप्रामाण्ये परेण प्रसञ्जिते तन्निरासायोत्तरवाक्यं सङ्गतमिति वाच्यम् । स्वतस्त्ववादिनं प्रति तस्यानिष्टत्वाभावेन तेन तस्यानिरसनीयत्वादित्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ नन्विति ॥ विरुद्धयोर्द्वयोः प्रामाण्या-नुपपत्त्या वेदविरुद्धत्वाद्बौद्धागमस्याप्रामाण्यमङ्गीकार्यम् । वेदविरोधिनोऽपि तस्य प्रामाण्याङ्गीकारे वेदस्य वा प्रामाण्यं नाभ्युपेयमित्याह ॥ तस्येति ॥ विरुद्धोभयप्रामाण्याभ्युपगमे बाधकमाह ॥ वस्तुन इति ॥ प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यैवोपपादितत्वेन तस्य दोषायत्तत्वाभावादप्रामाण्यपरतस्त्वे प्रामाण्यस्य दृष्टान्तत्वानुपपत्त्या यथा प्रामाण्यं स्वतस्तथाऽप्रामाण्यं परत इत्यभिप्राये चोपमास्वारस्यहानेः प्रामाण्यस्वतस्त्व एवानुपपत्तेः शङ्कितत्वेन तस्याद्याप्यसिद्धेश्चोपमार्थत्वानुपपत्त्या समुच्चयार्थतया तथाशब्दं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥

ननु सामग्रीसद्भावाद्बौद्धादिवाक्ये प्रामाण्योत्पत्तिज्ञप्त्योः प्रप्रसञ्जिततयोः किमसङ्गतं कारणान्तरा-दप्रामाण्यमुच्यते । न च बौद्धादिवाक्ये उत्तरवाक्येन तत्प्रसङ्गं निरसितुमुपोद्घाततया ज्ञाने कारणान्त-रादप्रामाण्यमुत्पाद्यते ज्ञायते चेत्यनेन वाक्येन प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । तर्हि कारणान्तरादप्रामाण्यवत्प्रा-माण्यासामग्र्याः सत्त्वाज्ज्ञाने तदपि स्यात् । परस्परप्रतिबन्धान्नैकमपि वा स्यात् । न चाप्रामाण्यकारणेनैव प्रामाण्यसामग्र्यः प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । तर्हि ज्ञानसामग्र्या एव प्रामाण्यसामग्रीत्वाज्ज्ञानमपि न स्यादित्युक्तत्वात् । न चाप्रामाण्यकारणस्य प्रामाण्यांश एव ज्ञानसामग्रीप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । तस्यैवानुपपत्तेः । न हि ज्ञानकारणमिन्द्रियादि तद्वति तत्प्रकारकत्वादिशून्यं ज्ञानस्वरूपमेवोत्पादयत्य-प्रामाण्यकारणं तु तत्र तदभाववति तत्प्रकारकत्वमुत्पादयतीति वाक्यं युक्तम् । ज्ञानस्वरूपस्यैव तेन विनाऽनिर्वाहात् । नापीन्द्रियादिविलक्षणैव काचिदप्रामाण्यसामग्र्यप्रामाण्यविशिष्टं ज्ञानमुत्पादयन्ती प्रामाण्यविशिष्टज्ञानसामग्रीमिन्द्रियादिरूपां प्रतिबध्नातीति युक्तम् । तादृशसामग्र्या अप्रसिद्धेरित्यत

इन्द्रियादिरूपज्ञानसामग्र्युत्पादितज्ञानेऽप्रामाण्योत्पादकत्वमात्रं कारणान्तरस्य नोच्यते । न चाऽप्रामाण्यविशिष्टज्ञाने सामग्र्यन्तरं कल्प्यतेऽपि तु प्रामाणसामग्रीभूतेन्द्रियादीनामेव दोषरूपाप्रामाण्यकारणसहकृतानामप्रामाण्यविशिष्टज्ञानजनकत्वमुच्यत इति न कोऽपि दोष इत्याशयेनाह ॥ **नायमिति** ॥ तर्हीन्द्रियादीनां प्रामाण्यवदप्रामाण्यजनकत्वाभ्युपगमे स्वतस्त्वादिहानिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **किन्नामेति** ॥ इन्द्रियादीनामुभयजनकत्वेऽपि प्रामाण्यजननशक्तेः सहजत्वमप्रामाण्यजननशक्तेरन्याहितत्वमित्येतावन्मात्रेण स्वतस्त्वपरतस्त्वविभागस्याभिप्रेतत्वान्नापसिद्धान्त इत्याशयः । ननु प्रामाण्यजनने सहजशक्तिमतां कथं तदजनकत्वं कथं च सहकारिमात्रेण तद्विपरीतकार्यजनकत्वं चेत्यत आह ॥ **दोषाणां चेति** ॥ न च मण्यादिवद्दोषाणां सहजशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि सहजशक्तिमतां तद्विपरीतकार्यसंपादकत्वं कथं तेषामिति वाच्यम् । अख्यातिमतनिरासावसरे दोषवैचित्र्यस्योपपादितत्वेनादोषत्वात् । न च यादृच्छिकसंवादिस्थले सत्यपि दोषे प्रामाण्यस्यैव जननात्कथं तस्य सहजशक्तिप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । विषयसत्त्वस्योत्तेजकतया तदभावविशिष्टदोषस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिकल्पनात् । तत्र चोत्तेजकसद्भावेनादोषत्वात् । इमं मा दहेत्यादौ मन्त्रादेरुद्देश्यव्यक्तिविशेष इव विषयसत्त्वाभावस्थल एव दोषाणां प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्यादृच्छिकसंवादिस्थले केवलप्रतिबन्धकाभावस्यापि सत्त्वाच्च न हि जात्यैव कश्चिद्दोष इति भावः । तर्हि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाद्दोषाभावापेक्षायां ज्ञानजनकातिरिक्तापेक्षया स्वतस्त्वहानिरित्याशङ्कते ॥ **तर्हीति** ॥ प्रतिबन्धकाभावे कारणत्वेन कारणभूतदण्डाभावादौ च प्रतिबन्धकत्वेनाव्यवहाराच्च सामग्रीवशेन प्रसक्ते औत्सर्गिकत्वस्य सत्यपि पुष्कलकारणे यद्वशात्कार्याभावो विपरीतकार्यं वा तस्यापवादकत्वस्य च सर्वसिद्धत्वात् । प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणत्वे तस्यापि सामग्रीकोटिप्रवेशापत्त्या सर्वसिद्धोत्सर्गापवादापलापः स्यादित्याह ॥ **तथा सतीति** ॥ न चानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धं दोषाभावस्य कारणत्वं कथं नेति वाच्यम् । तर्हि दण्डत्ववद्दाढर्यादेरपि कारणत्वकल्पनापत्तेः । लोके कारणत्वाव्यवहारेण तत्रान्यथासिद्धिकल्पने च प्रतिबन्धकाभावेऽपि तदव्यवहारेणौत्सर्गिककार्यापवादकविरहरूपत्वरूपान्यथासिद्धेरपि परिशेषत्वात्प्रतिबन्धकाभावस्य प्रयोजकत्वमात्रं तु स्वीक्रियत एव । एवञ्च भाष्यटीकायास्तदभिप्रायेण प्रवृत्तत्वान्न तद्विरोधः । यद्वाऽऽप्तोक्तत्वरूपगुणजन्यत्वस्येव दोषाभावजन्यत्वस्याप्यपौरुषेयत्वाविघातकत्वादपौरुषेयत्वसाधनस्यैव च तत्र प्रस्तुतत्वात्प्रकृताभिप्रायेणाभ्युपगमवादेन तत्र दोषाभावकारणतोक्तिः । अत्र तु प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यैवोपपादनीयतया तदर्थं वस्तुस्थितिकथनमिति द्रष्टव्यम् । उक्तप्रकारं भ्रमावप्युपपादयति ॥ **तथेति** ॥

म० — ननु तर्हि उभयोः प्रामाण्यमस्त्वित्यत आह ॥ **वस्तुनो द्वैरूप्यं वेति** ॥ **तथा सति उत्सर्गापवादयोरिति** ॥ न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यत्राप्यविहितहिंसात्वावच्छेदेनाकर्तव्यतानियम एव स्यान्नो-

त्सर्गः । प्रमाणावगतस्य सव्यभिचारनियमस्योत्सर्गशब्दार्थत्वात् । एतादृशोत्सर्गाभावे च तन्नियमे व्यभिचारप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तापवादस्याप्यसंभवः उक्तरीत्या व्यभिचारस्यैव संभवादिति भावः ॥

प० — **उत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गादिति** ॥ यस्य कस्य हि स्वसामग्रीबलप्रसक्ति-स्तदौत्सर्गिकम् । सत्यामपि सामग्र्यां यद्वशात्तदभावो विपरीतकार्यं च भवति तत्तस्यापवादकं दोषाभाव-स्यापि सामग्रीकोटिप्रवेशे सति दोषसत्त्वस्थले कार्याभावस्य विपरीतकार्यस्य च तत्सामग्र्यभावविपरीत-सामग्रीसद्भावाभ्यामेवोपपत्त्या सत्यां तत्सामग्र्यामित्यादेरभावादुत्सर्गापवादः क्वापि न स्यादित्यर्थः । देवताधिकरणे भाष्यटीकयोर्दोषाभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे तात्पर्यं दोषाभावहेतुत्वभङ्गे तर्कताण्डवे व्यक्तमिति न तद्विरोधोऽप्यत्र शङ्क्यः ॥ **अप्रामाण्यमपि गृह्णातीति** ॥ तत्त्वनिर्णयटीकायां वादावल्यां चाप्रामाण्यमनुमेयमित्युक्तेस्तात्पर्यं तर्कताण्डवे प्रथमं प्रामाण्यानुमित्यसंभववादे व्यक्तमिति न तद्विरोधो-ऽप्यत्राशङ्क्यः ।

या० — ननु तर्हि उभयोः प्रामाण्यमस्त्वित्यत आह ॥ **वस्तुनो द्वैरूप्यं वेति** ॥ **तथा सति उत्सर्गापवादयोरिति** ॥ सोपाधिकव्यभिचारः प्रमाणसिद्धनियमो ह्युत्सर्गः । तन्नियमे तादृशव्यभिचार एव चापवादः । यथा हिंसात्वावच्छेदेनाकर्तव्यतानियमो न हिंस्यात्सर्वभूतानीति प्रमाणसिद्धः । यागीयहिंसाया विहितत्वेन निमित्तेन व्यभिचारी च । एवं च प्रकृते यद्यपवादकतया प्रसिद्धदोषाभाव-मपि ज्ञानजनकसामग्र्यां निवेश्य तस्याः प्रामाण्यजनकत्वं नियतमित्युच्येत । तर्हि सर्वत्राविहितहिंसा-द्यवच्छेदेनाकर्तव्यतादीनां नियम एव स्यान्नोक्तरूप उत्सर्गः । तदभावे च तन्नियमव्यभिचाररूपापवादोऽपि न स्यादित्यर्थः । केचित्तु यदि दोषाभावोऽपि प्रामाण्यजनकतयेष्यते तर्हि सर्वत्र प्रतिबन्धकाभावः कारणमित्यभिमतं स्यात् । दोषस्य प्रामाण्ये प्रतिबन्धकत्वात् । न च तत्संभवति । तथा सत्युत्सर्गाप-वादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गात् । तथा हि । उत्सर्गो हि बाधकैकापोद्यनियमः । स च प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभ्युपगमेन युज्यते । प्रतिबन्धकाभिमतकालीनकार्याजननस्य कारणाभावप्रयुक्तत्वेन बाधक-प्रयुक्तत्वाभावात् । अपवादो हि सति पुष्कलकारणे कार्यानुत्पादप्रयोजकः । सोऽपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे न युज्यते । प्रतिबन्धकालीनकार्याजननस्य कारणाभावप्रयुक्तत्वादित्येतत्फक्किकार्थमाहुः । नन्वेवं दोषाभावस्य प्रमां प्रत्यजनकत्वे 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षं तर्कोऽदुष्टस्तथानुमा । आगमोऽदुष्टवाक्यं च' इति ब्रह्मतर्केण 'निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम् । निर्दोषोपपत्तिरनुमा । निर्दोषः शब्द आगमः' इति प्रमाणलक्षणेन दोषाभावस्य कारणत्वे च नास्माकमनिष्टम् । तावता वेदापौरुषेयत्वाव्याघातादिति तत्त्वप्रकाशिकया विरोध इति चेन्न । क्लृप्तकरणं चक्षुरादिकमादायैव दोषाभावस्य प्रमां प्रति नियत-पूर्वभावित्वग्रहेण दण्डगतदीर्घत्वादिवत्कारणतावच्छेदकत्वमात्रेणैव प्रमायां दोषाभावोपयोगो न कारणतया-

ऽपीति तद्ग्रन्थाभिप्रायात् । एतेन प्रमायां गुणस्य दोषाभावस्य वाऽजनकत्वे ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वे चाऽप्रमापि प्रमाविशेषः स्यादिति परेषां दूषणमप्यपास्तं वेदितव्यम् । दोषाभावस्य प्रमायां कारणतया अनपेक्षितत्वेऽपि अवच्छेदकतयाऽपेक्षितत्वात् । ततश्च प्रमात्वप्रयोजिकाया अदुष्टसामग्र्या भ्रमेऽभावान्न प्रमात्वप्रसक्तिः । अन्यथा दावाग्निदग्धवेत्रबीजजन्यकदल्यङ्कुरोऽपि वेत्राङ्कुरविशेषः स्यादिति । यथा नीलरूपसामग्रीजन्यस्यापि चित्ररूपस्य न नीलरूपविशेषत्वम्, यथा च विरुद्धनिश्चयद्वयसामग्रीजन्यस्य संशयस्य न निश्चयविशेषत्वम्, यथा च पाकजरूपसामग्रीजन्यस्य रसादेर्न रूपविशेषत्वम्, तथा भ्रमस्यापि न प्रमाविशेषत्वमित्यप्याहुः ।

श्री०— **अन्यथेति** ॥ ज्ञानहेतोरेवाभावे बौद्धवाक्याज्ज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः । भवतु प्रमाणं किं तत इत्याह ॥ **तथेति** ॥ अस्तु तर्हि उभयोरपि प्रामाण्यमिति चेत्तत्राह ॥ **वस्तुन इति** ॥ ईश्वरधर्मादिरूपवस्तुनः सत्त्वासत्त्वादिरूपविरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितत्वरूपं द्वैरूप्यमापद्येतेत्यर्थः ॥ **मीमांसानुपपत्तिरिति** ॥ वेदविरोधिनः प्रामाण्ये वेदस्याप्रामाण्यापत्त्याऽनुग्राह्यप्रमाणाभावेन मीमांसारम्भानुपपत्तिरित्यर्थः ।

च०— उभयोरपि प्रामाण्योपगमे बाधकमभिधत्ते ॥ **वस्तुनो द्वैरूप्यमिति** ॥ विरुद्धधर्मद्वयवत्ता प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ **उत्सर्गापवादयोरिति** ॥ दण्डाभावादेर्यथा घटादिकं प्रति न प्रतिबन्धकताव्यवहारस्तद्वत्प्रतिबन्धकाभावस्यापि न कारणत्वेन व्यवहार इति स्वसामग्रीवशेन प्रसक्तेः औत्सर्गिकत्वस्य सत्यामपि सामग्र्यां यन्नियन्त्रितः कार्यानुत्पादः विपरीतकार्योत्पादो वा तस्यापवादकत्वस्य सर्वोपेततया । प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणत्वे तस्यापि सामग्रीकोटिनिवेशापत्त्या निखिलतन्त्रसिद्धोत्सर्गापवादापलापः स्यादिति भावः । अथोक्तदिशा दोषाभावस्य प्रमानिरूपितजनकताप्रतिविहितौ श्रीमद्भाष्यटीकायां देवतानये दोषाभावस्य कारणत्वेनास्माकमनिष्टं तावता वेदापौरुषेयत्वस्याव्याघातादिति विन्यासो विरुणद्धीति चेन्मैवम् । इन्द्रियादिवृत्तिप्रमानिरूपितजनकतायां दोषाभावस्यावच्छेदकत्वे तात्पर्यकत्वात्तद्विन्यासस्य न विरोधगन्ध इति व्याकुर्वाणाः ।

अनु०— मिथ्याज्ञविप्रलम्भादेस्तेन वेदविरोधि यत् ॥
न मानम्

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ **मिथ्याज्ञेति** ॥ यत एवमप्रामाण्यं परतस्तेन कारणेन, मिथ्याज्ञानविप्रलम्भापटुकरणत्वलक्षणादपवादाद्वेदविरोधि यज्ज्ञानं तदप्रमाणमेवोत्पद्यते न प्रमाणम् । बाधकप्रत्ययाच्चापवादादप्रमाणमेव गृह्यत इति नोक्तदोषः ॥

वा० — नन्वस्तु दोषादप्रामाण्यं बौद्धादिवाक्ये दोषाभावादप्रामाण्यं न युक्तमित्याशङ्कोत्तरत्वेन उत्तरभाष्यं योजयति ॥ **किमत इति** ॥

प० — अध्याहारेणार्थमाह ॥ **अप्रमाणमिति** ॥ यद्वा न मानमपीत्यन्वयेनापि पदार्थमाह **अप्रमाणमिति** ॥

अनु० — **अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता ॥**

सु० — **ननु मिथ्याज्ञानादिमूलत्वं तेषां कुतः कल्प्यते । वेदविरोधित्वादित्युक्तम् । वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात् । पौरुषेयेषु तत्संभवाच्च । अथ वेदस्यैव तत्कुतो न कल्प्यमिति चेत्, वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषदोषमूलत्वासंभवादित्याह ॥ अपीति ॥**

अथवा कुतोऽप्रामाण्यस्य दोषकारणत्वम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चेत् । हन्त तर्हि गुणान्वयव्यतिरेकित्वात्प्रामाण्यमपि तज्जन्यं स्यात् । न । वेदस्यापौरुषेयत्वेन तदभावादित्याह ॥ अपि वेदानामिति ॥ अपिः समुच्चये । प्रामाण्यं नित्यताऽपीति । हिशब्देन वाचा विरूप-नित्ययेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति ॥

अत्र नित्यताशब्देनापौरुषेयता विवक्षिता । नित्यताया बौद्धागमेष्वपि सत्त्वात् । यस्मान्नित्यताऽङ्गीकार्या तस्मान्नोक्तदोष इति वा ।

वा० — नन्वेवमपि वेदानामिति वाक्यं प्रकृतासङ्गतमित्यतो मिथ्याज्ञप्तीति वाक्ये बौद्धागमादीति वक्तव्ये वेदविरोधीति वचनं बौद्धागमादेर्मिथ्याज्ञानादिमूलकत्वे युक्तिसूचकत्वेनेत्यभिप्रेत्य तर्हि वैपरीत्यं किं न स्यादित्याशङ्कायां वेदस्य तद्वैलक्षण्यप्रतिपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ **नन्विति** ॥ वेदविरोधि-त्वेऽपि तेषां मिथ्याज्ञानादिमूलकत्वं कुत इति वदतः किं वेदविरोधित्वेऽपि न तेषां मिथ्याज्ञानादिमूल-कत्वमित्याशयः आहोस्विद्वेदविरोधाविशेषाद्वेदस्यापि तत्किं न स्यादिति । आद्येऽपि वेदस्येव तेषामपि प्रमाणत्वमभिमतमुत तेषु तदसंभावितमिति । नाद्य इत्याह ॥ **वस्तुन इति** ॥ नद्वितीय इत्याह ॥ **पौरुषेयेष्विति** ॥ तृतीयं शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ एवं मिथ्याज्ञप्तीत्येतद्वाक्यसङ्गततयोत्तरवाक्यं व्याख्याय प्रतिपक्षानुमाने किञ्चित्युक्तबोधोपपादनायाप्रामाण्यं तथाऽन्यत इत्यादिपूर्वसङ्गतितयाऽपि तद्व्याख्याति ॥ **अथवेति** ॥ यथाश्रुतापिशब्दस्य वैयर्थ्यान्नित्यतेत्यनेनान्वयं दर्शयंस्तदर्थमाह ॥ **अपिरिति** ॥ इति समुच्चयेऽपिरित्यन्वयः । वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्य तन्नित्यत्वे विप्रतिपद्यमानान्प्रति नित्यत्वश्रुतिसूचकं हिशब्दं

व्याख्याति ॥ **हिशब्देनेति** ॥ इतरान्प्रति तूपपत्तिं वक्ष्यतीति भावः ॥ **नित्यताया इति** ॥ एवं चाविवक्षायां वेदस्य बौद्धागमादिवैलक्षण्यं नोक्तं स्यादिति भावः । वक्ष्यमाणोपपत्त्यैवोभयान्प्रत्यपि वेदापौरुषेयत्वस्य सिद्धेः अपि वेदानामित्यादिग्रन्थस्योक्तोपपादकत्वं भाष्यारूढं कर्तुं नोक्तदोष इत्यध्याहारेण हिशब्दं हेत्वर्थतया व्याख्याति ॥ **यस्मादिति** ॥

सु०-- **नित्यताया बौद्धागमेष्विति** ॥ पुराणवदीश्वरबुद्धौ प्रलयेऽपि सत्त्वादिति भावः । **तस्मान्नोक्तदोष इति वेति** ॥ हिशब्दार्थ इत्यर्थः ।

प०— द्वयोः प्रामाण्यं किं न स्यादन्यतराप्रामाण्येऽपि बौद्धागम एव दोषादिकल्पनं कुत इत्यत आह ॥ **वस्तुन इति** ॥ धर्मब्रह्मादिवस्तुन इत्यर्थः ॥ **बौद्धागमेष्वपि सत्त्वादिति** ॥ ईश्वरबुद्धिघटितवर्णक्रमरूपानुपूर्व्याः कदाप्यनाशादिति भावः ॥ वेदप्रामाण्यसमर्थनम् ॥

या०— गूढाभिसन्धिराह ॥ **पौरुषेयेष्विति** ॥ आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ आशयमुद्घाटयति ॥ **वेदस्येति** ॥ **अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति** ॥ न च याद्दच्छिकसंवादिनि लिङ्गविभ्रमे भ्रान्तप्रकारकवाक्यादौ च सत्यप्रमाया अभावादन्वयव्यभिचार इति वाच्यम् । इमं मा दहेदित्यादौ मन्त्रादेरुद्देश्यव्यक्तिविशेष इव लिङ्गभ्रमादेरपि यत्र विषयसत्त्वाभावस्तत्रैव दोषत्वात् । न चैवमावश्यकत्वाद्विषयासत्त्वमेव सर्वत्र दोषः स्यादिति वाच्यम् । अप्रामाण्यस्य विषयासत्त्वघटितत्वेन तत्र तस्य हेतुत्वे आत्माश्रयस्य प्रसङ्गात् ॥ **नित्यताया बौद्धागमेष्विति** ॥ 'अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः । न चोच्छेदस्तु कस्यापि समयस्ये'त्युक्तेरिति भावः । नोक्तदोष इति वेत्यनन्तरं हिशब्दार्थ इति शेषः ॥

श्री०— वेदविरोधिनोऽपि प्रामाण्ये बाधकमाह ॥ **वस्तुन इति** ॥ हिशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ **यस्मादित्यादि** ॥ इति वा हिशब्दार्थ इत्यर्थः ।

च०— **अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति** ॥ न च दैववशसंपन्नसंवादिकूटलिङ्गपरामर्शस्थले भ्रान्तप्रतारकप्रणीतवाक्ये च दोषसमवधानेऽप्यनुमित्यन्वयबोधयोरप्रमात्वादर्शनान्नैतन्निरूपितान्वयव्यतिरेकानुविधायितेति वाच्यम् । विषयसमवधानस्थले तस्य दोषत्वस्यैवानुपगतेरिति स्थितम् ॥ **बौद्धाद्यागमेष्वपीति** ॥ एवमविवक्षायां वेदस्य बौद्धागमादिवैलक्षण्यं नाभिहितं स्यादिति भावः । अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः । न चोच्छेदोस्ति कस्यापि समयस्येत्युक्तेरिति भाव इत्यप्यर्थापयन्ति । ईश्वरबुद्धिघटितवर्णक्रमानुपूर्व्याः कदाप्यनाशादिति भाव इत्यप्याशयं प्रकाशयन्ति ॥ इति वेदप्रामाण्यसमर्थनम् ॥

सु०— ननु कोऽयं वेदः; किञ्च तस्यापौरुषेयत्वम् । क्रमविशेषविशिष्टवर्णा वेदस्तस्य नियतैकप्रकारत्वमपौरुषेयत्वम् । स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वाभाव इति यावत् ।

वा०—ननु किमिदं वेदत्वम् । न तावद्वाक्यत्वमदृष्टविषयवाक्यत्वं वा । बौद्धादिवाक्यानामपि तत्प्राप्तेः । नाप्यदृष्टविषयकप्रमाणवाक्यत्वम् । मन्वादिवाक्यानामेव तत्प्राप्तेः । नाप्यपौरुषेयवाक्यत्वम् । पक्षतावच्छेदकसाध्ययोरभेदापत्तेः । नापि वैदिकशब्दलक्षणोपेतत्वम् । भारतादिष्वपि तस्य सत्त्वात् । नापि वेदव्यवहारगोचरत्वम् । इतिहासादिष्वपि तद्भावात् । नापि मुख्यतद्गोचरत्वम् । वेदत्वस्यैवानिर्णयेन व्यवहारमुख्यत्वामुख्यत्वानिश्चयात् । नापि वर्णमात्रत्वम् । अक्रमव्युत्क्रमोच्चरितेष्वपि तत्त्वप्रसङ्गात् । नापि क्रमवद्वर्णत्वम् । भारतादावपि सत्त्वात् । किञ्च स क्रमो वर्णनिष्ठ उच्चारणनिष्ठो वोपलब्धिनिष्ठो वा । आद्येऽपि स किं देशतः कालतो वा देशकालाद्यनुपाधिकः पौर्वापर्यलक्षणो वर्णरूपवस्तुनिष्ठ एव वा । नाद्यौ । वर्णानां नित्यसर्वगतत्वात् । न तृतीयः । विरोधात् न । ह्युभयोरेकस्मिन्काले राजा जार इति प्रयोगसमये एकस्यैव जकारस्य रेफात्पूर्वापरभाव एकदैव युक्तः । नापि द्वितीयः । उच्चारणतत्क्रमयोः श्रोत्राविषयत्वाद्वेदस्य च श्रोत्रग्राह्यत्वात् । न तृतीयः । उपलब्धिनिष्ठत्वे चान्यधर्मत्वात्क्रमस्य वर्णानां तद्वत्त्वानुपपत्तेः । उपलब्धिनिष्ठक्रमोपलक्षितवर्णानां वेदत्वे चा कदाचित्संबन्धिन एवोपलक्षणत्वाद्वेदस्य च सदा क्रमवत्त्वेनोपलम्भेनोपलक्षणत्वपक्षानुपपत्तेः । अस्तु वा क्रमविशिष्टवर्णा एव वेदः । तथाऽपि न तस्यानादित्वरूपमपौरुषेयत्वमुपपद्यते । उपलब्धेर्जन्यत्वेन तद्गतक्रमस्यापि जन्यत्वात् । अत एव न पुरुषपूर्वकत्वाभावरूपमपि तदिति अपि । वेदानामित्युक्तमयुक्तमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ अत्रैकवचनप्रस्तावादपि वेदस्येति वक्तव्ये वेदानामिति बहुवचनप्रयोगेणापौरुषेयतेति वक्तव्ये नित्यतेति तद्व्याख्यानेन च सूचितं परिहारमाह ॥ **क्रमेति** ॥ अत्र विशेषग्रहणेन भारतादिव्यावृत्तिः । तद्विशिष्टत्वं च विशिष्टक्रमोपेतबुद्धिविषयत्वम् । न चैवं पदादिभावस्याभिव्यक्तिघटितत्वे इदमेकं पदमित्यादिप्रतीतिः श्रावणी न स्यात् । पदाद्युपाध्यभिव्यक्तेरश्रावणत्वादिति वाच्यम् । मानसोपनीतस्याभिव्यक्तिक्रमस्य श्रावणत्वोपपत्तेः । नियतैकप्रकारत्वं च पूर्वोत्तरकल्पेष्विति न भारतादिसाधारण्यम् । कथमस्यापौरुषेयशब्दार्थत्वमित्यत तत्तात्पर्यमाह ॥ **स्वतन्त्रेति** ॥

स०— उत्पत्त्यनन्तरं नियतैकप्रकारत्वं मन्वादिवाक्येष्वप्यस्तीत्यत आह ॥ **स्वतन्त्रपुरुषेति** ॥

: :

प० — धर्माधर्मादिबोधकवाक्यादिरूपं चेद्वेदवाक्यं बौद्धादिवाक्यमपि तथा स्यादिति भावेन पृच्छति ॥ **ननु कोऽयमिति** ॥ वर्णानां नित्यसर्वगतानां स्वतःक्रमस्यायोगेन उच्चारणादिक्रियादि-

घटितत्वेनैव वाच्यत्वात्तस्य चाध्येतृपुरुषजन्यत्वादिति भावेन प्रश्नः किञ्च तस्यापौरुषेयत्वमिति । नियतैकप्रकारत्वं प्रागुक्तदिशा नित्यभूतबौद्धागमादिष्वप्यस्तीत्यतो व्यनक्ति ॥ स्वतन्त्रेति ॥ आधुनिकाध्यापकेन स्वबुद्धिस्थपूर्वपूर्वदिवसीयक्रमानुसारेणोत्तरोत्तरदिवसेष्विवेश्वरेणापि स्वबुद्धिस्थप्रवाहानादिपूर्वपूर्वकल्पीयक्रमानुसारेणैवोत्तरोत्तरकल्पेष्वपि वेदस्योच्चारितत्वेन पुराणादिक्रम इव वेदक्रमे स्वातन्त्र्याभावात्स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वाभाव इत्युक्तम् ।

या० — ननु कोऽयमिति ॥ यो बौद्धागमव्यावृत्ततयाऽभिमतः सोऽयं वेदः को न कोपि । वर्णानामुभयत्राविशेषादिति भावः । ननु क्रमविशिष्टा वर्णा वेद इत्यत आह ॥ किञ्च तस्येति ॥ न किमपि क्रमस्य जन्यत्वेन पुरुषाप्रणीतत्वासंभवादिति भावः । उत्पत्त्यनन्तरं नियतैकप्रकारत्वं बौद्धागमेष्वप्यस्तीत्यत आह ॥ स्वतन्त्रपुरुषेति ॥

श्री० — उत्पत्त्यनन्तरं नियतैकप्रकारत्वस्य बौद्धाद्यागमेष्वपि सत्त्वादाह ॥ स्वतन्त्रपुरुषेति ॥ सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चारयिता पुरुषः स्वतन्त्रस्तत्पूर्वकत्वाभाव इत्यर्थः । ईश्वरोऽपि पूर्वकल्पे उच्चारितवेदमपेक्ष्य तत्सारूप्येणैवास्मिन्कल्पेऽप्युच्चारयतीति सोऽप्यस्मन्मते महोपाध्याय एवेति भावः ।

च० — आनुपूर्वीविशेषविशिष्टपदघटितत्वस्य बौद्धागमादावप्यविशेष्येण तद्विलक्षणवेदस्वरूपं दुर्वचमित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ किञ्च तस्येति ॥ चोप्यर्थे । तस्यापौरुषेयत्वमपि किं रूपमित्यर्थः । क्रमविशेषविशिष्टाः आनुपूर्वीविशेषविशिष्टाः । बौद्धागमादीनामप्युत्पादानन्तरं नियतैकप्रकारताऽस्त्येवेत्यत आह ॥ स्वतन्त्रपुरुषेति ॥

अनु० — न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् ॥

सु० — अत्रोपपत्तिमाह ॥ न हीति ॥ क्वचिदिति निमित्तसप्तमी; केनापि प्रमाणेन इत्यर्थः । उत्तरवाक्योपक्रमे वा ॥ अस्ति तावद्धर्माधर्मस्वर्गनरकादिकं सर्ववादिसंप्रतिपन्नम् । यस्तु तन्नाङ्गीकरोति चार्वाकस्तं प्रत्युपपादयिष्यमाणत्वात् । तच्च प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्घटवत् । न हि विना प्रमाणेन धर्मादिसिद्धिविनिश्चयः सर्ववादिनां भवितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् ।

वा० — अत्रेति ॥ वेदनित्यत्व इत्यर्थः । यद्यपि न हीत्यादिना कथ्यमानसामान्यसिद्धिपरिशेषयोर्धर्मादिप्रतिपादककिञ्चिदपौरुषेयवाक्यसाधकत्वेऽपि विशिष्य वेदरूपापौरुषेयवाक्यसाधकत्वाभावेन वेदापौरुषेयत्वसंभावकत्वेऽपि न तदुपपत्तित्वम् । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायामेतयोः सामान्यसिद्धिपरि-

शेषयोस्तत्संभावकत्वमेवोक्तमित्युपपत्तिमध्याहेत्यनुपपन्नमिवाभाति । तथाऽपि न हीत्यादिग्रन्थस्य न केवलमेतत्सामान्यसिद्धिपरिशेषप्रतिपादकत्वमपि तु वेदातिरिक्तानां केषाञ्चिद्धर्मादिव्यवस्थापकत्वाभावात् केषाञ्चित्तद्व्यवस्थापकत्वेऽपि कर्तृप्रसिद्धिमत्त्वाद्धर्मादिव्यवस्थापकापौरुषेयवाक्यं वेद एवेत्यत्र तात्पर्यमित्यभिप्रेतार्थाभिप्रायेणोपपत्तित्वोक्तेः श्लिष्टत्वात् । तत्त्वनिर्णयटीकायां तु 'न चापौरुषेयं वाक्यमेव नास्तीति वाच्यम् ।' इत्युपक्रमवाक्यबलादपौरुषेयत्वं च स्वत एव सिद्धं वेदकर्तुरप्रसिद्धेरिति वेदापौरुषेयत्वे परिशेषस्य मूलकारेण पृथक् प्रतिपादनाच्च । तदभावे सर्वसमयाभिमतेत्यादिवाक्यानां संभावनापरत्वेन व्याख्यानं कृतं न तु तद्ग्रन्थस्यैव वेदापौरुषेयत्वपर्यन्तत्वं वर्णितम् । अत्र तु तद्वैलक्षण्यात्तत्पर्यन्तत्वं वर्णनीयमेव । अत एवोत्तरत्र तेषां वाक्यानां तथाभावं वर्णयिष्यतीति द्रष्टव्यम् । क्वचिच्छब्दस्य देशविशेषार्थकत्वेऽनुपयोगात्प्रकृतोपयोगितया व्याख्यातुं सप्तम्यर्थं तावदाह ॥ **क्वचिदितीति** ॥ धर्मादिसद्भावे प्रमाणान्तराभावस्य प्रसिद्ध्यर्थकहिशब्देनैव सुबोधत्वात्सप्तमीस्वारस्यलाभाच्च क्वचिदित्येतदुत्तरवाक्यान्वितं वेत्याह ॥ **उत्तरेति** ॥ ननु धर्मादिकमपौरुषेयशब्दप्रमाणकमिन्द्रियलिङ्गपौरुषेयशब्दाप्रमाणकत्वे सति सप्रमाणकत्वात् । यद्यदप्रमाणकत्वे सति सप्रमाणकं तत्तदितरप्रमाणकं यथा संमतम् । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं सामान्यव्याप्तिरुक्तत्वेन व्याप्तौ सत्यां तस्यादोषत्वादित्यभिप्रेतेऽनुमाने आश्रयासिद्धिविशेषणविशेष्यासिद्धिप्राप्तेः कथमेतदित्यतो धर्मादिरूपाश्रयस्य तत्सिद्धेश्च सिद्धवदनुवादेन विशेषनिषेधेन अर्थतःप्राप्तसामान्यसिद्धेरभिप्रायेण च सूचितमाश्रयविशेष्यासिद्ध्योः परिहारं केनापीति सूचितं विशेषणासिद्धिपरिहारं हीति सूचितं तत्सर्वोपपादनप्रकारं च दर्शयति ॥ **अस्ति तावदित्यादिना** ॥ आदिग्रहणेनातीन्द्रियविषयत्वं पक्षतावच्छेदकमिति सूचयति ॥ **वादिनामिति** ॥ समयिनामित्यर्थः । अप्रामाणिकाभ्युपगमे समयित्वमेव तेषां न स्यात् । न ह्यप्रामाणिकविषयः समयश्चेत्युपपन्नमिति भावः ॥

या० — अत्रोपपत्तिमिति ॥ वेदापौरुषेयत्वे सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपामुपपत्तिमाहेत्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणोपपत्तिरपौरुषेयं वाक्यमेकमस्तीत्यत्रैव; न तु वेदापौरुषेयत्वे; नित्यवाक्यं विनेति सामान्यत एवेत्युक्तत्वात् । विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां 'न चापौरुषेयं वाक्यमेव नास्तीति वाच्यम् । तदभावे सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धेरि'त्यादिग्रन्थस्य वाक्यत्वापौरुषेयत्वयोः सामानाधिकरण्यमात्रसिद्ध्यर्थकतया व्याख्यातत्वाच्च । तथाऽपि तच्चापौरुषेयं वाक्यं वेद एव परिशेषादिति वक्ष्यमाणत्वेन परिशेषान्तरसहकृतेयमेवोपपत्तिर्वेदापौरुषेयत्वसाधिका अत्राभिप्रेता । तत्त्वनिर्णयटीकायां तु तन्मूले वेदापौरुषेयत्वस्याग्रे पृथक् साधितत्वात्तथैव व्याख्यातम् । अत्र तु तदभावादिदमेव मूलं वेदापौरुषेयत्वसाधकोपपत्तिपरतया व्याख्यातमिति ध्येयम् । **उपपादयिष्यमाणत्वादिति** ॥ अधर्मवादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हीत्यत्रेति शेषः ।

117a

च० — अत्रोपपत्तिमिति ॥ सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपामित्यर्थः । तत्वनिर्णयटीकायां 'न च अपौरुषेयं वाक्यमित्युपक्रम्यापौरुषेयत्वं च स्वत एव सिद्धं वेदकर्तुरप्रसिद्धेरि'ति निगमनेन तदेतस्य परिशेषपरतां तदभावे सर्वसमयाभिमतेत्यादिवाक्यानां संभावनाद्यपरतां व्याचख्युः । प्रकृते तु तादृश-निगमनवाक्यान्तरराहित्येन न हीत्यादिवाक्यस्यैव परिशेषपरता तत्संभावनापरतापूर्विकाभिप्रेतेति व्याख्यासिपुरिति ध्येयम् ॥ उपपादयिष्यमाणत्वादिति ॥ अधर्मवादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हीत्यादिनेत्यादिः ॥

सु० — तदेवं सामान्यतःसिद्धं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्धि बाह्यं मानसं वा स्यात् । न तावद्बाह्यम् , तस्य रूपादिमति द्रव्ये तत्समवेतगुणकर्मसामान्येष्वेव प्रवर्तमानत्वात् । नापि मानसम् , सुखादिवद्धर्मादावनुभवानुव्यवसायात् ; अन्यथा सुखमनुभवामीतिवद्धर्म-मनुभवामीति स्यात् । स्वर्गादीनां तु विप्रकृष्टत्वान्न प्रत्यक्षगोचरता । न च योगादिसिद्धानां प्रत्यक्षमस्मदतीन्द्रियार्थविषयमिति वाच्यम् , तेन तेषां कथञ्चिद्धर्मादिसिद्धावप्यस्माकं तन्निश्चयोपायाभावात् । न ह्यन्यप्रत्यक्षेणान्यस्य निश्चयोऽनुष्ठानं वा संभवति ॥ नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । सामान्यतो दृष्टेन कथञ्चित्तत्स्वरूपमात्रसिद्धावपि साधनफलसंबन्ध-रूपस्तद्विशेषोऽनुष्ठानयोग्यो नानुमातुं शक्यः । न हीदृशयज्ञदानादिभिरुपजनितो धर्मः फलमीदृशं जनयतीत्यादयः सूक्ष्मतरा विशेषास्सर्वज्ञादिभिरनुष्ठीयमानाः शक्यानुमानाः ॥ वाक्यमपि न पौरुषेयं धर्मादिनिश्चयाय प्रभवति । पुरुषाणामज्ञानसंशयविप्रलम्भापटुकरणत्वस्य बहुलमुपलम्भेन धर्माद्युपदेष्टर्याश्वासानुपपत्तेः ।

तदेवमपौरुषेयवाक्यं विना धर्मादिनिश्चयासंभवात्सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामपौरुषेयं किमपि वाक्यं धर्मादिप्रतिपादकमस्तीति सर्ववादिभिरभ्युपेयमिति ।

वा० — तस्येति ॥ घ्राणश्रोत्ररसनानां गन्धशब्दरसरूपनियतविषयत्वाच्चक्षुःस्पर्शनयोश्च रूपादिम-द्द्रव्यतद्गुणादावेव प्रवर्तनादिति भावः । धर्मादौ विवदमानं प्रति योगिप्रत्यक्षस्याप्यसिद्धिरेवेत्याशयेन कथञ्चिदिति । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां तस्याप्यपौरुषेयवाक्यं विनाऽसिद्धेरित्युक्त्वा किञ्चेत्यादि-नाऽस्माकं तन्निश्चयाभावोक्तिः । नन्वस्माकमुपायाभावाद्धर्माद्यनिश्चयेऽपि योगिप्रत्यक्षात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहा । न हि वस्तुसिद्धिः सर्वप्रत्यक्षसापेक्षेत्यतोऽस्मदीयं धर्माद्यनुष्ठानं नास्मदीयतन्निश्चयेन विना संभवतीत्या-शयेनानुष्ठानं वेत्युक्तम् । सामान्यतो दृष्टेनेति ॥ देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे

सति देवदत्तभोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यस्रगादिवदिति वा कार्यवैचित्र्यान्यथानुपपत्तिरूपेण वेष्टापूर्तयोः प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः फलेन विनाऽनुपपत्तिरूपेण वा सामान्यतो दृष्टेनेत्यर्थः । देवदत्तशरीरादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वं साक्षात्साध्यं परम्परया वा । नाद्यः । धर्माधर्मयोरप्यारम्भकप्रेरणादिरूपेणैवोपयोगाङ्गीकारात् । देवदत्तशरीरं न साक्षाद्देवदत्तविशेषगुणजन्यं शरीरत्वाद्यज्ञदत्तशरीरवदिति प्रतिपक्षाच्च । द्वितीये तु जन्मान्तरीयप्रयत्नाराधितदेवताद्वारेणोपपत्तेरर्थान्तरता । देवदत्तविशेषगुणजन्यतया विनाऽप्याकाशादेरिव ईश्वरेच्छया देवदत्तस्य भोगहेतुता संभवतीत्यप्रयोजकता च । कार्यवैचित्र्यं च दृष्टकारणवैचित्र्येणोपपद्यते । आदिकालीनं च तत्प्रागभाववैचित्र्येण । प्रेक्षावत्त्वं च तदंशेऽसिद्धमित्यभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ वाक्यान्मुखतः प्रतीयमानं वेदापौरुषेयत्वरूपप्रकृतार्थसंभावककथनरूपं वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **तदेवमिति** ॥

स०— ननु धर्माधर्मयोरतीन्द्रियत्वेनाननुव्यवसायेऽपि स्वर्गनरकयोः सुखदुःखरूपत्वेन तदनुव्यवसायोपपत्तिरित्यत आह ॥ **स्वर्गादीनामिति** ॥ ननु देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यम् । कार्यत्वे सति देवदत्तस्यैव भोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यस्रगादिवदित्यनुमानेन धर्मादिसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **सामान्यतो दृष्टेनेति** ॥ अस्य प्रत्यक्षायोग्यार्थानुमापकत्वात् सामान्यतो दृष्टत्वम् । यथाहुस्तदयोग्यार्थमुत्तरमिति ॥ देवदत्तादिशरीरादिकं धर्मातिरिक्तविशेषगुणजन्यमित्यपि साधयितुं शक्यत्वेनातिप्रसङ्गित्वान्नैवमनुमानं युक्तमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् । यद्वा । ज्योतिष्टोमादिकं धर्मादिसाधनम् । तदुद्देश्येन प्रेक्षावद्भिः क्रियमाणत्वात् । यत् यदुद्देशेन प्रेक्षावद्भिः क्रियते तत् तत्साधनम् । यथा कृष्यादिकं धान्यादिसाधनमिति सामान्यतो दृष्टेन धर्मादिसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह **सामान्यतो दृष्टेनेति** ॥ वैशेषिकादिभिः साध्याप्रसिद्धेः दूषणत्वाङ्गीकारान्नैवमनुमातुं शक्यत इति कथञ्चिदित्युक्तम् ।

प०— **सामान्यतो दृष्टेनेति** ॥ चैत्रदेहश्चैत्रविशेषगुणजन्यः चैत्रभोगायतनत्वात् । चैत्रप्रयत्नजन्यपुष्पमालादिवदिति सामान्यतो दृष्टानुमानेनेत्यर्थः ॥ **सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिति** ॥ धर्माधर्मस्वर्गनरकादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्घटवदित्युक्तप्रमाणसामान्यसिद्ध्या, तद्धि न तावत्प्रत्यक्षमित्यादिनोक्तपरिशेषेण चेत्यर्थः ।

या०— ननु धर्माधर्मयोरतीन्द्रियत्वेनाप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वर्गनरकयोः सुखदुःखरूपत्वेन तदनुभवितृशरीराणां च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपत्वेन कुतो न प्रत्यक्षत्वमित्यत आह ॥ **स्वर्गादीनामिति** ॥ **तेषां कथञ्चिदिति** ॥ योगिसद्भावस्य सर्वैरनङ्गीकृतत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् । वस्तुतस्तु केचिद्योगिनोऽपि व्यवहितं प्रकृष्टं च योग्यमेव साक्षात्कुर्वन्ति न त्वयोग्यधर्मादिकमपि । 'यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्था-

नतिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोतृवृत्तिते'ति वचनादित्याहुः । एतन्मतनिरासाभावे योगिनामपि न प्रत्यक्षेण धर्मादिसिद्धिः संभवतीत्यभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तस्यैव भोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यस्रगादिवदित्यनुमानेन धर्मादिसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **सामान्यतो दृष्टेनेति** ॥ अस्य प्रत्यक्षायोग्यार्थानुमापकत्वात्सामान्यतो दृष्टत्वम् । यथाहुः । 'तदयोग्यार्थमुत्तरमिति । देवदत्तशरीरादिकं धर्माद्यतिरिक्तद्विशेषगुणजन्यमित्यपि साधयितुं शक्यत्वेनातिप्रसङ्गिकत्वान्नैवमनुमातुं युक्तमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तमित्याहुः । यद्वा देवदत्तशरीरादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वं किं साक्षात्साध्यमुत परम्परया । नाद्यः । धर्माधर्मयोरप्यारम्भकप्रेरणादिरूपेणैवोपयोगाङ्गीकारात् । द्वितीये तु जन्मान्तरीयप्रयत्नाराधितदेवताद्वारेणोपपत्तेरर्थान्तरतेत्यादिदूषणस्य युक्तिपादे वक्ष्यमाणत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् । वस्तुतस्तु ज्योतिष्टोमादिकं धर्मादिसाधनं तदुद्देशेन प्रेक्षावद्भिः क्रियमाणत्वात् । यद्यदुद्देशेन प्रेक्षावद्भिः क्रियते तत्तत्साधनं यथा कृष्यादिकं धान्यादिसाधनमिति सामान्यतो दृष्टेन धर्मादिसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **सामान्यतो दृष्टेनेति** । वैशेषिकादिभिः साध्याप्रसिद्धेरङ्गीकाराङ्गीकारान्नैवमनुमातुं शक्यमिति ज्ञापयितुं कथञ्चिदित्युक्तमिति व्याख्येयम् ।

श्री०— ननु धर्ममनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिवचनात्स्वर्गनरकयोः सुखदुःखरूपत्वेन तद्विषयकानुव्यवसायः संभवतीत्यत आह ॥ **स्वर्गादीनामिति** ॥ सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां धर्माधर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्घटवदिति सामान्यसिद्ध्या न हि तावत्प्रत्यक्षमित्यादिनोक्तपरिशेषेण चेत्यर्थः ॥

च० — **सामान्यतो दृष्टेनेति** ॥ देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तभोगहेतुत्वात् । देवदत्तप्रयत्नजन्यस्रगादिवदिति वा कार्यवैचित्र्यान्यथानुपपत्तिरूपेण वेष्टापूर्तयोः प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः फलेन विनाऽनुपपत्तिरूपेण वा सामान्यतो दृष्टेनेत्यर्थाभिधानं स्थितम् । निगमयति ॥ **तदेवमिति** ॥

अनु० — अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च ॥
कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं न तत् ॥

सु० — स्यादेतदेवम् ; यदि धर्मादिकं पुरुषवचसा न निश्चेतुं शक्येत । शक्यते तु बुद्धर्षभजिनकपिलपशुपतिप्रभृतिप्रणीतागमादवधारयितुम् । न च तेष्वनाश्वासकारणमस्ति ।

परमाप्तत्वेन विप्रलम्भादिशङ्काऽविषयत्वादित्यत आह ॥ अविप्रलम्भ इति ॥ अविप्रलम्भो विप्रलम्भाभावः । तज्ज्ञानं धर्मादिप्रमितिः । तत्कृतत्वं तेन पुरुषेण कृतत्वम् । आदिग्रहणात्करणपाटवं कृपालुत्वमैश्वर्यमित्यादीनां ग्रहणम् । चो यस्मादित्यर्थे । ज्ञापकं निश्चायकम् । धर्मादेरिति शेषः ।

भवेदेवं यदि बुद्धादीनामाप्तत्वं निश्चितं स्यात् । न चैवम् प्रमाणाभावात् । वक्तव्यार्थतत्त्वज्ञानं विप्रलम्भाभावो विवक्षा करणपाटवं चेत्येतत्खल्वाप्तत्वं नाम । न चैताः परचित्तवृत्तयोऽस्माकमध्यक्षाः । नापि तत्रानुमानं प्रवर्तते । वाक्यं तु पौरुषेयमुक्तानुपपत्तिग्रस्तम् । अपौरुषेयं तु नाङ्गीक्रियते । अतः केवलमविप्रलम्भादयः क्वचित्पुंसि कल्प्या एव । न चाप्तत्वकल्पनामात्रेणास्य विवक्षितवाक्यस्य तत्प्रणीतत्वं सिध्यति । अतः क्वचिद्वाक्ये तत्प्रणीतत्वमपि कल्प्यमेव ॥ यस्मादेवं तत्तस्मात्कल्पनागौरवदोषेण पुरुषवाक्यं न धर्मादिनिश्चायकम् । न हि लोके विना प्रमाणेन कस्यचित्पुरुषस्याप्तत्वं प्रकल्प्य कस्यचिद्वाक्यस्य तत्प्रणीततां कल्पयित्वा तदर्थनि(र्ण)श्चयं कुर्वन्तः प्रेक्षावन्तोदृश्यन्ते; किन्तु प्रमाणतः प्रामाण्यं निश्चित्यैव । यद्यपि क्वचिदल्पायासासाध्ये विपक्षेऽनर्थातिशयहीनेऽपि कर्मणि वाक्यप्रामाण्यमनिश्चित्यापि प्रेक्षावतामस्ति प्रवृत्तिः, तथाऽपि महायाससकलवित्तव्ययादिसाध्येऽर्थे न प्रामाण्यानिश्चयेन कल्पनया वा प्रवृत्तिरिति ।

वा०— नन्वज्ञानादिसंभवान्न पौरुषेयवाक्याद्धर्मादिनिश्चय इति पूर्ववाक्येनैव बोधिततया विशेषप्रापकाभावात्पुनः कल्पनागौरवेण पौरुषेयवाक्याद्धर्मादिनिश्चयानुपपत्तिप्रतिपादकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतः क्वचिदित्युक्त्याऽऽप्ततादेः कल्पनीयतोक्त्या च सूचितं पुरुषविशेषस्याप्ततया तद्वाक्याद्युक्तो धर्मादिनिश्चय इति विशेषप्रापकमस्तीत्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ स्यादेतदेवमिति ॥ विरोधित्वाद्यसंभवेनाभावार्थकस्यापि नञो ज्ञापकात्समासोपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अविप्रलम्भ इति ॥ सिद्धिं प्रति गुणतया प्रकृतस्यापि धर्मादेर्योग्यतया तच्छब्देन परामर्श इत्याह ॥ तज्ज्ञानमिति ॥ बुद्धिस्थस्यात्रापि वाक्ये पुमित्यादिना निर्दिष्टस्य योग्यतया तत्कृतमिति तच्छब्देन परामर्श इत्याह ॥ तत्कृतत्वमिति ॥ आप्ततयाऽऽश्वासकारणत्वं पराभिमतमित्याशयं मूलारूढं कर्तुमाप्तताशरीरान्तर्गतं करणपाटवं तदन्तर्गतविवक्षुत्वप्रयोजकं कृपालुत्वं तदन्तर्गतधर्मादिसाक्षात्कारादिप्रयोजकमैश्वर्यं च मूलस्यादिपदार्थतया व्याख्याति ॥ आदीति ॥ अपिपदेनैव समुच्चयसिद्धेस्तादर्थ्ये तत्प्रतिसंबन्धिसमर्पकतया चशब्दं व्याख्याति ॥ च इति ॥ सर्वथाज्ञापकत्वाभावस्य बाधितत्वात्तदुक्तेरनुपयोगाच्च ज्ञापकपदार्थं कथयन्नेव प्रकृतोपयोगितया शेषं पूरयति ॥ ज्ञापकमिति ॥

नन्वविप्रलम्भादिकल्पनाया दोषत्वोक्तिरयुक्ता । तथात्वे सर्वस्यापि कल्पनीयत्वात्पदार्थमात्रासत्त्वापत्तेः । न चाप्रामाणिककल्पनैव दोषो न प्रामाणिककल्पनाऽतो न पदार्थासत्त्वापत्तिः । अत्र तु प्रमाणाभावात्केवलकल्पनैवेति दोष इति वाच्यम् । बुद्धाद्याप्ततादावपि प्रमाणाभावासिद्धेरित्यतो भाष्यकारीयाप्ततेति वक्तव्येऽविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्युक्तिर्न केवलं कल्प्यानेकत्वप्रतिपादनायापि त्वाप्तिस्वरूपविवरणेन तस्य परचित्तवृत्तितया परप्रत्यक्षाद्यविषयत्वेन प्रमाणाभावोपपादनायैवेत्याशयेन प्रमाणाभावोपपादनपूर्वं कल्पनामात्रत्वमुपपादयति ॥ भवेदेवमित्यादिना ॥ ननु सति प्रमाणे कल्पनया अदोषत्ववत्तदभावेऽपि तत्किं न स्यादित्यतोऽतिप्रसङ्गान्न तथेत्याशयेनाह ॥ न हीति ॥ ननु माऽस्त्वर्थनिश्चयः । न चैवं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । सन्देहेन कल्पनया वा तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ यद्यपीति ॥

स० — कृपालुत्वमैश्वर्यं चेत्यादीनामिति ॥ अत्र कृपालुत्वेनाविवक्षोपपादिता । ऐश्वर्येणाप्तेः परमत्वमुक्तमुपपादितम् । आदिग्रहणाद्धर्मवैराग्ययोः ग्रहणम् । ताभ्यां च क्रमेण विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानाविप्रलम्भयोरुपपादनं ज्ञातव्यम् ।

प० — नन्वाप्तत्वेनैव हेतुना सर्वदोषाभावनिश्चयसंभवे कथमेवमुक्तिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ भवेदेवमित्यादिना ॥

या० — विप्रलम्भभेदस्यानाप्तसाधारण्यादाह ॥ विप्रलम्भाभाव इति ॥ अविप्रलम्भपरामर्शभ्रमवारणायाह ॥ धर्मादीति ॥ ज्ञानमात्रस्यानाप्तसाधारण्यात्प्रमितिरिति व्याख्यातम् । अत्र कृपालुत्वं विवक्षोपपादकम् । ऐश्वर्यमाप्तेरुक्तस्य परमत्वस्योपपादकम् । आदिग्रहणाद्धर्मवैराग्ययोर्ग्रहणम् । ताभ्यां च क्रमेण विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानविप्रलम्भयोरुपपादनमिति ज्ञातव्यम् ॥ विपक्ष इति ॥ अकरण इत्यर्थः ॥

च० — नञ् इति सूत्रे अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहार्थे विकल्प्यते । रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमद्रुतायामसंहितमिति भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादो विघ्नमित्यादिसिद्धमिति पाणिनीयानां समाहितिमनुसन्दधान आह ॥ अविप्रलम्भो विप्रलम्भाभाव इति ॥

सु० — ननु च धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं वस्तुत्वाद्घटवदिति सामान्यतस्तावद्धर्मादिद्रष्टा सिद्धः । स च नास्मदादिस्संभवति, अस्मदादीनां धर्मादिदर्शनस्य बाधितत्वात् । न चार्हतादयस्तथा, तेषां तत्र तत्र स्खलद्वचनत्वेन तदनुपपत्तेः । तस्मात्परिशेषतो भगवान् बुद्ध एव धर्मादिसाक्षात्कारवानवसीयते । धर्मादिसाक्षात्कारवतश्च तस्य न रागद्वेषादिदोषास्संभवन्ति; अज्ञानमूलत्वात्तेषाम् । रागादिदोषरहितस्य न विप्रलम्भसंभवः, तस्य तत्का-

र्यत्वात् । न ह्येवमेव कश्चित्कञ्चिद्विप्रलब्धुमिच्छति । न चैवम्भूत आत्मीयहिताहितप्राप्तिपरिहारसाधनमविदुषो नानाविधव्यसनसागरे निमग्नान् जन्तूनवलोकयन्ननुपदिश्य स्थातुमर्हति । न चैवम्भूतस्य महानुभावस्य करणानामपाटवं संभावयितुमपि शक्यम् । यदस्मदादिष्वपि प्रायेणासंभावितम् । अतः सामान्यतस्तदीयधर्माद्युपदेशे सिद्धे प्रसिद्धपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्पनानुपपत्तेः बौद्धागम एवासाविति सिध्यति । तथाच तदुक्तप्रकारेण धर्माद्यवगतौ क्वास्ति कल्पनागौरवम् । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादेः सर्वस्यापि तत्र प्रमितत्वादिति बौद्धाः ॥ एवमार्हतादीनां स्वागमप्रामाण्यप्रसाधनप्रकारो द्रष्टव्यः ।

वा० — ननु प्रमाणाभावेन बुद्धादीनामाप्तत्वाद्यभाव उक्ते प्रत्यक्ष इत्याद्युपन्यासोऽसङ्गतः । न च सामान्यतो धर्मादिद्रष्टृसाधकस्याप्यस्य परिशेषेण बुद्धादीनां धर्मादिसाक्षात्कारसाधन उपयोगान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् ।सामान्यसिद्धेरस्मदादिविषयत्वेनोपपत्त्या परिशेषासिद्धेः । सर्वेषां तीर्थङ्कराणां च धर्मादिसाक्षात्काराभ्युपगमे च तद्वाक्यसिद्धस्य धर्मादित्वे तेषां विरुद्धवादित्वेन वस्तुविकल्पप्राप्तेः । सर्वेषामेकप्रकारेण परिशेषानुपपत्तेश्च । एकस्यैव धर्मादिसाक्षात्कारे चान्यप्रतिषेधे हेत्वभावेन परिशेषानुपपत्तेरेतच्छङ्काया सर्वसाधारण्यानापत्तेश्च । अस्तु वा सामान्यसिद्धिबलात्परिशेषेण क्वचिद्धर्मादिसाक्षात्कारसिद्धिः । न तावताऽप्याप्तत्वसिद्धिः । अविप्रलम्भविवक्षापटुकरणत्वानां सामान्यसिद्धिबलादसिद्धेः । न च परिशेषसिद्धधर्मादिसाक्षात्कारबलात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वेन तेन तदसिद्धेः । तत्कृतकत्वं तु विवक्षितवाक्यस्य न कथमपि सिध्यतीतिसङ्गतमुत्तरवाक्यमित्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ **ननु चेति** ॥ **न चार्हतादय इति** ॥ एवञ्चाभिमानिकस्तेषां तेषां तीर्थङ्करान्तरप्रतिषेध इति भावः । ततः सामान्यत इत्यादिना विवक्षितवाक्यस्य तत्कृतकत्वव्युत्पादनमेवमार्हतादीनामिति पृथक् पृथगेव तेषां तेषां परिशेषप्रकारोऽतो नोक्तानुपपत्तिरिति भावः ।

स० — **अनुपदिश्य स्थातुमर्हतीति** ॥ तथा च विवक्षासिद्धिरिति भावः ।

या० — **अनुपदिश्य स्थातुमिति** ॥ तथा च विवक्षासिद्धिरिति भावः ॥

अनु० — प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदिते ॥
न बुद्धो धर्मदर्शी स्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ॥

सु० — तदेवं पौरुषेयवचनाद्धर्मादिसिद्धौ परिशेषानुपपत्तेर्नापौरुषेयवाक्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ प्रत्यक्ष इति ॥ उक्ताशेषशङ्कासमुच्चयार्थश्चशब्दः । उदिते पूर्वपक्षिणा तं प्रति

सिद्धान्तिना वक्तव्यमिति शेषः । किं वक्तव्यमित्यत आह ॥ न बुद्ध इति ॥ अनुमाहतिः परिशेषानुमानस्येति शेषः । अयमर्थः । न तावद्धर्मादिः कस्यचित्प्रत्यक्षो वस्तुत्वादित्यनेनैव सामान्यानुमानेन बुद्धस्य धर्मादिदर्शित्वसिद्धिः; किन्तु परिशेषतः । न च परिशेषोऽनुमानाद्भिद्यते । तस्य चोक्तानुमानप्रतिहतत्वेन न प्रामाण्यमुपपद्यते । तदनुपपत्तौ च तदुपजीविनोऽविप्रलम्भादिसाधनस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वान्न दूषणान्तरमन्वेषणीयमिति पुनः कल्पनागौरवं तदवस्थमिति ।

वा० — चोदित इत्यस्यैकपदत्वसंभवेऽप्युक्ताभिप्रायं मूलारूढं कर्तुमनुक्तसमुच्चयार्थतया चशब्दं पृथक्कृत्य व्याख्याति ॥ उक्तेति ॥ सामान्यसिद्धेर्न विशेषविपर्ययेण प्रतिपक्षसंभव इत्यतः शेषपूरणेन व्याख्याति ॥ अनुमेति ॥ ननु प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्म इत्यनुमानमाशङ्क्य तद्दूषणमनुक्त्वा परिशेषे तदुपन्यासोऽसङ्गतो नापि स युक्तः । अनुमाने प्रतिपक्षसंभवे परिशेषे तदनुपपत्तेः । अविप्रलम्भादिसाधने तु दोषानुक्तिरेवेत्यसङ्गतमेतदित्यत आह ॥ अयमर्थ इति ॥ सामान्यसिद्धिर्न विवक्षितार्थसाधिका साक्षात् किन्तु परिशेषद्वारैव । तस्मिंश्च दूषिते विवक्षितासिद्ध्या वैयर्थ्यमेव सामान्यसिद्धौ दूषणमेवेति भावः ।

स० — परिशेषानुमानस्येतीति ॥ धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धनिष्ठमन्यत्र वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति कचिद्वृत्तिमत्त्वादिति परिशेषानुमानस्येत्यर्थः ।

प० -- उक्ताशेषशङ्कासमुच्चयार्थश्चशब्द इति ॥ स च नास्मदादिः संभवतीत्यादिनोक्ताशेषशङ्केत्यर्थः ।

या० — परिशेषानुमानस्येति ॥ धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धनिष्ठमन्यत्र वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति कचिद्वृत्तिमत्वादिति परिशेषानुमानस्येत्यर्थः ॥

श्री० — परिशेषानुपपत्तेरिति ॥ न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचिदित्युक्तपरिशेषानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

च० — परिशेषानुमानस्येति शेष इति ॥ धर्मादिद्रष्टृत्वधर्मिकबुद्धनिष्ठत्वसाध्यकान्यवृत्तित्वबाधकविशेषितकिञ्चिद्वृत्तिमत्त्वलिङ्गकपरिशेषानुमानस्येत्यर्थः ।

सु०— ननु धर्मादिः कस्यचित्प्रत्यक्षो वस्तुत्वा(द्घटव)दिति सामान्यानुमानं तावददुष्टम् । तस्य च बुद्धे न चेत्पर्यवसानं, तदा किं पुरुषान्तरे तदास्थीयते किंवा न कुत्रापि । नाद्यः पुंस्त्वस्य व्यभिचारप्रसङ्गात् । न द्वितीयः सामान्यसिद्धिव्याघातात् ॥ उच्यते ॥ अस्मदादिषु कुतो न सामान्यपर्यवसानमास्थीयत इति वाच्यम् । बाधितत्वादिति चेत्; कथं तर्हि बुद्धेऽपि पर्यवसानम् । ततश्च धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धतदितरान्यतरवृत्तित्वेन व्याप्तम् व्यापकाभावात्स्वयमपीति नास्तीति सिद्धम् ॥ एतेन धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धनिष्ठमन्यत्र वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति क्वचिद्वृत्तिमत्त्वादिति परिशेषानुमानस्याश्रयासिद्धिविशेष्यासिद्धी सूचिते भवतः ।

वा०— नन्वेवं सामान्यसिद्धेः स्वतो दोषरहितत्वेन विशेषे पर्यवसानस्यावश्यकत्वात्पुरुषान्तरे पर्यवसानस्य पुंस्त्वहेतोस्तत्रैव व्यभिचारापादकत्वेनासंभवाद्बुद्धेऽपि पर्यवसानानङ्गीकारे सामान्यसिद्धित्व-व्याघातात्परिशेषदूषणस्याभासत्वमुपपाद्य सामान्यसिद्धिर्व्युत्पादनीया । तथा च मदभीष्टसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ भ्रान्तोऽसि न हि वयं सामान्यसिद्धेरदुष्टत्वमङ्गीकृत्य परिशेषमाभासीकुर्मो येनैवं पर्यनुयोगः । अपि तु बाधादस्मदादिषु सामान्यसिद्धिपर्यवसानाभाववद्बुद्धेऽपि तत एव पर्यवसानासंभवा-त्सामान्यसिद्धिव्यापकानुपलम्भबाधितत्वेव भ्रमः । वैयर्थ्योक्तिस्तु सुखतः । तथा च कथमेतदाशङ्कावकाश इत्याशयेनाह ॥ उच्यत इति ॥ एतेनेति ॥ सामान्यसिद्धेरेव दुष्टत्ववर्णनेनेत्यर्थः ।

प०— सामान्यसिद्धिरेव नास्ति येन सामान्यसिद्धिव्याघात आपाद्येतेति भावेनाह ॥ उच्यत इत्यादिना ॥ आश्रयासिद्धिविशेष्यासिद्धी इति ॥ क्वचिदपि पर्यवसानायोगेन धर्मादिद्रष्टृत्वस्या-सिद्धेः । क्वचिद्वृत्तित्वस्य बाधेन विशेष्यासिद्धिरित्यर्थः ।

या०— नास्तीति सिद्धमिति ॥ तथा च बाधितत्वात्सामान्यानुमानस्यादुष्टत्वमेवानुपपन्नमिति भावः ।

श्री०— सूचिते भवत इति । बुद्धतदितरवृत्तित्वरूपव्यापकाभावोक्त्या क्वचिद्वृत्तिमत्त्व-रूपविशेष्यासिद्धिः सूचिता । स्वयमपि नास्तीति धर्मादिद्रष्टृत्वरूपव्याप्यस्याभावोक्त्या आश्रयासिद्धिः सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥

च०— नास्तीति सिद्धमिति ॥ तथा च गगनकुसुमायितमिति भावः ॥

सु०— ननु सामान्यासिद्धिबलात्पुंस्त्वमाभासीकुर्मः किंवा पुंस्त्वबलात्सामान्यसिद्धिर्बाधिता भवत्विति सन्दिह्यते । अस्तु तावत्सन्देहः । तावताऽपि परानुमानस्यानिश्चायकत्वं सिध्यति । विशेषावधारणायां सामान्यानुमानस्य प्रत्यक्षतासामग्रीसद्भावेन सोपाधिकत्वादाभासत्वं युक्तम् । तस्यापि पक्षे साधनेऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वस्याप्यापातः । उद्भूतरूपादिरूपत्वात्तस्य । साध्यव्यापकत्वादिनैवोपाधित्वे व्यतिरेकाभावो न दोषाय । सामान्यानुमानदूषणस्यागमबाध इति चेन्न । तस्य पौरुषेयस्योक्तविधया प्रामाण्यानिश्चयात् । अपौरुषेयस्य चानङ्गीकृतत्वात् ॥

वा०— ननु पुंस्त्वादिबलात्सामान्यसिद्धेर्बाधितत्वे सामान्यसिद्धिबलादनैकान्तिकत्वाप्रयोजकत्वादिना पुंस्त्वस्याभासता किं न स्यादित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ नैतावताऽपि त्वदभीष्टसिद्धिरित्याह ॥ अस्त्विति ॥ ननु माऽस्तु पौरुषेयवाक्येन धर्मादिसिद्धिरिति मदभीष्टसिद्धिः । अनयोरन्यतराभासत्वानिश्चये पौरुषेयेण न धर्मादिनिश्चय इति तथापि न सिध्यतीत्यत आह ॥ विशेषेति ॥ ननूपाधिव्यतिरेकसाध्यव्यतिरेकयोः पक्षादन्यत्र संभावने साधनवति पक्षे साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्त्यापातेन व्यभिचारोन्नायकतया वा स्वाव्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिसाधनेन प्रतिपक्षोन्नायकतया वोपाधेर्दूषणत्वसंभवेऽपि प्रकृतोपाधिव्यतिरेकस्यान्यत्रादर्शनेन कथं दोषत्वमित्यतः केवलान्वयिस्थले व्यतिरेकाभावेऽपि व्याप्यव्यापकताग्रहवद्व्यतिरेकशून्यस्यापि साध्यव्यापकत्वादेः संभवेन साध्यव्यापकताद्यविघातकत्वात् । अन्यत्र व्यतिरेकाभावेऽपि साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वनिश्चये साधनवत्यपि पक्षे व्यापकोपाधिव्यावृत्त्या व्याप्यसाध्यव्यावृत्त्या व्यभिचारोन्नायकत्वस्य यो यद्व्यापकव्यावृत्तः स तद्व्याप्यव्यावृत्त इति सामान्यतोऽन्वयव्याप्तेः साध्योपाध्यन्वयव्याप्तेरेव तद्व्यतिरेकयोर्व्यतिरेकव्याप्तित्वाच्च प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्यापि संभवान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ साध्येति ॥ यद्वा ननु व्यतिरेकिधर्मत्वस्योपाधिलक्षणत्वात्कथं व्यतिरेकशून्यस्यास्योपाधित्वमित्यतोऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपस्यैवोपाधिलक्षणतया वक्तव्यत्वात् । व्यतिरेकिधर्मत्वस्य चातथात्वेन साध्यव्यापकत्वादेरेव तादृशत्वेन वक्तव्यत्वे आवश्यकत्वात्तेनैवोपाधित्वोपपत्तौ व्यतिरेकाभावोऽकिञ्चित्कर इत्याशयेनाह ॥ साध्येति ॥ सामान्यानुमानदूषणस्येति ॥ अत्र परिशेषविघटनद्वारा दूषणस्य पुंस्त्वादिरूपस्य साक्षाद्दूषणस्य व्यापकानुपलब्धिबाधस्योपाधिव्यतिरेकरूपस्य च सङ्ग्रहाय दूषणस्येति सामान्यनिर्देशः । अन्यथा विशिष्यैव निर्दिशेत् । आगमेन बुद्धादेर्धर्मादिसाक्षात्कारप्रतिपादनादिति भावः ॥

स० — ननु पक्षे प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावसाधने तस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वं कथमापद्यत इत्यत आह ॥ **उद्भूतरूपादिरूपत्वात्तस्येति** ॥ उपाधेरित्यर्थः । आदिपदेन महत्त्वादिकम् । तथा च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वेन तस्य पक्षे साधने तद्व्यापकस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वस्याव्यापार इति भावः । अनेन पक्षे उद्भूतरूपादिरूपप्रत्यक्षसामग्रीसाधनेऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वमुपाधिरित्युक्तं भवति । ननु कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे साध्ये न प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावस्योपाधित्वं युक्तम् । तयोः व्यतिरेकयोः पक्षादन्यत्राभावेनोक्तोपाधेः साध्याभावाविनाभाव्यभावत्वस्याभावादित्यत आह ॥ **साध्यव्यापकत्वादिनैवेति** ॥ यद्वा ननूपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकत्वात् यत्र प्रत्यक्षसामग्रीविरहः तत्र प्रत्यक्षत्वाभाव इति उपाधिव्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकव्याप्यत्वं ग्राह्यम् । तच्च न संभवति । अतीन्द्रियमात्रस्य पक्षत्वात् । ऐन्द्रियकमात्रस्य विपक्षत्वेन सपक्षाभावात् । कथं प्रत्यक्षसामग्रीविरहस्योपाधित्वमित्यत आह ॥ **साध्येति** ॥ प्रतिपक्षेऽन्वयव्याप्त्यसंभवेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिः संभवति । साध्योपाधिव्याप्तेरेव तत्र व्यतिरेकव्याप्तत्वादिति भावः ।

प० — उत्तरमाह ॥ **अस्त्विति** ॥ **सामान्यानुमानस्येति** ॥ धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं वस्तुत्वादित्यस्य प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावरूपोपाधिग्रस्तत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावमात्रेण धर्मादेः कथमस्मदादिप्रत्यक्षत्वापादनमित्यत आह ॥ **उद्भूतेति** ॥ उद्भूतरूपसमानाधिकरणमहत्त्ववत्त्वादिरूपत्वात्प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावस्येत्यर्थः । तस्यैव चास्मदादिप्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्वादिति भावः । ननु कथमस्योपाधित्वम् । व्यतिरेकवत एव तथात्वात् । न चात्र यत्र प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावाभावस्तत्र प्रत्यक्षत्वाभाव इति व्यतिरेकः संभवति । अतीन्द्रियमात्रस्य पक्षत्वादित्यत आह ॥ **साध्येति** ॥ विपक्षे व्याघातः आदिपदार्थः ।

या० — ननु पक्षे योगजधर्मादिप्रत्यासत्तिरूपप्रत्यक्षसामग्रीसद्भावसाधने तस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वापादनं कथमित्यत आह ॥ **उद्भूतरूपादिरूपत्वादिति** ॥ **तस्येति** ॥ उक्तोपाधेरित्यर्थः । ततश्च अयमर्थः । नात्र प्रत्यक्षसामग्रीमात्रमुपाधितयोच्यते येनोक्तापादनानुपपत्तिः । किन्तु या सामग्री घटादौ तद्गुणादौ वा सपक्षे प्रत्यक्षताप्रयोजकतयोभयवादिसिद्धा महत्त्वसामानाधिकरणोद्भूतरूपादिरूपा तद्गतसमवेतत्वरूपा च सैव 'सा च धर्मादिकमि'ति प्रतिज्ञाभागगतेनादिशब्देनोक्ते देवदत्तादिशरीरादौ धर्मादौ वा यदि परेणाङ्गीक्रियते तर्हि स्यादेवास्मदादिप्रत्यक्षत्वस्यापि तत्रापत्तिरिति । अनेनोक्ते पक्षे उद्भूतरूपादिरूपप्रत्यक्षसामग्रीसाधनेऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वमुपाधिरित्युक्तं भवति । नन्वतीन्द्रियमात्रस्यात्र

पक्षतया विवक्षितत्वेन तदन्यत्र च सर्वत्र साध्योपाध्योरेव सत्त्वेन तदुभयव्यतिरेकयोर्व्याप्तेः कुत्रापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् साध्याभावाविनाभावित्वाभावात्कथं प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावस्योपाधित्वमित्यत आह ॥ **साध्यव्यापकत्वादिनैवेति** ॥ तथा चोपाधेः साध्यव्यापकत्वेनैव ज्ञानमावश्यकं दूषकतौपयिकत्वात्; न साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेनापि, गौरवादिति भावः ॥

श्री०— सामान्यसिद्धीति ॥ धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं वस्तुत्वादित्यादेरिति सामान्यसिद्धि-बलादित्यर्थः ॥ **पुंस्त्वेति** ॥ बुद्धस्य धर्मद्रष्टृत्वाभावसाधकं पुंस्त्वहेतुरित्यर्थः ॥ **परानुमानस्येति** ॥ सामान्यसिद्ध्यनुमानादेरित्यर्थः ॥ **सामान्यानुमानदूषणस्येति** ॥ धर्मादेः कस्यचित्प्रत्यक्षत्वसाधकानुमान-दूषणस्य बुद्धधर्मादिद्रष्टृत्वाभावसाधकस्य पुंस्त्वहेतोरित्यर्थः । बुद्धादेर्धर्मादिद्रष्टृत्वसाधक आगमः किं पौरुषेय उतापौरुषेय इति विकल्प्य क्रमेण दूषणमाह ॥ **तस्येत्यादिना** ॥

न्या०— उद्भूतरूपादिरूपत्वात्तस्येति ॥ उक्तोपाधेरित्यर्थः । एतेन धर्मादिकं धर्मीकृत्य प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावसाधने प्रत्यक्षत्वमुपाधिरित्यभिहितं भवति । ननु 'साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्य-तत्यय' इत्युदयनमते साध्याभावनिरूपितव्याप्तिविशेषिताभावप्रतियोगिन एवोपाधित्वोपमत्या प्रकृते चातीन्द्रियसामान्यस्य पक्षतया तदन्यस्मिंश्च साध्योपाध्योरेव सत्त्वेन तद्व्यतिरेकयोर्व्याप्तेर्दुर्ग्रहतयोपाधिता दुर्निरूपेत्याशङ्कायां नव्यैरुदयनोक्तभङ्गीमवज्ञाय साध्यव्यापकत्वविशेषितसाधनाव्यापकतामात्रस्यैव तल्लक्ष-णत्वसमर्थनेन तादृग्लक्षणस्य च प्रकृतेऽप्यक्षततया न क्षतिरित्याह ॥ **साध्येति** ॥

सु०— स्यादेतदेवं यदि बुद्धादीन्पक्षीकृत्यानुमानम् । ईश्वरवादिनं प्रति तु कथम् । ईश्वरो हि तनुभवनादीनां कार्यत्वेन कर्ता सिध्यन् सर्वज्ञ एव सिद्धः । यथा चेश्वरपक्षीकारेण सर्वज्ञतासाधनेऽपि नाश्रयासिद्धिर्धर्मिग्राहकविरोधौ, तथाऽऽचार्य एव शास्त्रयोनिसूत्रे वक्ष्यति ।

तदेवं धर्मादिसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपौरुषेयं वाक्यं किमपि सर्ववादिभिरभ्युपेयमिति स्थितम् । तच्चापौरुषेयं वाक्यं वेद एव, परिशेषात् । तदतिरिक्तानि हि कर्तृप्रसिद्धिमन्ति । न च धर्मादिव्यस्यापराणि । न चैवं वेद इति भावः ।

नन्वेवं सति वेदादेव सर्वेषां धर्मादिप्रतिपत्तिरित्यायातम् । सत्यमेवमेतत् । किन्तु धर्मादिस्वरूपे वेदात्प्रतीते तद्विशेषेषु तमतिक्रम्य स्वमतिदोषाद्वादिनां विप्रतिपत्तयः प्रतीयन्त इति ।

या० — **वक्ष्यतीति** ॥ वनकुरुवादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुरित्यादिनेति शेषः । एवं संभावकयुक्तिं समर्थ्योपसंहरति ॥ **तदेवमिति** ॥ पूर्वमुपसंहारदशायामभ्युपेयमितीदानीं च स्थितमिति वैचित्र्येण पूर्वं प्रमाणोपन्यासमात्रमिदानीं च तत्समर्थनेन दृढीकरणमिति सूचयति । एवं मुखतः प्रतीतां संभवयुक्तिमुक्त्वा 'अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता, न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादि'त्यादिना तात्पर्यतो लब्धां वेदनित्यत्वे उपपत्तिमाह ॥ **तच्चेति** ॥ अथवाऽपौरुषेयवाक्यविषयिणीं सामान्यसिद्धिं मुखतः प्रतिपादितामुपपाद्य वेदापौरुषेयत्वविषयकमभिप्रायतो लब्धं परिशेषमाह ॥ **तच्चेति** ॥ गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ तथैवोत्तरमाह ॥ **सत्यमिति** ॥ प्रमापकप्रमाणस्यैकत्वे धर्मादौ वादिनां मतभेदो न स्यादित्याशयेन शङ्किता स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **किन्न्विति** ॥

स० — उत्तरमाह ॥ **यथेश्वरपक्षीकारेणेत्यादिना** ॥ ततः अत्रार्थादीश्वरो न सर्वज्ञः पुंस्त्वादित्यनुमानबाधस्तदवस्थ एवेत्युत्तरमादावुपस्कर्तव्यम् । नन्वत्रेश्वरः सिद्धो न वा । नेति पक्षे आश्रयासिद्धिः, आद्ये धर्मिग्राहकमानबाध इत्याशङ्कापरिहाराय यथाचेत्यादिवाक्यं योज्यम् ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ वनकुरुवादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखमिति वक्ष्यतीत्यर्थः । तथा चेश्वरस्य नेश्वरत्वेन पक्षत्वं अतो नोक्तदोषः । किन्तु प्रसिद्धकर्तृरहितवनकुरुत्वेनेत्युक्तं भवति ।

प० — ननु बुद्धादीन्पक्षीकृत्य पुंस्त्वहेतुना सार्वज्ञाद्यभावसाधने आश्रयासिद्ध्यादेरभावेऽपि तार्किकं प्रति ईश्वरो न सर्वज्ञः पुंस्त्वादिति साधने तदसिद्धिसिद्धिभ्यां आश्रयासिद्धिधर्मिग्राहकप्रमाबाधौ स्यातामिति शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **न च धर्मादिव्यवस्थापराणीति** ॥ धर्मादिव्यवस्थापराणि न चेत्यर्थः । धर्माधर्मस्वरूपज्ञानं धर्मादिशब्दस्य तत्र सङ्केतज्ञानं धर्मादिशब्दव्यवहारश्च वेदबाह्यानां न स्यादिति भावेन शङ्कते ॥ **नन्वेवमिति** ॥ विदिताभिप्राय उत्तरमाह ॥ **सत्यमिति** ॥

या० — **ईश्वरवादिनं प्रतीति** ॥ तेनोक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामीश्वरसार्वज्ञ्यं न साध्यते येन पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः स्यादिति भावः । तर्हि कथं तन्मते सार्वज्ञ्यसिद्धिरित्यत आह ॥ **ईश्वरो हीति** ॥ अत्र चेश्वरो न धर्मदर्शी पुंस्त्वादित्यनुमानं धर्मिग्राहकमानबाधितम् । अन्यथाऽऽश्रयासिद्धमिति भावः । उत्तरमाह ॥ **यथा चेश्वरेति** ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ 'वनकुरुवादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः । किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखमि'त्यत्र न क्षित्यादिसर्वकर्तृत्वेन तस्य पक्षता येनोक्तदोषः । किन्तु प्रसिद्धकर्तृरहितवनकुरुत्वेनैव । तथा च न पुंस्त्वानुमाने धर्मिग्राहकमानबाधादिकमिति वक्ष्यतीत्यर्थः ॥

श्री० — परिशेषमुपपादयति ॥ **तदतिरिक्तानि हीति** ॥ वेदातिरिक्तानीत्यर्थः ॥ **न चैवं वेद इतीति** ॥ किन्तु कर्तृप्रसिद्धिशून्यो धर्मादिव्यवस्थापरश्चेत्यर्थः ॥ **प्रतीत इति** ॥ सामान्यत इति शेषः ॥ **तद्विशेषेष्विति** ॥ केशोल्लुण्ठनसप्तघटिकातः प्राग्भोजनादिरूपेषु धर्मविशेषेष्वित्यर्थः । तं वेदम् । प्रतीयन्ते विस्तृता भवन्ति ।

च० — **शास्त्रयोनिसूत्रे वक्ष्यतीति** ॥ वनकुरवादिरूपेणेत्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे न क्षित्यादिसर्वकर्तृत्वेन तस्य पक्षता येनोक्तदोषः किन्तु प्रसिद्धकर्तृरहितवनकुरवत्वेनैव । तथा च न पुंस्त्वानुमाने धर्मिग्राहकमानबाधादिकमित्यभिप्रास्यतीत्यर्थः ।

सु० — **ननु वेदस्यापि सकर्तृकत्वमनुमानागमसिद्धम् । तथा हि । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्कालिदासवाक्यवत् इति । अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानींतनत्वरहितपौरुषेयवान्कालत्वात् अन्यकालवत् । आकाशो वेदव्यतिरिक्ताकाशनिष्ठत्वरहितपौरुषेयवान् द्रव्यत्वात् तन्तुवत् । श्रोत्रं वेदव्यतिरिक्तश्रोत्रग्राह्यत्वरहितपौरुषेयग्राहकम् । इन्द्रियत्वात् चक्षुर्वत् । प्रजापतिर्वा इदमेक एवाग्र आसीत् नाहरासीत् न रात्रिरासीत् । स तपोऽतप्यत तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा अजायन्तेति । तत्कथम् परिशेषाद्वेदस्यापौरुषेयतासिद्धिरिति ॥**

वा० — वेदापौरुषेयत्वसाधनस्य बाधं प्रतिपक्षं वा शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **अयं काल इति** ॥ वेदव्यतिरिक्तं यदिदानीन्तनं तत्त्वरहितपौरुषेयवानिति साध्यार्थः । एवमुत्तरत्रापि । अत्र सर्वत्र विशिष्टव्यतिरेकिषु विशेष्याभावायत्तविशिष्टाभावमादाय दृष्टान्ते साध्यपर्यवसानं पक्षे च तमादाय साध्यपर्यवसानस्य बाधितत्वाद्विशेषणाभावायत्तविशिष्टाभावमादाय साध्यपर्यवसाने वेदापौरुषेयत्वसिद्धिरिति भावः । आद्यानुमानदृष्टान्तेऽन्यकालभवं वस्तु पौरुषेयम् । द्वितीये पटतन्तुरूपादि । तृतीये रूपादि । तत्र पौरुषेयत्वोक्तिरौपचारिकी तद्वाक्य एव दृशः स्मरणादिति ध्येयम् । आश्रयासिद्धिरित्यादिपदेन धर्मिग्राहकविरोधग्रहणम् । अनयोश्च व्यवस्थितनूपणत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

स० — **अयं काल इति** ॥ वर्तमानकाल इत्यर्थः । वेदव्यतिरिक्तं यदिदानींतनम् । तत्त्वरहितपौरुषेयो वेद एव तद्वानित्यर्थः । अत्रातीतादिकालस्य पक्षत्वे सिद्धसाध्यतावारणायायमित्युक्तम् । साध्ये पौरुषेयवानित्युक्ते सिद्धसाध्यता । अत इदानींतनत्वरहितेत्युक्तम् । तावत्युक्ते बाधः । अस्मिन्काले

विद्यमानस्य पौरुषेयस्येदानींतनत्वेन तद्राहित्यासंभवात् । अतो वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणम् । तथा चास्मिन्काले विद्यमाने वेदरूपे पौरुषेये इदानींतनत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणराहित्याद्विशिष्टराहित्यमिति न बाध इत्यर्थः । वेदरूपपौरुषेयवानित्येवोक्तौ दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । अन्यकाले पौरुषेयवेदवत्त्वासंमतेः । अतो विशिष्टव्यतिरेकगर्भता । एवं चान्यकालगतपौरुषेये इदानींतनत्वरूपविशेष्याभावेन विशिष्टाभावो दृष्टान्तेऽप्यस्तीति न साध्यवैकल्यमिति भावः । एवमग्रेऽपि विशिष्टव्यतिरेकगर्भताप्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एवमाकाशपक्षकानुमाने पौरुषेयवानित्येवोक्तौ सिद्धसाध्यता । अत आकाशनिष्ठत्वरहितेत्युक्तम् । तावन्मात्रोक्तौ बाधः । आकाशगते पौरुषेये आकाशनिष्ठत्वराहित्यासंभवात् । अतो वेदव्यतिरिक्तेत्याकाशनिष्ठविशेषणम् । एवं चाकाशगते वेदरूपपौरुषेये शब्दे आकाशनिष्ठत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणराहित्याद्विशिष्टराहित्यमस्तीति न बाधः । दृष्टान्ते तु तन्तुगतपटलक्षणपौरुषेये पूर्ववद्विशेष्याभावेन विशिष्टाभावगर्भसाध्यमस्तीति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रपक्षकानुमानेऽपि पौरुषेयग्राहकत्वमात्रोक्तौ सिद्धसाधनतातः श्रोत्रग्राह्यत्वरहितेत्युक्तम् । तावत्युच्यमाने बाधः । श्रोत्रग्राह्यपौरुषेयस्य श्रोत्रग्राह्यत्वराहित्यासंभवात् । अतो वेदव्यतिरिक्तेति श्रोत्रग्राह्यविशेषणम् । तथा च श्रोत्रग्राह्ये वेदरूपे पौरुषेये श्रोत्रग्राह्यत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणराहित्याद्विशिष्टराहित्यमस्तीति न बाधः । दृष्टान्ते तु चक्षुर्ग्राह्ये रूपादिलक्षणे पौरुषेये विशेष्याभावेन पूर्ववद्विशिष्टभावगर्भं साध्यमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **तेपानादिति तप इति** ॥ तेपानस्तस्माल्लिटः कानच् वेति कानच् ।

प० — **वेदव्यतिरिक्तेति** ॥ वेदव्यतिरिक्तं यदिदानींतनलौकिकवाक्यादि तस्य भावः वेदव्यतिरिक्तेदानींतनत्वं तद्रहितो यः पौरुषेयः तद्वान्वेदान्येदानींतनान्यपौरुषेयवानिति यावत् । यद्यपि वेदान्येदानींतनत्वरहितः पौरुषेयः अतीतागामिकालीनो लौकिकवाक्यपदार्थनश्च भवति । तत्रातीतादिपदार्थवत्त्वस्य बाधात्तादृशवेदत्वेनैव पक्षे साध्यपर्यवसानम् । दृष्टान्ते चेदानींतनपदार्थान्यतत्कालीनपदार्थवत्त्वेन साध्यं ध्येयम् । अत्र पौरुषेयवानित्युक्तौ वेदव्यतिरिक्तपौरुषेयवानित्युक्तौ वा सिद्धसाधनता अतो विशिष्टसाध्योक्तिः । एवमुत्तरत्र प्रयोगद्वयेऽप्यर्थो बोध्यः । तन्तुवदिति । तत्रोक्तरूपपटवत्त्वेन साध्यं बोध्यम् । चक्षुर्वदित्यत्र तादृशरूपग्राहकत्वेन साध्यं ध्येयम् ।

या० — **अयं काल इति** । वर्तमानकाल इत्यर्थः । वेदव्यतिरिक्तं यदिदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवेदरूप एव तद्वानित्यर्थः । अत्रातीतादिकालस्य पक्षत्वे सिद्धसाध्यतावारणायायमित्युक्तम् । साध्ये

पौरुषेयवानित्येवोक्ते सिद्धसाध्यता । अत इदानीन्तनत्वरहितेत्युक्तम् । तावत्युक्ते बाधः । अस्मिन्काले विद्यमानस्य पौरुषेयस्येदानीन्तनत्वेन तद्राहित्यासम्भवात् । अतो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वविशेषणम् । तथा चास्मिन्काले विद्यमाने वेदरूपे पौरुषेये इदानीन्तनत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणराहित्याद्विशिष्टराहित्यमुपपन्नमिति न बाधः । वेदरूपपौरुषेयवानित्येवोक्तौ दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । अन्यकाले पौरुषेयवेदस्यासम्मतेः । अतो विशिष्टव्यतिरेकगर्भता । एवं चान्यकालगतपौरुषेये इदानीन्तनत्वरूपविशेष्याभावेन विशिष्टाभावो दृष्टान्तेऽप्यस्तीति न साध्यवैकल्यमिति भावः । एवमग्रेऽपि विशिष्टव्यतिरेकगर्भताप्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एवमाकाशपक्षकानुमाने पौरुषेयवानित्येवोक्तौ सिद्धसाध्यता । अत आकाशनिष्ठत्वरहितेत्युक्तम् । तावन्मात्रोक्तौ बाधः । आकाशगते पौरुषेये आकाशनिष्ठत्वराहित्यासम्भवादतो वेदव्यतिरिक्तेत्याकाशनिष्ठविशेषणम् । एवं चाकाशगते वेदरूपपौरुषेयशब्दे आकाशनिष्ठत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणराहित्याद्विशिष्टराहित्यमस्तीति न बाधः । दृष्टान्ते तु तन्तुगतपटलक्षणपौरुषेये विशेष्याभावेन विशिष्टाभावगर्भं साध्यमस्तीति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रपक्षकानुमानेपि पौरुषेयग्राहकत्वमात्रोक्तौ सिद्धसाध्यता । अतः श्रोत्रग्राह्यत्वरहितेत्युक्तम् । तावत्युच्यमाने बाधः । श्रोत्रग्राह्यपौरुषेयस्य श्रोत्रग्राह्यत्वराहित्यासंभवादतो वेदव्यतिरिक्तेति श्रोत्रग्राह्यविशेषणम् । तथा च श्रोत्रग्राह्ये वेदरूपे पौरुषेये श्रोत्रग्राह्यत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणविरहाद्विशिष्टराहित्यमस्तीति न बाधः । दृष्टान्ते तु चक्षुर्ग्राह्ये रूपादिलक्षणे पौरुषेये विशेष्याभावेन विशिष्टाभावगर्भं साध्यमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥

श्री० — पौरुषेयवान् द्रव्यत्वात्तन्तुवदित्यादि । पटादिरूपपौरुषेयत्वं तन्तावस्तीत्यर्थः अत्र पटादीनां पौरुषेयत्वोक्तिरुपचारात्पुरुषशब्दात्तत्कृतवाक्यादिष्वेव तज्ञः स्मरणादिति द्रष्टव्यम् । एवमेव गीताभाष्यटीकायां न ह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादय इत्यत्र समाहितमस्तीत्यवगन्तव्यम् ।

च० — अयंकाल इति ॥ सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वेदव्यतिरिक्तत्वविशिष्टं यदिदानीतनत्वं तद्रहितपौरुषेयवानित्यर्थः । निदर्शने साध्यसङ्क्रमनदशायां विशेष्याभावनिबन्धनविशिष्टाभाववान् कालान्तरीणः शब्दस्तमादाय पक्षे तत्सङ्क्रमनदशायां तु तादृशो वेद एव । विशेषणाभावनिबन्धनविशिष्टाभाववत्वात् । तथा च वेदस्य पौरुषेयत्व एव साध्यपर्यवसानमिति भावः । एवमग्रेऽपि निदर्शने पक्षे च साध्यसङ्क्रमनरीतिरवसेया ॥

सु०— मैवम् । अनुमानानां विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । पौरुषेयत्वे कर्तुराप्त्यनिश्चयेन ततो धर्माद्यनिश्चयापत्तेरुक्तत्वाच्च ।

ईश्वरः प्रमावान् पुरुषत्वादहमिव; ईश्वरो न विप्रलिप्सावान् ईश्वरत्वात्, न यदेवं न तदेवम, यथाऽहम्; इति ईश्वरस्याप्तत्वसिद्धिरिति चेन्न । पुरुषत्वेनाप्रमाविप्रलिप्सयोरपि साधनसौलभ्यात् । आश्रयासिद्ध्यादेश्च परिहरिष्यमाणत्वात् ।

किञ्च प्रमावत्त्वमात्रसाधने सिद्धसाधनम् तावताऽऽप्तत्वासिद्धेः । न ह्यनाप्तः कदाचित्त्प्रमावान्न भवति ॥ अप्रमात्त्वव्युदाससाधने दृष्टान्तस्य साध्यविकलता हेतोरनैकान्त्यं च ॥ ईश्वरत्वहेतुश्च सपक्षादपि घटादेर्व्यावृत्तेरसाधारणः पूर्ववत्सिद्धसाधनश्च ॥ यथार्थचिख्यापयिषा नियतिसाधने च बुद्धर्षभादीश्वरावतारेष्वपि विप्रलिप्सादर्शनाद्बाधः ॥ अशरीरत्वेन सत्प्रतिपक्षतां च सूत्रकार एव वक्ष्यति ।

किञ्चाप्तत्वेऽपीश्वरस्य वेदाः तत्प्रणीता इत्यत्र न प्रमाणम् ॥ ननु वेद ईश्वरप्रणीतः वेदत्वाद्व्यतिरेकेण गगनवदिति चेन्न एवमनीश्वरप्रणीतत्वस्यापि शक्यसाधनत्वात् । स्मृतीतिहासपुराणेभ्यः सपक्षेभ्योऽपि व्यावृत्तत्वेनासाधारणत्वाच्च । तेषामपि पक्षत्वे भागासिद्धेः । वेदादित्वस्यैकरूपस्याभावेन हेतूकर्तुमशक्यत्वात् । अतीन्द्रियविषयवाक्यत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न जिनादिवाक्येषु व्यभिचारात् । तान्यपि पक्षतुल्यानीति चेत् तथात्वे व्यर्थविशेषणत्वात् । वाक्यत्वमात्रं हेतुरस्त्विति चेन्न ईश्वरप्रणीतशब्देन तदाप्तिपूर्वकतासाधने बौद्धादिवाक्ये व्यभिचारात् । ईश्वरनिमित्ततामात्रसाधने तु प्रामाण्यासिद्धिरिति ।

किञ्चेश्वरः सर्गादौ यं वेदं निर्मायैकस्मै शिष्यायोपदिशति तमेवान्यस्मा उपदिशति, उत वेदान्तरं निर्मायेति वक्तव्यम् ॥ तमेवेति चेत् । कुतोऽयं भवतो निर्णयः । प्रथमरचितस्य अविस्मरणाद् वृथा वेदान्तरकल्पकाभावाच्चेति चेत् । तर्हिं पूर्वकल्पे रचितं वेदं व्यस्मार्षीदीश्वरो येनात्र पुना रचयतीति कल्प्यते । एवं पूर्वतरपूर्वतमादिकल्पेष्वपीत्यनादितैव ज्यायसी । एवं तर्हि पुराणादीनामप्यपौरुषेयता स्यादिति चेत् । स्याद्यदि तेषामविगानं सकर्तृकत्वे प्रमाणं न स्यात् । प्राक्तनेषु पुराणादिषु प्रतीतिपरिवर्तिषु किमर्थं पुना रचनमिति चेन्न । ईश्वरप्रवृत्तेः स्वप्रयोजनाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । परप्रयोजनानि तु सूक्ष्माण्युत्प्रेक्षितुं न वयं स्थूलदृश्मानः प्रभवामः । किं नाम प्रमितं कार्यमनुसृत्य प्रयोजनसद्भावमात्रं संभावयामः । अन्यथा कण्टकशौक्ल्याद्यपलापप्रसङ्ग इति ।

वा० — **पूर्ववदिति** ॥ न ह्यनाप्तः कश्चिद्विप्रलिप्साभाववान्न भवतीति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ पाशुपतसमयनिरासकाधिकरण इति शेषः ॥ **तेषामिति** ॥ स्मृत्यादीनां मनुव्यासादिकृतत्वेऽपीश्वरकृतकत्वासिद्धेरिति भावः ॥ **तान्यपीति** ॥ कुलालादिकृतघटादीनामीश्वरकृतत्ववज्जिनादिकृतानामपि तेषामीश्वरकृतत्वं सिषाधयिषितमेवेति भावः । तर्हि लौकिकवाक्यानामपि तादृशत्वादतीन्द्रियविषयकेतिविशेषणं व्यर्थमित्याह ॥ **तथात्व इति** ॥

स० — नन्वीश्वरस्यासिद्धत्वे आश्रयासिद्धिः सिद्धत्वे धर्मिग्राहकमानबाध इत्यत आह ॥ **आश्रयासिद्ध्यादेरिति** ॥ वनकृत्त्वादिरूपेणेत्यत्रेति शेषः ॥ **सूत्रकार एव वक्ष्यतीति** ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेत्यनेनेति शेषः ॥ **तान्यपि पक्षतुल्यानीति चेदिति** ॥ ईश्वरस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वादिति भावः ॥

प० — तर्कपराहतिं चाह ॥ **पौरुषेयत्व इति** ॥ नन्वीश्वरोऽसिद्धश्चेदाश्रयासिद्धिः सिद्धश्चेद्धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इत्यत आह ॥ **आश्रयासिद्ध्यादेश्चेति** ॥ वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुरित्यादिना शास्त्रयोनिसूत्रे परिहरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** ॥ प्रमावानिति प्रयोगे न ह्यनाप्तः कदाचित्प्रमावान्न भवतीत्युक्तदिशाऽनाप्तेऽपि कदाचिद्विप्रलिप्साभावसंभवादिति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेति समयपादीयपाशुपताधिकरणगुणसूत्रे ईश्वरस्य शरीरमस्ति चेदीश्वरस्यान्तवत्त्वं परिच्छिन्नत्वं न चेदसर्वज्ञता स्यादिति । वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **अनीश्वरप्रणीतत्वस्यापीति** ॥ ईश्वरप्रणीताङ्कुरादौ व्यतिरेकव्याप्तिसंभवादिति भावः । ननु वेदादित्वं हेतुरस्त्वित्यत आह ॥ **वेदादित्वस्येति** ॥ कार्यमात्रमीश्वरप्रणीतमेवेति भावेन शङ्कते ॥ **तान्यपीति** ॥ अतीन्द्रियविषयेति विशेषणं व्यर्थम् । वाक्यत्वमात्रस्यैवाव्यभिचारादिति भावः । अविमानं सकर्तृकत्वे प्रमाणं न स्यादिति । यदि स्पष्टं सकर्तृकत्वबोधकम् । पुराणानि तदर्थानि सर्गे सर्गेऽन्यथैव तु । क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानि तदर्थाः पूर्वसर्गवदित्यादिप्रमाणं यदि न स्यात्तदा स्यात्त्वदुक्तम् । तत्सत्त्वे तु कथं तेषामपौरुषेयत्वमिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ न प्रयोजनवत्त्वादित्यधिकरणे ॥ **अन्यथेति** ॥ फलाभावेन प्रमितापलाप इत्यर्थः ॥ **अपौरुषेयपदप्रक्षेपेणेति** ॥ दृष्टान्तेऽन्यकाले तादृशाकाशादिमत्त्वेन साध्यसंभवादिति भावः ॥

या० — **प्रमावानिति** ॥ अनेन विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसिद्धिरिति ज्ञेयम् । नन्वीश्वरस्यासिद्धत्वे आश्रयासिद्धिः सिद्धत्वे धर्मिग्राहकमानबाध इत्यत आह ॥ **आश्रयासिद्ध्यादेरिति** ॥ वनकृत्त्वादिरूपेणेत्यत्रेति शेषः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेत्यत्रेति शेषः ॥ **पक्षतुल्यानीति** ॥ ईश्वरस्य

सर्वोत्पत्तिमत्कर्तृत्वाज्जिनादिवाक्येष्वपीश्वरप्रणीतत्वस्य विद्यमानत्वेन तेषामपि पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ न प्रयोजनवत्त्वादित्यत्रेति शेषः ॥

श्री०— ईश्वरस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसाधनायानुमानमाह ॥ **ईश्वरप्रमाणनिति** ॥ **साध्यविकलतेति** ॥ दृष्टान्तीकृते स्वस्मिन्नप्रमायाः सत्त्वेन तदभावाभावादित्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यं चेति** ॥ स्वस्मिन्विप्रलम्भके च व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **ईश्वरत्वहेतुश्चेति** ॥ विप्रलिप्साभावसाधक इत्यर्थः ॥ **पूर्वत्रसिद्धसाधनश्चेति** ॥ विप्रलिप्साभावसाधने सिद्धसाधनम् । तावताऽप्याप्तत्वासिद्धेः । न ह्यनाप्तः कदाचिद्विप्रलिप्सावान्न भवतीति पूर्ववदीश्वरः प्रमावानित्यत्र प्रमावत्त्वमात्रसाधने यथा सिद्धसाधनं तथाऽत्रापि सिद्धसाधनः सिद्धसाधको हेतुरित्यर्थः ॥ **प्रामाण्यासिद्धिरिति** ॥ विप्रलम्भकवाक्येऽपीश्वरस्य निमित्तकारणत्वादिति भावः ॥ **स्थूलदृश्वान इति** ॥ स्थूला दृक् येषां ते स्थूलदृश्वान इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ स्वपरप्रयोजनाभावेन पुराणानां प्रमाणसिद्धपुनारचनानिराकरण इत्यर्थः ॥ **कण्टकेति** ॥ ईश्वरस्य कण्टकशौक्ल्यनिर्माणेनापि स्वपरप्रयोजनयोरभावादित्यर्थः ॥

च०— **परिहरिष्यमाणत्वादिति** ॥ वनकृत्त्वादिरूपेणेत्यादिनेत्यादिः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ अनाप्तत्वमसर्वज्ञता वेत्यत्रेत्यादिः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ न प्रयोजनवत्त्वादित्यत्रेत्यादिः ॥

सु०— विशिष्टव्यतिरेकिणश्च पौरुषेयपदस्थानेऽपौरुषेयपदप्रक्षेपेण सत्प्रतिपक्षाः ।

कालपदेन च काल एवाभिधीयते तदुपाधयो वा । आद्येऽप्यमित्यन्यकालवदिति चायुक्तम् । द्वितीये कालोपाधिना वेदस्य संबन्धानिरूपणाद्बाधितविषयत्वम् ॥ आकाशनिष्ठत्वं ह्याकाशसमवेतत्वं तत्संयुक्तत्वं वा । आद्ये वेदव्यतिरिक्तेनाकाशसमवेतत्वरहितेन तन्त्वादिना अर्थान्तरता, संयोगवृत्त्याकाशस्य तद्वृत्तोपपत्तेः । द्वितीये त्वाकाशसमवेतैस्संयोगविभागद्वित्वादिभिरर्थान्तरत्वम् । आकाशनिष्ठत्वं तद्वृत्त्वं च समवाय एवेति चेन्न अप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्य । अस्माभिस्समवायानङ्गीकारात् । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च ॥ किञ्च वर्णास्तावन्नित्यद्रव्यत्वान्न क्वचित्समवेताः । क्रमस्तु वर्णधर्म इति बाधितविषयता च ॥ श्रुतिस्तु सत्प्रतिपक्षा न निश्चयाय भवति । किञ्च ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादित्यनीश्वररचितत्वमपि श्रावयन्त्याः कथमस्या न सत्प्रतिपक्षता । संप्रदायप्रवर्तकत्वेनेयं सावकाशेति चेत् । तर्हि द्वे अपि न्यायोपेतनित्यत्वश्रुत्यनुरोधेन तथा किं न स्याताभिति ।

वा०--- एवं सर्वानुमानसाधारण्येनाप्रयोजकत्वप्रतिकूलतर्कपराहती उक्त्वा विशिष्टव्यतिरेकिमात्रासाधारणं दूषणमाह ॥ **विशिष्टेति** ॥ तत्रापि तत्तदनुमानासाधारणदूषणान्याह ॥ **कालपदेनेत्यादिना** ॥ **सम्बन्धानिरूपणादिति** ॥ शब्दरूपगुणतयाऽङ्गीकृतस्य द्रव्यस्य वा वेदस्थसूर्यगत्यादिरूपोपाधिना संयोगस्य समवायस्य च त्वयाऽनङ्गीकारात्स्वरूपासंबन्धादेश्च संबन्धत्वस्यैवासंभवादिति भावः ॥ **किञ्चेति** ॥ स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वान्मनोवदित्यनुमानेन तैर्वर्णैरित्याद्यागमैश्च तेषां नित्यत्वादेः सिद्धिरिति भावः ॥ **श्रुतिस्त्विति** ॥ अङ्गीकार्या हि नित्यतेत्यत्र हिशब्दसूचितवाचा विरूपनित्ययेतिनित्यत्वप्रतिपादकश्रुत्या सत्प्रतिपक्षेत्यर्थः । अनीश्वराणामनन्तवेदप्रणयनस्यासंभावितत्वात्संभावितार्थकेश्वरप्रणीतत्वश्रुतिविरोधेनानीश्वरप्रणीतत्वश्रुतिः सावकाशेत्याशङ्कते ॥ **सम्प्रदायेति** ॥ यदि संभावनामूलत्वेन बलवत्त्वं तर्हि नित्यत्वश्रुतेर्न्यायोपेततया सुतरां बलवत्त्वमित्याशयेनाह ॥ **न्यायेति** ॥ सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपन्यायोपेतेत्यर्थः ।

मु०— **दृष्टान्तस्येति** ॥ पटस्य तन्त्वात्मकत्वेन तन्तुषु तद्वत्त्वासंमतेरिति भावः ॥ **वर्णधर्म इति** ॥ तथा च न तत्समवाय आकाश इति बाधितविषयतेत्यर्थः ॥ **श्रुतिस्तु सत्प्रतिपक्षेति** ॥ वाचा विरूपनित्ययेत्यादिभिरिति शेषः ॥

प०--- **इति चायुक्तमिति** ॥ त्वन्मते कालस्याखण्डत्वादिति भावः ॥ **संबन्धेति** ॥ पौरुषेयवानिति मतुप्प्रत्ययोक्तसंबन्धानिरूपणादित्यर्थः ॥ **समवाय एवेति चेदिति** ॥ तथा च तन्त्वादिना संयोगविभागादिना च नार्थान्तरता । आद्ये समवायवृत्त्या तन्त्वादिमत्त्वाभावात् । अन्त्ये समवेतत्वराहित्याभावादिति भावः ॥ **साध्यवैकल्याच्चेति** ॥ अत्रापि समवायानङ्गीकारादित्यनुकर्षः ॥ **श्रुतिस्त्विति** ॥ प्रजापतिर्वा इत्यादि प्रागुक्तश्रुतिस्तु वाचाविरूपनित्ययेत्यादिश्रुत्या सत्प्रतिपक्षेत्यर्थः । तर्ह्यस्त्वाऽपौरुषेयत्वमुपेत्यापि प्रतिपक्षमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **न्यायोपेतेति** ॥ प्रागुक्तधर्मादिसाधकसामान्यपरिशेषरूपन्यायोपेता वाचा विरूपनित्ययेत्यादिश्रुतिर्या तदनुरोधेनेत्यर्थः ॥

या०— **दृष्टान्तस्येति** ॥ पटस्य तन्त्वात्मकत्वेन तन्तुषु तद्वत्त्वासम्मतेरिति भावः ॥ **वर्णधर्म इतीति** ॥ तथा च न तत्समवाय आकाशे इति बाधितविषयतेत्यर्थः ॥ **सत्प्रतिपक्षेति** ॥ वाचा विरूपनित्ययेत्याद्याभिरिति शेषः ।

श्री०---**अपौरुषेयपदप्रक्षेपेणेति** ॥ अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितापौरुषेयवान् । कालत्वादन्यकालादिवदित्याद्यनुमानत्रये पौरुषेयपदस्थानेऽपौरुषेयपदप्रक्षेपेण सत्प्रतिपक्षत्वं द्रष्टव्यम् ।

तथाहि । दृष्टान्तभूतातीतकालनिष्ठेऽपौरुषेये आकाशादौ वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणे सत्यपीदानीन्तनत्वरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । पक्षीभूतवर्तमानकालनिष्ठेऽपौरुषेये वेदे इदानीन्तनत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावो द्रष्टव्यः । आकाशपक्षकद्वितीयानुमानेऽपि दृष्टान्तभूततन्तुनिष्ठेऽपौरुषेये तन्तुत्वे वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणे सत्यप्याकाशनिष्ठत्वरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । पक्षीभूताकाशनिष्ठापौरुषेये वेदे आकाशनिष्ठत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावो द्रष्टव्यः । श्रोत्रपक्षकतृतीयानुमानेऽपि दृष्टान्तभूतचक्षुर्ग्राह्येऽपौरुषेये रूपत्वे वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणसद्भावेऽपि श्रोत्रग्राह्यत्वरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । पक्षीभूतश्रोत्रग्राह्येऽपौरुषेये वेदे श्रोत्रग्राह्यत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावो द्रष्टव्यः ॥

काल एवेति ॥ अखण्ड इत्यर्थः ॥ **तदुपाधय इति** ॥ तरणिपरिस्पन्दरूपा इत्यर्थः ॥ **आद्येऽयमित्यन्यकालवदिति** ॥ अखण्डकालेऽयं वर्तमानः कालः । अन्योऽतीतः काल इति विभागायोगादिति भावः । आकाशस्य तन्त्वादिना समवायाभावादिति भावः । आकाशस्य संयोगादिरूपपौरुषेयवत्त्वं केन संबन्धेन । येनार्थान्तरता स्यादित्यत आह ॥ **आकाशसमवेतैरिति** ॥ **समवाय एवेति** ॥ तथा चाकाशसमवेते संयोगादिरूपेऽपौरुषेयवेदव्यतिरिक्तत्वाकाशसमवेतत्वरूपयोर्विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन विशिष्टाभावासंभवान्न तैरर्थान्तरतेति द्रष्टव्यम् ॥ **साध्यवैकल्यं चेति** ॥ दृष्टान्तीकृते तन्तौ समवायेन पटरूपपौरुषेयत्वं नास्ति । तयोरभेदादतः साध्यवैकल्यमिति भावः । आकाशनिष्ठत्वं तद्वत्त्वं च समवाय एवेति पक्षे दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ आकाशसमवेते पौरुषेयवेदे वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादाय साध्यपर्यवसानं वाच्यम् । तत्र किं वेदशब्देन वर्णा विवक्षिता उत तन्निष्ठ आनुपूर्वीरूपः क्रमविशेष इति विकल्प्याद्ये दूषणमाह ॥ **वर्णास्तावदिति** ॥ द्वितीये दूषणमाह ॥ **क्रमस्त्विति** ॥ तथा चाकाशे वेदशब्दाभिप्रेतक्रमसमवायवत्त्वं बाधितमिति भावः ॥ **अस्या इति** ॥ प्रजापतिर्वा इदमेक आसीदिति सर्वेश्वरप्रणीतत्वं प्रतिपादयन्त्याः श्रुतेरित्यर्थः ॥ **द्वे अपीति** ॥ ईश्वरानीश्वररचितत्वप्रतिपादकतयाऽभिप्रेते प्रजापतिर्वा ऋग्वेद एवेति द्वेऽपि श्रुतीत्यर्थः ॥ **न्यायोपेतेति** ॥ न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचिदित्युक्तन्यायोपेतेत्यर्थः ॥ **नित्यत्वश्रुतीति** ॥ वाचा विरूपनित्ययेत्यादिनित्यत्वश्रुतीत्यर्थः ॥

च० — दृष्टान्तस्येति ॥ तन्तुपटयोरभ्युपगत्याधाराधेयभावानुपगतेरिति भावः ॥ **वर्णधर्म इतीति** ॥ तथा च न तन्निरूपितसमवाय आकाश इति बाध इति भावः ॥ **सत्प्रतिपक्षेति** ॥ वाचा विरूपनित्ययेत्यादि श्रुतिभिरिति पूरणीयम् ॥

सु० — ननु वर्णा एव तावदनित्यास्तत्कुतस्तदात्मकस्य वेदस्य नित्यत्वमिति । मैवम् । न हि वयं वेदं कूटस्थनित्यं ब्रूमः किन्तु नियतैकप्रकारम् । तत्र को वर्णनित्यत्वस्योपयोगः । वस्तुतत्त्वविचारकं प्रति तु वर्णानां कूटस्थनित्यत्वं भगवत्पादैरेवान्यत्रोपपादितमित्यास्तां विस्तरः ।

अत्राह कश्चिद्वेदः संस्कृतोऽसंस्कृतो वा बोधकः । न तावद् द्वितीयः सर्वदा बोधकत्वप्रसङ्गात् । आद्ये संस्कारकेष्वस्याश्वासकारणाभावात्सर्वमिदं गजस्नानमिति ॥ तदिदमयुक्तम् । संस्कारकाः खलूच्चारयितारो व्याख्यातारश्च वेदस्य । तत्राद्येषु तावदविगीतसंवाददर्शनेनाश्वासो युज्यते । द्वितीयेषु तु लोकावगतां शब्दशक्तिं लौकिकानेव तात्पर्यावगमोपायाननुसरत्सु कथमनाश्वास इति यत्किंचिदेतत् ।

वा० — तर्हि कथं तत्त्वनिर्णये तदुपपादनमित्यत आह ॥ वस्तुतत्त्वेति ॥ वस्तुतत्त्वमत्रापि व्युत्पादनीयमेवेत्यत आह ॥ आस्तामिति ॥ यद्वा ननु गूढकर्तृके वाक्ये व्यभिचारान्न परिशेषो युक्त इत्यतोऽन्यत्र भगवत्पादैरेव तत्परिहारस्य निपुणतरमभिधानान्न विस्तरो युक्त इत्याह ॥ आस्तामिति ॥

सर्वमिदमिति ॥ कर्तृषु विश्वासकारणाभावाद्धर्मादिनिश्चयायापौरुषेयत्वाङ्गीकारेऽपि संस्कारकेषु विश्वासकारणाभावात्पुनस्तदनिश्चयापातेनापौरुषेयत्वाङ्गीकारो धूलिनिर्हरणार्थं गजस्नानं पुनर्धूलिप्रक्षेपेणेव व्यर्थ इत्यर्थः । इति यदेतत्किञ्चित्क्षुद्रमित्यर्थः । अतो न भाष्यकारेण कण्ठतो निराकृतमिति भावः ।

सु० — वर्णानां जन्यत्वमभ्युपेत्य समाधत्ते ॥ नियतैकप्रकारमिति ॥ अन्यत्रेति ॥ विष्णुतत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः । ननु वैदिकमहमादिपदं स्वतन्त्रवक्तृपरम् । अहमादिपदत्वात् संमतवत् इत्यनुमानाद्वेदस्य सकर्तृकत्वसिद्धिरिति चेन्न । अपौरुषेयेऽपि वेदे मन्त्रलिङ्गप्रकरणादिना यजमानाद्यभिप्रायप्रवेशस्यास्माभिरङ्गीकारात् । अन्यथा त्वन्मतेऽपि वेदे शरीरं मे विचर्षणमित्यादौ स्वतन्त्रवक्तुरीश्वरस्यैवाहमादिशब्दार्थत्वापातात् । ननु वेदे स्वतन्त्रवक्तुरभावे इच्छाघटिततात्पर्यासंभवादुपक्रमादिना तन्निर्णयानुसरणं न स्यात् । तथाच श्रुतिकुमार्यास्तात्पर्यरूपगर्भ एव पुंयोगे लिङ्गमिति चेन्न । तत्प्रतीतिशेषत्वरूपस्य तात्पर्यस्यास्मदभिमतत्वेन तस्येच्छादिघटितत्वानङ्गीकारात् । द्रष्टृपुरुषेच्छामादायेवेच्छाघटिततात्पर्यस्याप्यपौरुषेये वेदे संभवाच्चेत्याद्यभिप्रेत्याह ॥ आस्तां विस्तर इति ॥ वेदः संस्कृत इति ॥ सलक्षणमुच्चारितः ससंप्रदायं व्याख्यातो वेत्यर्थः ॥

प० — **अन्यत्रेति** ॥ तत्त्वनिर्णये तदेवेदं वचनमिति प्रत्यभिज्ञानादित्यादिग्रन्थेनोपपादित-
मित्यर्थः । प्रपञ्चितमेतद्वर्णनित्यत्वं वेदापौरुषेयत्वं च तर्कताण्डवे प्रथमपरिच्छेदे ॥

या० — वर्णानां जन्यत्वमभ्युपेत्य समाधत्ते ॥ **नियतैकप्रकारमिति** ॥ **अन्यत्रेति** ॥
विष्णुतत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः । ननु वैदिकमहमादिपदं स्वतन्त्रवक्तृपरम् । अहमादिपदत्वात् संमतवत्
इत्यनुमानाद्वेदस्य सकर्तृकत्वसिद्धिरिति चेन्न । अपौरुषेयेऽपि वेदे मन्त्रलिङ्गप्रकरणादिना यजमानाद्यभि-
प्रायप्रवेशस्यास्माभिरङ्गीकारात् । अन्यथा त्वन्मतेऽपि वेदे शरीरं मे विचर्षणमित्यादौ स्वतन्त्रवक्तुरीश्वर-
स्येवाहमादिशब्दार्थत्वापातात् । ननु वेदे स्वतन्त्रवक्तुरभावे इच्छाघटिततात्पर्यासंभवादुपक्रमादिना
तन्निर्णयानुसरणं न स्यात् । तथा च श्रुतिकुमार्यास्तात्पर्यरूपगर्भ एव पुंयोगे लिङ्गमिति चेन्न ।
प्रमितिशेषत्वरूपस्य तात्पर्यस्यास्मदभिमतत्वेन तस्येच्छादिघटितत्वानङ्गीकारात् । द्रष्टृपुरुषेच्छामादाये-
च्छाघटिततात्पर्यस्याप्यपौरुषेये वेदे संभवाच्चेत्याद्यभिप्रेत्याह ॥ **आस्तां विस्तर इति** ॥ **संस्कृत
इति** ॥ सलक्षणमुच्चारितः ससंप्रदायं व्याख्यातो वेत्यर्थः ॥

श्री० — **अनित्या इति** ॥ विकारिकत्वेन तज्जन्यत्वात्तन्नाशेन नाशाच्च न क्रमविशिष्टवेदस्य
स्थनित्यत्वमित्यर्थः ॥ **नियतैकप्रकारमिति** ॥ नियतानुपूर्वीविशेषविशिष्टमित्यर्थः ॥ **उपयोग
इति** ॥ वर्णानामनित्यत्वेऽपि तदात्मकस्य नियतैकप्रकारताया अनपायादित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** ॥ न
उच्चारणकाल एवेत्यादिना तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः ॥ **सर्वमिदं गजस्नानमिति** ॥ वेदप्रामाण्यादिसमर्थ-
नमित्यर्थः । वेदप्रामाण्यादिके समर्थितेऽपि संस्कृतासंस्कृतादिविकल्पनार्थबोधकत्वासंभवाद्व्यर्थमेव
समर्थनम् । पुनर्धूलीप्रक्षेपेण गजस्नानवदिति भावः । शक्तिं योगरूढिरूपाम् । तात्पर्यावगमोपायान्
उपक्रमादीन् ॥

च० — वर्णानामनित्यत्वमुपेत्य समाधत्ते ॥ **नियतैकेति** ॥ **अन्यत्रेति** ॥ विष्णुतत्त्वविनिर्ण-
यादावित्यर्थः । ननु वेदस्य पौरुषेयत्वानङ्गीकारे इच्छारूपतात्पर्यस्य दुरुपपादतया तत्प्रतिसन्धानाधीना
उपक्रमादयः कथं तत्रोदीत्यादित्याशङ्कायां तत्प्रमितिशेषत्वस्वरूपतात्पर्यस्य सिद्धान्तेऽभिप्रेतस्येच्छारूपतानु-
पपत्तेः । तत्तद्द्रष्टृपुरुषेच्छारूपस्य वा तस्यापौरुषेयत्वेऽपि तत्र सूपपादत्वाच्चेत्याह ॥ **आस्तामिति** ॥

20

अनु० — अधर्मवादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हि ॥

सु० — स्यादेतदेवं धर्मादिकमभ्युपगच्छन्तं प्रत्यपौरुषेयवाक्यसमर्थनम् । यस्तु धर्मादिकमेव नाङ्गीकरोति चार्वाकस्तं प्रति कथम् । निराश्रयत्वादिति चेन्न । यतस्तेनाप्यङ्गीकारयाम इत्याशयवानाह ॥ अधर्मवादिन इति ॥ धर्माद्यतीन्द्रियार्थानभ्युपगन्तुरित्यर्थः । वाक्यं शास्त्रम् । अप्रयोजनमित्युपलक्षणम्; निर्विषयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्मात्तेनापि धर्मादिकमङ्गीकार्यमिति शेषः । एतच्चाभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादित्यत्रैव व्युत्पादयिष्यामः ।

वा० — ननु चार्वाकनिराकरणं न प्रकृतसङ्गतमित्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ स्यादेतदिति ॥ नन्वधर्मवादिनः समानन्यायतया धर्माद्यतीन्द्रियाभ्युपगन्तृत्वाच्च प्रतीदं दूषणं न चार्वाकं प्रति तस्यातादृशत्वादित्यत आह ॥ धर्मादीति ॥ यद्वा धर्माद्यभाववादिनं प्रति न निर्विषयत्वाद्यापादनं युक्तं तस्यैव विषयत्वादुत्तरवाक्याननुगुण्याच्चेत्यत आह ॥ धर्मादीति ॥ ननु तदीययत्किञ्चित्तद्वाक्यवैयर्थ्यं नानिष्टमित्यत आह ॥ वाक्यमिति ॥ उपलक्षणमिति ॥ इदं च प्रयोजनपदं रूढिमाश्रित्य । यौगिकत्वे तु योगत एव विषयस्यापि लाभः । तथा चोक्तं तत्त्वनिर्णयटीकायाम् । चार्वाकेण धर्मादिकमङ्गीकरणीयमित्यस्य शेषपूरणेन मूलारूढतां दर्शयितुं तदुपयुक्ततया हिशब्दं व्याचष्टे ॥ हिशब्द इति ॥ नन्वतीन्द्रियाङ्गीकारेऽप्यैन्द्रियकस्यैव विषयादेः संभवात्कथमेतदापादनमित्यत आह ॥ एतच्चेति ॥

प० — इत्यत्रेति ॥ समयपादीयतृतीयेऽधिकरणे ॥

या० — अङ्गीकारेऽपीति । लिङ्गदर्शनानन्तरं लैङ्गिकव्यवहारः संभावनामात्रात्संवादेन च प्रामाण्याभिमानस्तत्रेति तेनाङ्गीकारादेवमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥

श्री० — निराश्रयत्वादिति ॥ धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वादित्यनुमानं न युक्तम् तं प्रत्याश्रयासिद्धत्वादित्यर्थः ॥

अनु०— धर्माभावोऽपि नो तेन प्रत्यक्षावगतो भवेत् ॥
अतः संशयसंपत्तौ वाक्यं प्रत्यक्षवत्प्रमा ॥

सु०— किञ्च मा भूद्धर्मादिकम् । धर्माद्यभावस्तावच्चार्वाकेणाङ्गीकृत एव । तमाश्रित्यापौरुषेयवाक्यं तेनाङ्गीकारयाम इत्याशयवानाह ॥ धर्माभावोऽपीति ॥ तेन चार्वाकेण(न) । धर्माभावोऽपि प्रत्यक्षावगतो न भवेत् । अनुमानन्तु नाङ्गीकृतम् । अङ्गीकारेऽपि न तद्विषयम् । यतोऽतो धर्माद्यभावावगमाय वाक्यं प्रत्यक्षमिव प्रमाणमङ्गीकरणीयम् । तच्चोक्तविधयाऽन्यस्मिन्ननाश्वासादपौरुषेयमेवेति ।

ननु घटाद्यभावमिव धर्माद्यभावमपि प्रत्यक्षमेव कुतो न गोचरयेत् । मैवम् । अयोग्यतया चक्षुषा रसस्येव प्रत्यक्षेण सतोऽप्यग्रहणोपपत्तेः । किं योग्यताविशेषणेन; यत्प्रत्यक्षेण सर्वथा नोपलभ्यते तन्नास्त्येवेति निश्चीयत इति चेत् । स्यादेतदेवम् । यद्यत्र वादिनो न विप्रतिपद्येरन् । यदि च चक्षुरादिना रसादिकमयोग्यतया न गृह्यत इति न स्यात् । सत्यां तु वादिविप्रतिपत्तौ, सति चायोग्यतया क्वचिदनुपलम्भे, प्रत्यक्षानुपलब्धिः संशयमेव संपादयति 'किमनुपलम्भान्नास्ति धर्मादिकमुत वाद्यन्तरोक्तरीत्या चक्षुषाऽनुपलभ्यमानो रसो रसनेनेव अयोग्यतया प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानमपि प्रमाणान्तरादस्ती'ति । न हि न्यायमतिक्रम्य स्वसमयमात्रेण संशयोत्तारो युज्यते । एतत्संशयनिरासार्थमपि वाक्यं प्रमाणमङ्गीकरणीयम् ; यथा प्रत्यक्षयोग्येऽर्थे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयनिवृत्तये विशेषप्रत्यक्षमिति ॥ तदिदमुक्तं संशयसंपत्तौ सत्यामिति ॥ तदेवमपौरुषेयत्वाद्वेदस्य कर्तृदोषमूलत्वाभावेन स्वत एव प्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

वा०— ननु धर्माद्यवगमार्थत्वेनापौरुषेयवाक्याङ्गीकरणप्रसङ्गे धर्माद्यभावावगमार्थतया तदङ्गीकरणं प्रकृतासङ्गतमित्यतो 'ननु माऽस्तु धर्मादिकमतीन्द्रियं विषयादि तथाऽपि न शास्त्रस्य निर्विषयत्वाद्यापत्तिः । धर्माद्यभावादेरेव विषयादितासंभवादि'ति परेणाशङ्किते किमस्माकं धर्मादिविषयकेण प्रकृतानुपयुक्तेनाग्रहेण विषयादित्वादिना त्वदभिमतधर्माद्यभावादिसाधकतयैवापौरुषेयवाक्यमङ्गीकारयाम इत्याशयेनोत्तरग्रन्थप्रवृत्तेर्नासङ्गतिरित्याशयेनाह ॥ किञ्चेति ॥ तेनेति धर्माद्यनभ्युपगन्तृपरामर्शस्य निष्प्रयोजनत्वाद्विशेष्यमात्रपरामर्श इत्याह ॥ तेनेति ॥ नन्वतो वाक्यमिति परिशेषोऽनुपपन्नः । अनुमानानिरासादित्यतः स्पष्टतया भाष्यकृतोऽपेक्षितं तन्निरासप्रकारं दर्शयति ॥ अनुमानं त्विति ॥

संशयसंपत्तावित्यस्य प्रसक्तिं दर्शयितुं न प्रत्यक्षावगत इत्यत्रानुपपत्तिं शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ नन्वनुपलब्धिविरुद्धा वादिविप्रतिपत्तिर्न संशयाय भवतीत्यतोऽनुपलब्धेः सावकाशत्वमाह ॥ **यदि चेति** ॥ **वादिविप्रतिपत्ताविति** ॥ वादिनां धर्मादिसत्त्वाभिमान इत्यर्थः ॥ **अस्तीतीति** ॥ अनेन वादिविप्रतिपत्तिः क्वचिदयोग्यताप्रयुक्ता दर्शनयोर्मिलितयोरनुपलब्धेरस्तित्वकोटिसाहचर्यप्रापकतया साधारणत्वसंपादकत्वेन संशयोपयोग उक्तः । नास्तित्वकोटिसाहचर्यस्य च स्पष्टत्वादनुपपादनम् । ननु यत्प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते तन्नास्त्येवेति नियमादेव संशयनिवृत्तिः स्यादित्यत उक्तरीत्या संशयप्रापकन्यायप्राप्तसंशयस्य स्वसमयाभ्युपेतनियममात्रेणापन्हवेऽतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **न हीति** ॥ अन्यथा चक्षुरेकप्रत्यक्षवादिनाऽपि केनचित्तदनुपलम्भाद्रसाद्यभावं वदता जीयेतेति भावः । प्रत्यक्षयोग्येऽप्यर्थे संशयनिवृत्तये विशेषानुसरणं प्रत्यक्षवदिति मूलोक्तमुक्तेऽर्थे संभावकत्वेनाह ॥ **यथेति** ॥

स० — **न हि न्यायमतिक्रम्येति** ॥ संशयकोटिप्रापकन्यायमतिक्रम्येत्यर्थः । संशयकोटिप्रापकन्याययोः प्रबलत्वान्न तन्मूलकः संशयः समयमात्रनिवर्त्य इति भावः ॥

प० — **न तद्विषयमिति** ॥ प्राक् प्रतियोगिनो धर्मादेरानुमानिकत्वनिरासेनेति भावः ॥ **धर्माद्यभावमपीति** ॥ प्रतियोग्यनुपलब्ध्येति योज्यम् ॥ **सतोऽपीति** ॥ धर्मादेरिति शेषः ॥ **न्यायमतिक्रम्येति** ॥ रसस्येवायोग्यतया विद्यमानोऽपि धर्मादिर्नोपलभ्यत इति न्यायमतिक्रम्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भान्नास्तीति स्वसिद्धान्तमात्रेण संशयनिवृत्तिर्न हि युज्यत इत्यर्थः ॥ वेदापौरुषेयत्वसमर्थनम् ॥

या० — **न तद्विषयमिति** । यथा धर्मादिकं केवलानुमानेन साधयितुं न शक्यमित्युक्तं तथा तदभावोऽपि नानुमानेन साधयितुं शक्यो लिङ्गाभावादिति भावः ॥ **नास्त्येवेति निश्चीयत इति** ॥ शशविषाणादिकमिवेति शेषः । अत्र धर्मादिकं किं नास्तीत्युतास्तीत्येव सन्देहः । तत्राद्यकोटिप्रापकमुक्तम् ॥ **अनुपलम्भादिति** ॥ न ह्यनुपलभ्यमानं शशविषाणादिकमस्तीति सन्दिह्यतेऽतः कथमयं संशयः इत्याशङ्कायां तद्वैलक्षण्यप्रदर्शनाय द्वितीयकोट्युपपादकमुक्तम् ॥ **वाद्यन्तरोक्तरीत्येति** ॥ न वाद्यन्तरोक्तत्वमात्रेण वस्तुसत्त्वसिद्धिः किन्तु प्रमाणादेव । अन्यथा शून्यादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । अतः कथमेतत् द्वितीयकोटिप्रापकमित्यत उक्तम् ॥ **प्रमाणान्तरादिति** ॥ तत्संभावनार्थमुक्तम् ॥ **चक्षुषाऽनुपलभ्यमानोऽपीत्यादि** ॥ तदेतत् द्वितीयकोटिप्रापकद्वयं क्रमेणोपपादयितुं यद्यत्र वादिन इत्यादिकः प्राक्तनो ग्रन्थ इत्यवधेयम् ॥ **न हि न्यायमतिक्रम्येति** ॥ संशयकोटिप्रापकन्यायमतिक्रम्येत्यर्थः । तथा च संशयकोटिप्रापकन्याययोः प्रबलत्वान्न तन्मूलकः संशयः समयमात्रनिवर्त्य इति भावः ॥

श्री० — प्रत्यक्षेणेति ॥ मतोऽपि धर्मादेरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षेणाग्रहणोपपत्तेरित्यर्थः । तथा च योग्यस्यानुपलब्धिरभावग्राहिका साऽत्र नास्तीति भावः । विशेषप्रत्यक्षं पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनम् ॥ इति वेदापौरुषेयत्वसमर्थनम् ॥

च० — संशयोत्तार इति ॥ सन्देहनिरास इत्यर्थः ॥ स्वत एवेत्यादि ॥ सप्रपञ्चमुत्पत्ति-ज्ञप्त्योर्गुणग्राहकान्तरैरपेक्ष्यस्य समर्थितत्वादिति भावः ॥

सु० — ननु तथाऽपि न वेदः प्रमाणम् । स हि पदार्थेषु वाक्यार्थे वा प्रमाणं भवेत् ॥ न तावत्पदार्थेषु, तेषां प्रागवगतत्वात् । अनवगमे च व्युत्पत्त्यभावप्रसङ्गात् । व्युत्पत्तेर्वाच्य-वाचकसंबन्धज्ञानरूपत्वात् । संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञानपूर्वकत्वनियमत्वात् । व्युत्पत्त्यनपेक्षायां चातिप्रसङ्गात् । यद्यपि याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं नागृहीतग्राहकत्वम्, तथाऽपि परार्थानुमान-स्येव शब्दस्यापि परबोधनार्थं प्रवृत्तत्वेन न ज्ञातज्ञापकता न्याय्या । ननु पुरुषदोषोऽयम् यज्ज्ञातज्ञापनाय शब्दोच्चारणम् । वेदे त्वपौरुषेये ज्ञातज्ञापनेनापि किं दुष्यति । न किंचित् । अनुपादेयत्वं तु स्यात् । तथा च न तन्मीमांसारम्भ इति ॥ नापि वाक्यार्थे प्रमाणम् । तद्बोधजननोपायाभावात् । वर्णपदपदार्थतदनुभवस्मृतीनां प्रत्येकं समुदितादीनां चोपायत्वा-संभवात् ॥ स्यान्मतं क्रियापदेन कारकपदेन वा साकाङ्क्षे स्वार्थेऽभिहिते यदेव पदान्तरेण योग्यं प्रतियोगिपदार्थान्तरं सन्निधाप्यते तदेव तस्य संबन्धित्वेनावतिष्ठत इति । सत्यमेवं वस्तुगतिः । अवगतिस्तु तत्संबन्धस्य किंनिबन्धनेति चिन्त्यते । पदं हि स्वार्थं क्रियात्वेन कारकत्वेन वा युक्तं प्रतिपादयतु; तत्संबन्धिताबोधस्तु निर्निबन्धन एव ॥ अङ्गीकृत्य चेदमुदितम्; प्रकृति-प्रत्ययार्थसंबन्धबोधनिबन्धनादर्शनात् ॥ एतेनाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावत्पदैरभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थौ(र्था)भवन्तीत्यपि निरस्तम् । वाक्यार्थावगते कारणानिरूपणात् ॥

वा० — ननु शक्तिश्चैवेत्यन्वितशक्तिव्युत्पादनमुक्तासङ्गमित्यतोऽनःशब्दव्याख्यानान्तरं तदित्या-शयेन तत्प्रयोजनं दर्शयन्प्रकारान्तरेण प्रामाण्यानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ पदार्थवाक्यार्थयोरेव शब्दविषयतया प्रसक्तेः पदार्थानां प्रमाणान्तरावगतत्वेन शब्दविषयत्वानुपपत्तेर्वाक्यार्थस्यानवगतत्वेऽप्यु-पायाभावेन शब्दस्य तद्बोधकत्वानुपपत्तेर्विषयाभावान्न तस्य प्रामाण्यमिति भावः । पूर्वं प्रामाण्यस्वरूप-व्युत्पादनमिदानीं तद्विषयबोधोपायविचार इति द्रष्टव्यम् ॥ तथाऽपीति ॥ याथार्थ्यमिति प्रमाणलक्षणे यथार्थपदलब्धनिर्दोषत्वस्य ज्ञेयविषयीकारिविशेषणतयाऽभिमतत्वात्तद्व्यवस्थितदोषाभावस्य च तदर्थतया

शब्दे च ज्ञातज्ञापकत्वस्य च दोषत्वात् न ज्ञातज्ञापके सामान्यलक्षणमिति भावः । ननु ज्ञातज्ञापकत्वस्य शब्दप्रवृत्तिप्रयोजकपरप्रयोजनाननुसन्धानादिरूपदोषवत्पुरुषप्रणीतत्वापादकतया दोषत्वापादनीयासंभवेन वेदे कथं तस्य दोषत्वमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ परार्थवाक्यस्य परं प्रत्युपादेयार्थबोधकत्वेनैव प्रमाणत्वात्फलवत एवोपादेयत्वेन फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्यव्यापकत्वात्फलाननुसन्धानादेः पुरुषदोषत्वस्यापि तन्निमित्तकत्वात् । ज्ञातज्ञापके च फलवत्त्वनिवृत्तौ तद्व्याप्यवाक्यप्रामाण्यस्यापि निवृत्तिरेवेत्याशयेनाह ॥ **अनुपादेयत्वं हीति** ॥ तदनुभवेत्यत्र तदिति वर्णादीनां त्रयाणामपि परामर्शः । एतच्च वाक्यान्तरोक्तस्फोटाद्युपायनिरासावसरे स्फुटीभविष्यति । नन्वानयेत्यादिक्रियापदेन क्रियात्वेन क्रियायामुपस्थापितायां क्रियायाः कारकसापेक्षत्वात्तदाकाङ्क्षापूरकेण घटमित्यादिकारकपदेन कारकत्वेनोपस्थाप्यमानं कारकमपि तत्क्रियाकारकमेवोपस्थाप्यते । एवं घटमित्यादिकारकपदेनापि कारकत्वेन कारके उपस्थापिते कारकस्य क्रियासाकाङ्क्षत्वादानयेत्यादिपदान्तरेण क्रियात्वेन तत्क्रियैवोपस्थाप्यते । एवञ्च पदार्थान्तरसंबन्धिपदार्थान्तरस्यैव वाक्यार्थत्वात्पदानामेव वाक्यार्थबोधोपायत्वात्कथं तदभाव इत्याशङ्कते ॥ **स्यान्मतमिति** ॥ वस्तुत आनयेत्युपस्थापितक्रियायास्तदीयत्वेऽपि घटमित्युपस्थापितकारकस्य च वस्तुतस्तत्क्रियासंबन्धित्वेऽपि क्रियाकारकपदाभ्यां शक्तिसद्भावेन क्रियात्वकारकत्वयुक्तक्रियाकारकमात्रबोधनेन क्रियायां तत्कारकसम्बन्धित्वस्य कारके च क्रियासंबन्धित्वस्य च वस्तुतो विद्यमानस्याप्यशक्ततयाऽबोधनात्तस्यैव च वाक्यार्थत्वात्तद्बोधोपायो नोक्त एवेत्याह ॥ **सत्यमिति** ॥ **क्रियात्वेनेति** ॥ आख्यातप्रत्ययार्थत्वेनेत्यर्थः । **कारकत्वेनेति** ॥ द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादिनेत्यर्थः । ननु यदि प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं प्रत्ययप्रकृत्योरभ्युपेतं तर्हि तन्न्यायेनैव पदानामपि परस्परान्वितार्थप्रतिपादकत्वमभ्युपेयमेव अर्धजरतीयानुपपत्तेः । तथाच पदेष्वेव तत्पर्यनुयोगानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **अङ्गीकृत्य चेति** ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थसंबन्धबोधमङ्गीकृत्य क्रियात्वेन कारकत्वेन वा युक्तं प्रतिपादयत्वित्युक्तम् । वस्तुवस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थसंबन्धबोधोपायोऽप्येतत्तुल्यतया नास्त्येवेत्यर्थः ॥ **वाक्यार्थीभवन्तीति** ॥ परस्परसंबद्धा भवन्तीत्यर्थः । पूर्वमुत्तरपदोपस्थापितस्य संबन्धित्वमुक्तमिदानीं सर्वपदोपस्थापितानां परस्परसंबन्धित्वमुच्यत इति विशेषः । पदार्थानां वस्तुनः परस्परसंबन्धित्वेऽपि पदैः पदार्थमात्राभिधानात्तत्संबन्धबोधोपायानुक्तिरेवेत्याह ॥ **वाक्यार्थेति** ॥

सु०— **प्रत्येकं समुदितानां चेति** ॥ प्रत्येकं हेतुत्वे इतरवैयर्थ्यम् । आशुतराविनाशिनां क्रमिकाणां च न समुदायः संभवतीति भावः । यद्यपि पदार्थेषु समुदयः संभवति । आशुविनाशित्वाभावात् । तथाप्यज्ञातपदार्थानां हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गाज्ज्ञातानामेव तद्वाच्यम् । तेषां च न समुदायः

संभवतीति योज्यम् ॥ **स्वान्मतमिति** ॥ वाक्यार्थे ज्ञानोपायाभावादित्युक्तमबुद्ध्वा शङ्केयम् । अन्यथा वाक्यार्थज्ञानोपायस्य वक्तव्यत्वात् वाक्यार्थज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वोक्त्यसङ्गतत्वादिति ज्ञेयम् । एवमेतेनेत्यपि व्याख्येयम् ॥ **तत्संबन्धितावोध इति** ॥ क्रियाकारकसंबन्धबोध इत्यर्थः ॥ **अङ्गीकृत्य चेदमिति** ॥ पदं स्वार्थं प्रतिपादयतीत्येतदङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु पदस्यापि प्रकृतिप्रत्ययात्मकत्वेन पदार्थस्यापि तदुभयार्थसंसर्गरूपत्वेन तद्बोधस्य च निर्निबन्धनतया न पदं स्वार्थप्रतिपादकमिति भावः ॥

प० यद्यपि जिज्ञासासूत्रावतारिकायां वेदापौरुषेयत्वं किञ्च शब्दस्यैव प्रामाण्यं दुर्घटं अर्थसंस्पर्शशून्यत्वात् वाक्यार्थप्रत्यायनप्रकारानिरूपणादित्यादि चोद्यमुक्तं तद्विवृण्वन् शक्तिश्चेत्येतदवतारयति ॥ **ननु तथापीत्यादिना** ॥ किं दुष्यतीति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ **न किंचिदिति** ॥ तदनुभवस्मृतीनामित्यस्य तदनुभवानां तत्स्मृतीनामित्यर्थः ॥ **उपायत्वासंभवादिति** ॥ प्रत्येकं व्यभिचारान्मेलनायोगाद्वाक्यार्थबोधस्याकस्मिकत्वापातादिति भावः ॥

या० **प्रत्येकं समुदितानां चेति** ॥ वर्णपदविषयकाणामनुभवानां पदार्थविषयकस्मृतीनां च प्रत्येकं हेतुत्वं इतरवैयर्थ्यम् । आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां न न समुदायः संभवतीति भावः ॥ **सम्बन्धित्वेनावतिष्ठत इति** ॥ संबन्धित्वेन ज्ञायत इत्यर्थः । तथा च पूर्वपदमभिव्याहृतं साकाङ्क्षं पदान्तरमेव वाक्यार्थबोधकमिति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ **किंनिबन्धनेति** ॥ सत्यं साकाङ्क्षपदान्तरेणान्वयो ज्ञायत इति । तथाऽपि तस्य पदस्यान्वये शक्त्यभावात्कथं तद्बोधकत्वमसन्निकृष्टस्य करणस्य क्रियाजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति परिहाराभिप्रायः । पदं चेत्प्रतिपादयति ॥ **पदं हीति** ॥ **प्रतिपादयत्विति** ॥ तत्र शक्तत्वादिति भावः ॥ **तत्सम्बन्धिनेति** ॥ परस्परं क्रियाकारकभावसंसर्गबोधस्तु निर्निबन्धनः । पदस्य स्वार्थे इवात्र शक्त्यभावादिति भावः ॥ **अङ्गीकृत्येति** ॥ पदं हि स्वार्थं प्रतिपादयत्वित्येतदङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु पदस्य प्रकृतिप्रत्ययात्मकत्वेन तदर्थस्य तदुभयार्थसंसर्गत्वेन तेन तद्बोधस्य निर्निबन्धनतया न पदं स्वार्थप्रतिपादकमिति भावः ॥ **वाक्यार्थीभवन्तीति** ॥ तथा च तदवगतिराकाङ्क्षादिमद्भिः सामिल्यादुपपद्यतामित्येतन्मताशयः ॥ **कारणानिरूपणादिति** ॥ पदानां स्वार्थेष्विव वाक्यार्थीभूतेषु आकाङ्क्षादिविशिष्टेषु स्वार्थेषु शक्त्यनङ्गीकारादिति भावः ॥

श्री० **पदार्थेष्वित्यादि** ॥ तद्विषयकप्रमाजनकमित्यर्थः ॥ **प्रागवगतत्वादिति** ॥ शब्दप्रवृत्तेः प्रागेव प्रत्यक्षादिनाऽवगतत्वादनधिगतार्थगन्तृत्वाभावेनाप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥**अतिप्रसङ्गादिति**॥

शब्दप्रवृत्तेः प्रागेव प्रत्यक्षादिनाऽवगतत्वादनधिगतार्थगन्तृत्वाभावेनाप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ व्युत्पन्नवद- व्युत्पन्नस्यापि शब्दाद्बोधप्रसङ्ग इति भावः ॥ **याथार्थ्यमेवेति** ॥ तथा च पदार्थानां प्रागवगतत्वेऽपि यथावस्थितार्थबोधकत्वरूपं प्रामाण्यं वेदस्याक्षतमेवेत्यर्थः ॥ **तथा चेति** ॥ वेदस्यानुपादेयत्वे सतीत्यर्थः **इदमुदितमिति** ॥ आनयेति क्रियापदस्य गामिति कारकपदस्य च साकाङ्क्षस्वार्थाभिधायकत्वं यदुक्तं त्वया तदङ्गीकृत्य सत्यमेवमित्यादिना समाधानमुदितमित्यर्थः ॥ **प्रकृतीति** ॥ आनयेत्यादिपदावयवभूतप्रकृति- प्रत्ययेत्यर्थः ॥

च० — विधान्तरेण वेदप्रामाण्यस्य दुरुपपादतामाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **प्रत्येकं समुदितानां चेति** ॥ आशुतरविनाशिप्रातिस्विकरूपावच्छिन्नानां कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन सत्त्वासंभवात् । मेलनस्याप्ययोगादिति भावः । क्रियापदेन धात्वर्थाभिधायकेन धातुना । कारकपदेन कर्मादिवाचकपदेन । साकाङ्क्षेऽन्वयिनि । सन्निधाप्यते उपस्थाप्यते । संबन्धित्वेन संबन्धप्रतियोगित्वेन । उपतिष्ठते प्राप्नोति । तथा च समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाविशिष्टं पूर्वोत्तरपदद्वयं वाक्यार्थबोधान्वयावबोधकमित्याशङ्कितुराशयः । अवगतिः प्रतीतिः ॥ **किं निबन्धनेति** ॥ पूर्वोत्तरपदयोरन्वयांशे शक्तिविरहेणाशक्यस्यान्वयबोधे भानो- पगमेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । तदेव विशदयति ॥ **पदं हीति** ॥ **प्रतिपादयत्विति** ॥ तत्र शक्तत्वादिति हृदयम् ॥ **निर्निबन्धन इति** ॥ तत्र शक्तिमति संधानरूपनियामकराहित्यादित्यभिसन्धिः ॥ **अङ्गी- कृत्येति** ॥ पदस्य स्वार्थप्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्यैव तुष्यत्विति पूर्वमुक्तम् । तदपि दुरुपगममेव । पदस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मकतया तदर्थस्य तदेकतरार्थानुयोगिकापरार्थप्रतियोगिकसंसर्गरूपतया तत्प्रत्यायन- स्यापि निःसाधनतया पदमपि न स्वार्थप्रत्यायकमिति भावः ॥ **प्रकृतिप्रत्ययार्थसंबन्धेति** ॥ प्रकृत्यर्था- नुयोगिकप्रत्ययार्थप्रतियोगिकसंबन्धप्रतीतिनियामकादर्शनादित्यर्थः ॥ **वाक्यार्थीभवन्तीति** ॥ तथा च तेषामेव संसृष्टलक्षणवाक्यार्थात्मकतया समभिव्याहारविशेषरूपाकाङ्क्षाविशेषिताखिलपदार्थानैव वाक्यार्थ- प्रतीतिरित्येतन्मततात्पर्यम् ॥ **तत्कारणानिरूपणादिति** ॥ पदानां संसृष्टलक्षणे संसर्गलक्षणे वा वाक्यार्थे शक्त्यनुपगतेरिति भावः ॥